СКЕНИРАО

Теодор Анагност

МИЛОРАД ПАНИЋ - СУРЕП

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

НОЛИТ • БЕОГРАД • 1963

писа Никола Мѡѵ̇си Партѣни Милославь

НОЋ се протезала над Балканом јакоже пучина морска. Тамна и дубока од Динаре до Суве Планине, у местимично пропетим дебелим валовима; угасита над рекама Паноније; просветла над сасушеним голетима Тесалије. Гребени Шаре и Проклетија, и Мицора, израњали су из њена мастила и као уморни пливачи погледали на далеке бледе отсјаје Истока. Ноћ на делници лета и јесени кад све што роди дозрева, а ништа није дорађено. Работник тад спава разбацаних удова, господар отежале главе. Једноме, у овим срећним часовима, олакшавајући брид испушта ватру из затечених дланова, другоме изгледи уочени преко дана разигравају слике обилата збирања, наталожене тамо негде иза чврсто склопљених капака. Блажен сан свих оних што га у ово доба могу имати! Он свакомдаје пра̏во за готово, према жељама.

ШТА ВИДИШ У ТМИНУ ЗАГЛЕДАН, РЕЦИ!

А можда ово и није била ноћ на делници лета и јесени? Можда су беспутном планином курјаци завијали, дрвеће пуцало на мразу, стока потмуло мукала по торинама. Човек тад спава на опрези, иза замандаљених врата, приправан да сваког часа јурне на вука ил хајдука. . . Или је то била она ноћ у којој природа

потпаљује раскош цветања и зеленила, а амбари већ данима метлом метени ни мишу сит дан не обећавају. Сан је тад људима прибежиште. Очеви у њ потапају своју дневну зловољу, мати сузе; тврдица своје изговоре. Таквоме сну нико се не радује, али му нико и не жели брз свршетак.

ЧОВЕК ПОД БРЕМЕНОМ, НАД БЕЛИМ ЛИСТОМ ПАПИРА..

И не тражите од мене да вам речем којег је доба годишњег та тамна ноћ лежала над Балканом. Знати се само може да је била некога лета господњег у дубокоме Средњем веку, Тринаестом или Четрнаестом. Да, чак ни столеће није поуздано. Извесно је међутим то, да је за нас у њој један једини човек био будан [колико се да сагледати са овог отстојања]; и не зато што сна није желео, или га није могао имати. О, још како би се он опружио не бирајући постеље! И спавао би чврсто, сном праведника који никоме ништа не дугује а мало шта од кога очекује. Такав је то човек био. А бдео је зато што је дурао под бременом завета. Ваљало му је у року, који није уважавао ни дневе ни ноћи, испунити читав свежањ чистих листова заметним и краснописним словима достојним светих текстова, исчртати их гушчјим пером или зарезаном трском. И тога ради одмора се морао лишити. А сирома писар, није био ни ангел, ни дух свети, већ само човек брене, умору подложне руке, и пажње времене. И док је ова дубока средњевековна ноћ све живо собом притискала, човек је писао и писао. Земљана зделица пред њим била је испуњена уљем донесеним однекуд од Бара. На уљу је

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

врхунио комадић плуте с окцем на средини опточеним металом. Провлак упредена памука подизао се с дна суда и пролазио кроз плуту. На његову врху треперио је пламичак, запаљен у сам сумрак, кад очи нису више могле убрати ниједан сунчев зрак. Осамљени у огромној ноћи, човек и пламен живели су сваки за себе у истој стиснутој изби, без тако потребне узајамне пажње. Пламен је смирено треперио, човек одмерено вукао пером и немо шапутао уснама. Покаткад само, у ничим одређеним размацима, сребрни језичак испуњен огорелим предивом стао би слабачки да дршће, претећи да се свакога часа угаси, као изболована душа. Тад би се човек и пламен сагледали. Провлак је ваљало повући навише ножицама или голим прстима. И мала изба облила би се зачас новом радосном светлошћу; часак два само, јер се брзо све враћало на старо — човек писању, пламен сагоревању. Другог пута, козна којим потстицајем, узнемирила би се плута и запловила обали свог мора. Сенка пера пошла би у супротном правцу и падала тамо где је требало начртати слова. Човек би опет застао, вратио се себи и стварима. И једног таквог тренутка, напуштајући свети безосећајни текст, овај нам је писар рекао свој уздах. Једноставно и нехотице, као што се животи зачињу. На месту где је могла да дође само крупна освештана реч, човек је написао:

...И ЊЕГОВ СЛАБАЧКИ САВЕЗНИК ПОДОБАН МИСЛИ У ЗАЧЕЋУ.

„Плови пловче, пиши грешни попе Петре“[1]

[1] Све бројке овако означене упућују на изворе, који се у потпуности наводе на крају књиге.

✝ пловиплоѹєпишигрѣшныи попєпєтрє·

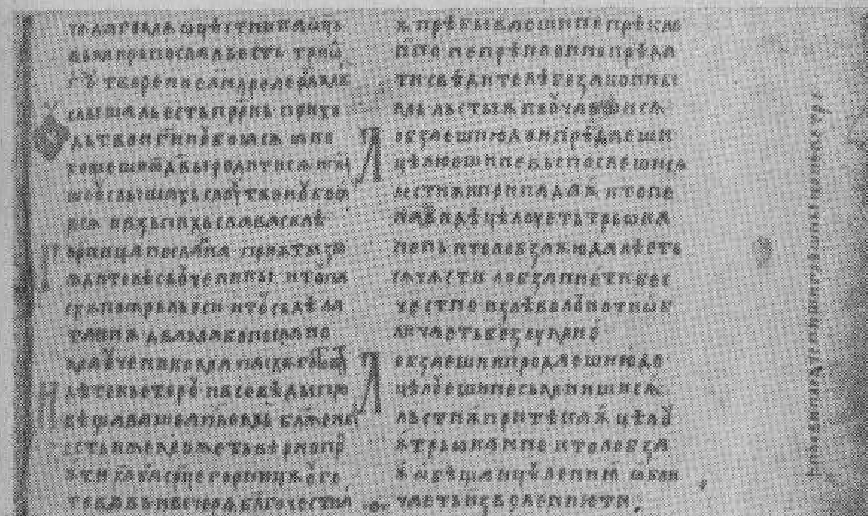
Записи попа Петра

ТАКВИ ПЛАМИЧЦИ често су једини путокази кроз дубоку ноћ прошлости. Слабачки, али и неугасиви, они нам ту и тамо, у тмини равној бескрају, осветљавају по стопу две око себе, већ према јачини. А од једног до другог ваља посртати, јер очи не помажу ногама да осете на шта ће стати; и пипати ваља испруженим рукама, јер су зидови рушевина могућни а невидљиви. По ономе што око тих светлила налазимо, претпостављамо што мора бити даље. И тако путујемо кроз време које нас је једном избацило из своје утробе.

УВОД У ПУТОВАЊЕ НА КОЈЕ ВАС ПОЗИВАМ.

[Не рекох овога пута „кроз прошлост“ јер, заиста, тај израз је сасвим услован и веома ограничен. Прошлост? Да ли је то све оно што је протекло, што се заувек изгубило из живота, и чега више нема, мртво нема? О таквом некадањем чему би вредело бринути бригу и тражити речи! Али спустивши поглед наниже, ко од нас неће осетити да се не лелуја, ко чашка, на стаблу изниклом из наталожености обављених послова, искустава и домишљених мисли? С таквог ослонца једино је и могућно устремити се увис, и одбацити унапред. А реч је баш о томе, тлу и његову стаблу, на којима цветамо незахвалношћу деце.]

Странице које следују донесене су с вишегодишњих таквих путовања. Убирах их не зато што сам уверен да мало познајемо горке плодове родног тла (што стоји), нити што бих желео под светлост неке завичајне изложбе изнети чудесности једног лутања (та, зар има музеја лишена опсене?), већ — ако је могућно веровати ми унапред — из разлога који је скоро митолошки:

Страница поп-Петрова рукописа, крај XIII века

да укажем на реалност пепела из којег се рађа феникс! Ову изненадну изјаву не би требало приписати ни жељи за метафоричним изражавањем, нити некој другој писчевој настраности, већ једино вери у постојање тога животодајног праха. Јер, без тога, како се може примити чињеница да се, после свега што ћете сазнати, овим крајевима и сада нашки слови. Приберем ли га прегршт две и прислужим вашој пажњи, мој задатак ће бити обављен.

НАПОР КОЈИ СЕ ОД ЧИТАОЦА ТРАЖИ.

НАГРАДА КОЈА СЕ МОЖЕ ОБЕЋАТИ.

Због тога ће ова књига тећи једнострано и бити тешка за читање. Али те ја, драги читаоче, молим за стрпљење у највећој мери. Не буди као онај што је незаинтересовано пројахао кроз Тамни вилајет. Драго камење заблистаће на крају, на светлости, даровано не од мене невеже већ од твоје сопствене разбуђене мисли, када ове листове будеш заклапао. Дође ли тај тренутак, реци истине ради да ли утрошисмо време своје на некорисну ствар.

ПОЛАЗАК.

ЗОВЕМ СЕ ИСАИЈА. Бејах монах, а сад сам старац у чину и годинама. Мишљах у младости да је земља отаца ми рај небесни — бољег не пожелех. Учио сам мудрост старих Јелина и гледао красоте што цветаше око мене, Грачаницу док се дизала, Дечане и Арханђеле Призренске, друмове широке, жетве обилате, људе здраве и оделом окићене. Данас, завршавајући можда последње своје превођење — Песму над песмама и Дионисија Ареопагита — моје очи друго виде:

1371. „Књигу же сију в добра убо времена почех... сврших же ту в злејшеје всех злих времен. Кгда? Јегда [онда кад се] огневи бог християни западних стран, и [кад] подвиже деспот Угљеша все србскије и грчкије воје [војнике] и брата својего Влкашина краља и ини [друге] велмуже многи, некде до шести десет тисушт [60.000] избрани војски, и поидоше в Македонију на изгнаније

Турак, не судевше: јако гневу божију нитко же моштан противу стати. Тех [Турке] убо не изгнаше, но сами от њих убијени бише, и тамо кости их падоше, и непогребени пребише, и много множаство ови убо в острије мча умреше, ови же [други] в заплењеније ведени бише, нецији же их и гонезнувше [у бекство] приидоше. И толика нужда и зљутије облија все гради и страни западније, јелики ни же уши слишаста ни же очи видеста. По убијении же мужа сего храбраго, деспота Угљеше, просипаше се Измаилтене и полетеше по всеи земљи јако птице по вздуху, и овех убо от християн мачем закалаху, овех же в заплењеније отвождаху, а оставших самрт безгодна поже; од смрти же оставшии гладом погубљени бише. Таковии бо глад бист по всем странам, јаков не бист од сложенија миру [од створења света] ни-же потом Христе милостиве да будет. А их же [оне које] глад не погуби, сих попуштенијем божијем влци ноштију и днију нападајуште снједаху [јеђају]. Уви, умиљен [бедан] позор бе видети! Оста земља всех добрих пуста: и људи и скот и иних плодов. Не бе бо кнеза, ни вожда, ни наставника в људех, ни избављајуштаго ни спасајуштаго, но вса исплнише се страха измаилитскаго, и срдца храбраја доблствених мужи в жен слабејшаја срдца приложише се. В то же време и племе србских господ — седмии мњу род — конац пријет. И в истину тгда ублажаху живии прежде умршиих [и одиста тада живи завидеше раније помрлим]! И верујте ми, не аз, иже не-

ЈЕДНЕ МАЧ ДРУГЕ РОПСТВО, ТРЕЋЕ ГЛАД ПОЖЕ, А ПРЕОСТАЛЕ ВУЦИ ДАЊУ И НОЋУ НАПАДАЈУЋИ ПРОЖДИРАХУ.

ОСТА ЗЕМЉА ЛИШЕНА СВИХ ДОБАРА: И ЉУДИ, И СТОКЕ, И ДРУГИХ ПЛОДОВА!

вежда по всему јесм, но и он премудри в Јелинех, Ливаније, не би могл писанијем представити нужде јаже [која] постиже христијани западних стран".[2]

Једном је само раније странама овим слична пустош косила, колико је запамћено; па и тад под сличним приликама. Прво немилосрдан завојевач иноплеменик, а онда иза њега глад неуловљива. Године 1202 Угри дозвани саможивошћу једнога династа, Вукана сина Немањина, пролетеше земљама рашким претварајући их „в опустеније". Међ људима рашким не правише разлике — сваки им је био мрзак подједнако, те зато „ови оружјем падоше, ови в плен заведени бише, ови всего именија обнажше се и ништете телеснеи предаше". А када крајњим напорима Угри бише протерани:

А ЈЕДНОМ ДАВНО ПОД СЛИЧНИМ ОКОЛНОСТИМА...

„Прииде другии иноплеменик, рекомии глад, горшии [од] тех мимошадшиих, и створи втории свој плен вештии [од] прваго, весма не милује рода нашего. Без стрел — стрељаје, и без копија боди, и без мча секи, и без паличија убиваје, и просто решти — без ногу гоне, и без рук јемље, и без ножа закалаје, и без всего оружија ходе и толико трупија полагаје мртва... [да] вса земља наша плна беше мртвац, и двори плни, и куште плне, и путије плни и распутија плна, и за грехи наше ни погрибатељи можаху погрибати их, разве [сем што] в житније рупи једва вмештаху их".[3]

БЕЗ НОГУ А ГОНИ, БЕЗ РУКУ А ХВАТА, БЕЗ НОЖА А КОЉЕ.

ГДЕ РАНИЈЕ ЖИТО, САД СУ ЛЕШЕВЕ СМЕШТАЛИ.

Тако преко пера Доментијанова писа Стефан Првовенчани брату Сави у Хиландар, језиком сасвим јасним и по-

сле седамсто и педесет година, и тако сликовитим да ће га мучно кадгода моћи неки писац истога племена надмашити, па се човек испуњен поносом осети што му родна реч из толике даљине допире и поверује да за њ у мраку лутања нема, неко ће му се близак одасвуд одазвати. После тог часомичног предаха, дѐ да се запитамо: ко би тадашњи изглед земаља око Мораве и Ибра, Лима и Таре, Хвосно, Косово, Топлицу, Левач могао данас себи дочарати? Људском пасу из 1941 могућно је то, а било је и оном из 1371, и онима које ћемо још срести на овом путу.

„Прогнева се Господ в лето 1371 !" — узвикнуо је писар једног минеја, запљуснут лелеком од Марице. Смак света прорицан светим текстовима одигравао се пред њим кроз такву драму према којој је свака верским жаром изазивана визија бледела. Биле су ту трубе страшније од јерихонских, реке крвавије од Огњене. Последњи час је изгледао неизбежан:

„Поспеши, грешни Синадине граматиже, дондеже не постигнет те смртноје посеченије!"[4] — још једном је застао и уздахнуо на маргини тринаестога табака свога рукописа овај мудрости и тишини одани усамљеник. Он, Синадин, овде у средишту покоља, а други, трећи, петнаести по осталим крајевима земље захваћене истом буром. И сваки је од њих узвикивао према јачини онога што га је сналазило. Све те записе ја вам не могу пружити, јер су и књиге делиле судбину својих писаца и народа: сечене, спаљиване и разношене на

ПОЖУРИ, ДА ТЕ СМРТ НЕ БИ ПРЕТЕКЛА.

све стране по трговима, као робље. Понека је само одолела и допрла до наших дана, или близу њих. Петров запис је нађен у далеком Петрограду, Исаијев у Бечу, Доментијанов такође тамо, а Синадинов је изгорео у Београду 1941 у сличним околностима под којима је био и написан пре пет и по векова, осветљавајући својим пламеном нашим кратковременим очима целу ту историску дуж. Где ли је сад запис из Чајнича крај Дрине што нам, као сеизмограф, означи распростирање истог таласа:

„В то лето бист гладна година, и то лето убише Турци краља Вукашина и Угљеша деспота на Марици сектемврија 25“...[5]

НЕСРЕЋА САМОЋУ НЕ ВОЛИ; она вазда у друштву путује. Смутње, међусобна сумњичења, прогони и мучења њени су весници и закаснели пратиоци — пиштевина што испред поплаве раскваси тле, и поломљени блатњави шевар што још дуго после ње задржава лешине. „Боже, прости грешнаго и недостојнаго взрети на небо очима Рајчина Судића и Киевца, јере прискрбна ни [нам] јест душа до смрти: држа ни кесар у пиргу за пет месец ничим кривех владика Христос вест [зна]... Ох, ох, што ми је тужно в тескоте сеј и в смраду сем! Туго, тужице, та сију немам кому исповедати, ткмо тебе Косенице, мајко божија, изнеси из се напасти, јере ни потворише невером правех, зна Христос, не даде ми [кесар] правину, суд

У ТЕСКОТИ И У СМРАДУ ГЛАДАН И ЖЕДАН, ЗИМИ.

или белега, ну ни правех удави с Киевцем у пиргу у негвах“...[6] „Аз грешни поп Никола написах сију књигу монаху Јоасафу, да му је на спасение души. Да простите ме грешнога попа Николу ако буду где и сгрешил, јере ју велма не вољи писах у тамници седећи у Featuresзнику, гладан и жедан и зими и велма невољан“...[7] Рајчин вероватно пре Марице, поп Никола свакако после ње, јер овај последњи иако би у таквој невољи не заборави да пожели спасења земљи сагледајући га у јединству народа и отпору завојевачима: „сахрани [сачувај] верније царе наше и раба твоего кнеза нашего Лазара. Покори јему все иноплемение језики [народе].“

У ТАМНИЦИ СЕДЕЋИ У КОЗНИКУ.

ТАКО СЕ МОЛИ утамничени поп Никола, не чујући роб јадан шум и комешање иза зидина козничких. Писар Божидар однекуд од Косова друго је видео; брзописом и по скоротечи ко црни гавран јављао је злу вест Пећкој Патријаршији у једном даху:

„Да знаш јере дође цар на Ситницу и баша Ибраин с царем Дохатовић, стег носећи.“[8]

1389.

Запис диака Божидара

Приступ

„И подвиже се Амурат цар перски с множаством Агарен, јако ни-же моштно изчисти их [да их није могућно избројати], јако бити при њих наша јако [као] река мала при мори; и јако [како] обступлше и спротив сташе нашеи земљи, инуду [никуда на другу страну] немоштно бе уклонити се; идејаше бо звер јако лав рикаје"...

1389 ИЂАШЕ ЗВЕР КАО ЛАВ РИЧУЋИ

И рече кнез Лазар војима својим: „Идем, братије и чеда, идем [пођимо] в предлежештии нам подвиг... Смртију длжнаја послужим, пролеим крви наше, смртију жизн искупим и уди телес наших дадим нештедно на посеченије за благочастије и отачаство наше, и всако [свакако] умилостивит се бог на останки [потомке] наше и не потребит род и земљу нашу до конца!"[9]

Бој

„И что беје бахат неки, и тутањ несказанан слишаше се. Чловеци вапјаху, коњи висхаху, оружја звек твораху, стрели летеху слнце заступајуште [заклањајући], трескове огњании тресках у, земља велми бучаше, вздух грмеше и јако же димом мрачном обвиваше се, и воинства от обојуду друг на друга [једно на друго] наскакајуште. Свтешта се оружја и земљу озарајушта. Реки же крвеи от всуду. И многа всуду трупја. Јако же на жетве класовом сице [тако] воином на земљу от острих оружји падајуштим. И поље оно јако же језеро некоје крвопролитјем обагрено зреше се"... „И толико крви излија се, јако [тако да] и след коњем познати се скрозе крви излијање, и много мртвац без числа беше, и Амира цар перски убијен бист ту".

ПАДАШЕ ЈУНАЦИ КО КЛАСЈЕ НА ЖЕТВИ.

А после боја

„Богомрсци же они Измаилти, јако же мало пождавше [пошто мало причекаше], паки јако же пчели просипаше се и всу земљу нашу протекше [претрчаше]; не бо беје тому кого взбрањајушта тем. Не бе злоба јуже не сотвориише... Ове бо закалаху, оставших же живех отвождаху на своју земљу. Разлучајемии бихом и распродајемии ва всу тех земљу. И мати о чедех плакаше, и отац горце ридаше, и брат брата објем [обујмивши] слзи љутије проливаше, и сестри братју, и братја сестри. Зреште се много инамо отводима, руце о вијах [око вратова] друг другу оплетше жалостне кричаху: О земље, раступивши се, живи прими всех нас!"[10]

НЕ БИ ЗЛА КОЈЕ НЕ ПРИЧИНИШЕ.

О, ЗЕМЉО, ОТВОРИ СЕ И СВЕ НАС ЖИВЕ ПРИМИ!

И све то гледах ја диак Николица, и записујем: „О, колика туга беше по земљи за кнеза за Лазара доба!"[11]

1390. И слушах ја болешћу одузети Михаило. „Бог да извести што патих от страха турчскаго овамо. От улог не устах ни с места... ни могох бегати ни ино што рекох... О, што пати душа от бегов турчских, мати божја, покри ме раба си [свога]!" А опет се нађе човек сусед по имену Судије и овесели ме беднога „јере ми даде три чаше велије вина".[12]

1393. А мог имена наћи нећеш, читаоче; само ти сведочим одовуд од Македоније

да се „писа сиа божственаја књига триод в лето 1393, в дни в неже [у које] попуштением божиим предани бихом грех ради наших в руце враг беззаконих и мрских и цару неправдну и лукавејшу паче всеје земље. И тогда бист запустение и скорб велиа од безбожних Измаилит, иже [каква] не бист ни будет."[13]

Тих година штогод се ради с муком се приводи крају. С муком заврших своју књигу и ја „поп зовом мирским Прибила в лето 1409 а в дни турскаго цара

1409. Чалапије и месте рекомем Брнице Бадчкој а в државе Ђурђа и Лазара. Не писа дух свети, но рука грешна а ум блудљив а очи јако вода, тело све јако прах, а мисли ме сметаху... понеже Турци воеваху, и рати велици биваху, а по писанију века сего близу јест амин јего"[14]. Амин мене Прибила, као што би амин толиких знаних и незнаних, па и оних најсилнијих. Чак ни тврди градови не одолеше насилном окончању. Не би ничег створена од човека или рођена по законима вечним што се не изједначи с прахом. „Цар Мусја разби Стефана деспота на Врбници, и расипа Крушевац и Петрус и Сталаћ и Копријан и Скопје и друге градове, и без числа множаство рода христијанскаго уби и посече сабљом Мусја... Створи бој [потом] Стефан деспот са царем Мусјом на пољу Совје, и ту бих крвем пролитје велико. Та-же [тада] содолевает Стефан деспот цару Мусији и цар Мусја бегству себе вадает. Тогда же деспот с рабрими вои постизает на реце Искру и предаст јего брату јего Кршчи. Сего же Кршчја јако крвем повина [нађе га

ЦАР МУСА РАСУ КРУШЕВАЦ И ПЕТРУС И СТАЛАЋ И КОПРИЈАН И СКОПЈЕ...

крива за крвопролиће], и наводит на њ удављење — љутују самрт. И тако бивает памет јего са шумом".[15]

А страшан би овај Муса, сведочи Константин Филозоф. Када би он рат рату додавао, било је „као неко дување севернога мора, смућујући и тражећи морске дубине, и прахом ваздух испуњаваху а земљу убиством људи и крвљу. У њега бејаше овакав ратни ред: Имао је две одличне војске, једну пљачкашку назвавши а другу витешку, које иђаху пред њиме имајући множину изабраних коња са собом. И где је имао на кога да се устреми, прво је слао пљачкашку војску да иде дању или ноћу и да изненада наиђе, да заподене борбу. А када ови отступаху, витешка војска приспевши борила се, све док не би и сам [Муса] са свима силама приспео; а кад би чији коњ посустао, отсевши са онога на другога од оних који су били са њима уседаше... И ко ће оплакати оно што су после овога издржали наши од њега!"[16] Ко бесан талас северног леденог мора исплакао је земље Балкана годинама, кршећи собом све и односећи у ништавило. Људе, имања градове тврде заједно с посадама. Све док га не сломише на пољу Совје. Као да је био изузетак; као да неће, чинило се, никада више бити Мусје.

...И ПРАХОМ ВАЗДУХ ИСПУНИ А ЗЕМЉУ ЉУДИМА ПОБИЈЕНИМ И КРВЉУ.

ТРИ ВОЈСКЕ ЈЕДНА ЗА ДРУГОМ: ПЉАЧКАШКА, ВИТЕШКА И ЦАРЕВА.

ДЕСПОТ КОГА ЗВАШЕ ВИСОКИМ, уистини је велик био. Усред тог узаврелог казана он уздиже једно острво и

брани га од свих налета, до задњег даха, уз многе личне жртве. Прегоре брата, сестру, сестрића, и поред свега писа Слово љубве, јер људе, мудрост и лепоту љуби. Вапај се за његова живота чуо само са стране; у држави његовој не писаше: Уви! ни: Оле, беде! Али то све трајаше колико час предвечерњи. Месеца јула 18 дан, у петак, око подне, у Београду би „наједанпут такав гром изненада, страшан, какав никада нисмо чули, од кога часа и тама би у целом том крају, тако да се мислило да је ноћ која се у залазак сунца мало просветлила". То се деспот на ливадама Међулужја борио с душом. Премину следећег јутра, у 5-ти час дана. Његово острво јаукну до неба. „Људи су лица гребали и власи трзали, и све светле хаљине изменили су... и они што су у иночком образу [монаси] кидали су и бацали власи браде... нису тада гледале ни жене децу, ни своје куће, нити што друго... и све је долазило до избезумљења".[17] А док су му тело носили ка Ресави, сеоски клесар у Црквинама, недалеко од Младеновца, урезивао је у бели једноставни мрамор:

1427.

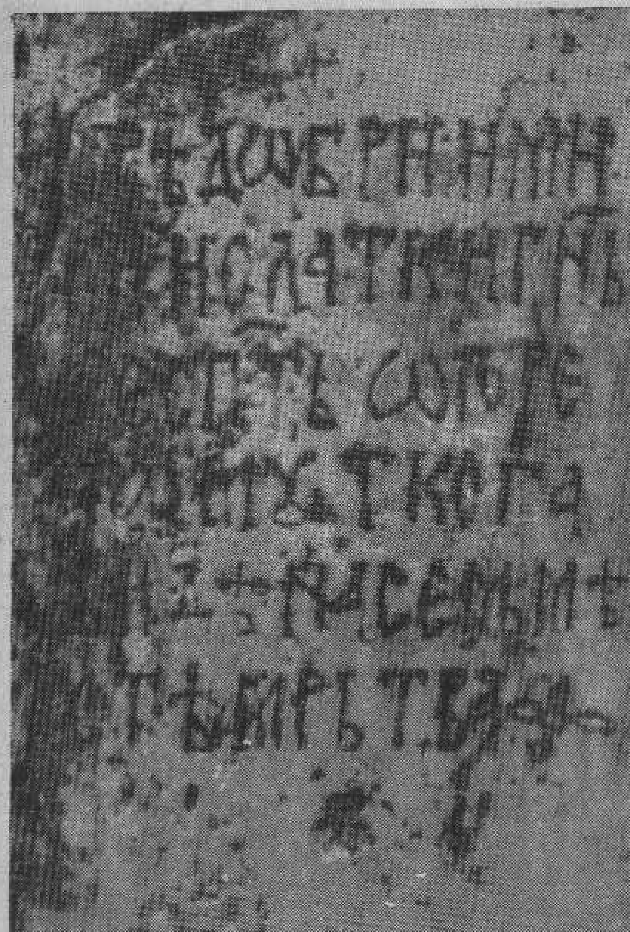
ЖАЛОСТ ЗА ДЕСПОТОМ.

„Предобри и мили и слатки Господин Деспот, о горе тому тко га виде на сем месте мртва!"[18]

Ја Ђурађ Зубровић знадох што писах постављајући овај камен, као што исто знадоше сви у деспотовини. Не само за деспотом, оцем и господарем, већ стадо осети да остаје само, без чувара, пред чопором вукова, па зајаука. Јер, ево, док се још плач слушаше по земљи за деспотом „цар Амурат приходит са все-

Запис на споменику деспота Стефана у селу Марковцу, засеок Црквине 1427.

ми силами... подступает Крушевац, јегоже [и њега] прејемљут ратију... И убо не о сих точију разрушение и беда належаше [и не само од ових да разарање и беда долазаше], но и западни краљ [угарски] царствујуштом граду [Београду] приде"...[19]

И СУЛТАН И КРАЉ ИСТИХ НАМЕРА.

„По сих же земљи нашеи смутивше се". Градови на југу падаху у плен ца-

ру нечастивому скоро без борбе, а реке на северу отворише бродове цару хришћанскоме као госту. Први је мислио да ђаур помоћ очекује од Жигмунда, те поради да такву помоћ не имадне ко дочекати; а други је пак био уверен да шизматик сам Турчину предаје земљу само да би круну Светога Стевана оштетио, те настојаше да такву дрскост примерно казни. Монах Радосав, који сачека мађарску војску у Браничеву, не мало се запрепасти при првом сусрету с њом: „В окрсних града того [у околини града Голупца] плен створише и вса кроме животних [све осим стоке] огњу предавше и до нас пришадше с јаростију... и овех от нас томивше [мучише], друзиих же и зјело умучивше и уранивше... в глбини же горам разбегшиим се нам... друг друга не узрехом“.[19a]

ЗЕМЉАМА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ заигра дуго и крваво коло прескачући преко ватара које се нису гасиле. Црнило инспирације западног уметника за Danse macabre — Todtentanz било је далеко од дубине овога, у којем се, као на тачки мржњења, кочио сваки покрет душе и пера. Остајао је само трзај раскомадана а још топла меса. Ја вам о томе могу сведочити према ономе што чух и по остацима које извукох из кршева прораслих жбуњем. Записа кроз следећих неколико лета скоро да нема: изгореше заједно са својим састављачима, а ветар прах ј Једне су

ЈЕДНЕ ВОЈСКЕ С ЈУГА ЛЕПЕЗАСТО, ДРУГЕ СА СЕВЕРА КАО КЛИН.

војске летеле с југа на север, лепезасто, на северо-исток и северо-запад; друге, као клин, од Београда на ниже, ширећи своје бокове. А последице увек исте: прво опљачкана а онда попаљена насеља, људи одведени на далеке тргове робова по Италији и Малој Азији. За оне који би иза оваквих грабуља остали, плетене су посебне вршке; звали су их — ропцима. А то ће рећи: групе ловаца на двоножну дивљач, јер човек је уистини тада био зверле и најуноснија ловина. Ако би жена измилела из пећине да донесе деци воде с извора, хватана је из заседе; ако би се чобанин, дечак или девојка, спустио с неприступачне литице, у потрази за травом, гледао је убрзо везан како му чрече оно неколико оваца припремајући га, истодобно, за пут без повратка. Исти је удес чекао попа ходећег по нурији, кирицију без јаче дружине, па и саме поклисаре властелинске. И не би се могло рећи од којег су све соја људског овакви ропци исходили. Чинили су то Никшићани, Дробњаци, Босанци, Неретљани, а Турци поготову. Осећања која данас називамо људским толико су тад била утрнула или изумрла, да их нису могла изазвати ни запомагања на истом матерњем језику. Да ли је писар хтео рећи да је туга до неба досезала кад забележи: „Погину слнце јуна 16 дан!“ И оно чак.[20] Или су се томе још само очи људске могле зачудити, саме очи, јер је рука сасвим мирно писала: „Августа 1 цар Мурат плени и попали Кучево и Браничево, и прими Борач и Раваницу“, а неко трећи дода да Раваницу „разби и

ЗАНИМАЊЕ ЧУДОВИШНИЈЕ ОД СВАКОГ ДРУГОГ.

1438.

развали и црков пожеже августа првог.“[21]

Освајач с Истока тиме је, стварно, тек рашчишћавао место за главни вршај — поход султанов. Тог ради његове војске протрчавале су земљама од Скопља до Тисе и од једног до другог мора, попреко. То није чак ни била његова редовна војска, већ одреди добровољаца коњика скупљених с коца конопца који су уместо плате поседовали право пљачке. „Када је коморџија делио следовање, састајале су се седамдесет и две нације“ — певао је турски песник Призренац [већ Турчин Призренац!] Сузи Челеби.[22] Седамдесет и две нације пљачаша ваљало се преко једне одавно већ прегажене. А други турски писац-војник, Ашик-паша Заде, оставио је ове речи о истом походу: „Газије се сите напљачкаше плена. За пар чизама се продаваху робиње. И ја убоги купих једног красног младића за 100 аспри. Оволико плена, говорило се, није било од исламског постања“. — „Истина је то; у том ратном походу налазио сам се и ја убоги!“ — посведочава трећи Турчин.[23]

СЕДАМДЕСЕТ ДВА НАРОДА НА ЈЕДАН.

РОБИЊА ЗА ПАР ЧИЗАМА, МЛАДИЋ ЗА 100 АСПРИ!

КАКО ПАК ХОДИ ВОЈСКА перскога цара, рећи ћу вам ја, Константин Михаиловић из Островице, јер све то својим очима гледах, много претрпех, а у понечему и сам имадох учешћа. „Турци своје брзе коњанике зову а к и н џ и ј е, то јест: они што теку, и они су као

кишни пљускови што падају из облака. А од ових пљускова поплаве настају и брзи потоци што се преливају преко обала, и што год дограбе — све носе са собом, али не трају дуго. Исто тако и турски брзи коњаници као и кишни пљускови нити трају нити се задржавају дуго, али докле захвате — све покупе, опљачкају, побију и униште тако да за много година ту петао запевати неће.

„Турски брзи коњаници су добровољци и од добре воље иду на поход, своје користи ради. Други их Турци зову к о г м а р и м а, као да си рекао овчарима, јер се од оваца и друге стоке хране, а коње гаје за то да би их негде на поход позвали; тада су готови, и није им потребно наређивати, нити им икакву плату давати, нити им штету накнађивати. А ако неко неће сам да иде на поход, он тада некоме другом позајми своје коње на наполицу; па ако што награбе и донесу сматрају да је добро, а ако ништа не донесу, онда овако говоре међу собом: „Нисмо имали добити, али смо ухватили души места, као и они који сами раде и војују против каура, и то зато што их опремамо.“ И што год ухвате или добију, како људе тако и жене, сем дечака, све за новац продају, а сам цар плаћа за дечаке.

КО СУ ТО — АКИНЏИЈЕ

„Постаје исто тако и војводе од цара установљене по свим покрајинама... Ове војводе, или санџак-бегови, посматрају све [суседне] покрајине и знају шта се у сваком краљевству дешава. А кад који од њих улучи прилику да моженазаробљавати људи, тада шаље посла-

МАМАЦ ЗА СВАКУ ПОХЛЕПУ И НЕЧОВЕШТВО.

нике цару молећи за поход на каурске земље. Пошто саслуша изасланство, цар им допушта, а посланици, имајући допуштење, одмах, не оклевајући, наређују да се виче по градовима, именујући војводе и покрајине, хвалећи им тај поход, говорећи: „Бићете уведени у богате покрајине и доста ћете накупити мушке и женске чељади и свакојаке друге хране". И онда брзи коњаници, чувши о тако хваљеном походу и позивању, радују се подврискујући и одмах се опремају и крећу на уречено место, тамо где је сам војвода. И тако их војвода, дочекавши их, снабдева чамцима и другим потребама које су за то нужне, и уредивши тако све ствари заповеда свакоме за шта ће ко бити употребљен. И превезавши се тако, креће у хришћанску земљу водећи их све до онога места куда је намислио.

ТАКТИКА ПЉАЧКАША.

„Када приспеју, војвода им наређује да се пребаце на друге брже коње, јер сваки од њих два коња има, једног води а на другом јаше. А они коњи на којима су прво јахали остају на томе месту, јер има других Турака за то да ове коње гледају док се они натраг не врате [а дају им за осам коња златник]. И води их војвода мало даље и ту им наређује да ништа не оклевају и одреди им дан докле ће их чекати, па ударивши у бубањ који зову таламбас, пушта их, и настаје нова гунгула од њих, јер се међу собом гурају, јер свако хоће да буде напред, па неки падају и с коњима ту остају. И разлете се сви куд ко зна, палећи, убијајући, пљачкајући и чинећи свако зло.

„Војвода наређује да се на томе месту мали шатор разапне, имајући са собом неколико изабраних људи, и то на добрим коњима, и чекају их ту. А брзи коњаници к њему воде, носе са свих страна. Војвода, дочекавши их према првом наређењу, пљачку или плен сав шаље напред. А ко закасни тај онда остаје. Уредивши одреде враћају се лагано, очекујући за собом непријатеље [сам војвода позади остаје]. А ако би их непријатељи, гонећи их силно, сустигли, окренувши се тада сукобили би се с њима; ако битку не могу добити, онда наређују да се најпре побије све робље, како стари људи тако и младеж, па се онда сами распрсну као ветар".[24] „Они су као кишни пљускови што падају из облака, а од ових пљускова велике поплаве настају и брзи потоци што се преливају преко обала"...

ШТА СУ ЧИНИЛЕ АКИНЏИЈЕ.

Тако Константин Михаиловић из Островице. Како онда не веровати Турчину, Ашик-паши Заде, кад каже: „Влк-оглија [Ђурађ Бранковић] оде у један од својих градова; отиде у Угарску. Султан тад нареди „Нападните Лазвилајет [Лазареву земљу, Србију], градове му порушите, народ његов поробите!" Тако је плењење било да се у Скопљу продавао дечак од четири године за 20 аспри... С времена на време и сâм сам се у овим бојевима налазио. Једном сам чак ишао у пљачку са Исхак-беговим сином... Такав је покољ био да коњи газија нису могли ићи од мртвих телеса. Исхак-бег тада повика: „О, газије, доста сте убијали, робите!" Бога ми, ја убоги, осим оних што сам посекао,

НАПАДНИТЕ СРБИЈУ, ГРАДОВЕ ЈОЈ ПОРУШИТЕ, НАРОД ПОРОБИТЕ!

петорицу сам живих ухватио и свезао. У Скопље сам их дотерао и свих пет сам продао за 900 аспри [око 20 дуката]. Укратко: те године је Смедерево било освојено. Целу Србију су заузели".[25] [Први пад].

ДЕЧАК ЗА 20, А ПЕТ ЉУДИ ЗА 900 АСПРИ.

Други Турчин, Дурсун-бег, учесник у овим походима, овако ће нам претставити акинџиске најезде: „Одмах иза тога опрезно и изненада, не дајући ока отворити, [Махмуд-паша] нареди напад на српску земљу, чим је ногом лично ступио на земљиште које је проглашено за ратно поприште. Навали на два града: Ресаву и Мол [можда Млаву?], који су били одбрана земље. Божијом помоћи освајање њихово било је тако лако као што јутарњи поветарац развија лалу румену. Тим градовима постави диздаре и одвоји им посаду, па одмах оде.

„Сам паша у пуној слави својој удари на град Смедерево, чију јачину и неосвојивост памет није кадра да схвати и да опише.

„Какав град! По јачини и неосвојивости
 рећи ћеш да је небеска кула.
То је место такво да ти се чини
 као да сунце у свом сјају сипа бисерна зрна.
У бедеме његових кула могу ударати
 само рибе својим челом.
Свуд око њега су ископани шанчеви
 као небеске провалије."

ТУРСКИ НАЛЕТ НА СМЕДЕРЕВО

„Тог дана се на овај град обори као гром с неба. Учини мудар распоред победоносних својих јединица. Акинџиским четама даде барјаке-репове и златан стег им постави на чело. И акинџијама је свако одељење накитио злаtоврхим санџаком. По јаничарској тактици балтаџије [путаре] и радничка одељења сврстао је у пешачке пукове. Он заузе чело испред десног и левог крила. Јаничарски пук био је у центру и на челу целокупне војске, јер то је био његов пук.

„Испред себе ова војска је имала покретна утврђења. Одмах иза сваког пука ишла је поворка резервних коња и војничка комора, тако да је изгледала свака војна јединица као каква планина у покрету. Војничка вика и граја небеса је проламала, а копља од барјака допирала су до сунчева дворца. Царска музика је тутњала, а свирале су тужно цвилеле.

„Једног јутра, рано у зору, ту је војску
 предводила победа."

„Редови и пукови тако распоређени пођоше. Као сунце што свет осветљава, кад се на хоризонту роди, тако се и он кроз густо грање у сјају и велелепности појави и пође против града...

„А из града их дочека једна исто тако велика множина војске дивовског изгледа и страшна, која је толико пута делила мегдан са Турчином. Војска толико исто на гласу као што су чувени проклети мартолози. Испред града по песковитом пољу, застрвеном душеком зеленила, заиграше коње једни против других.

ОДБРАНА ДИВОВСКА ИЗГЛЕДА И СТРАШНА.

„Зашто ми се она зелена пољана
 обагрила?"

„Начини се гужва и кркљанац обележен навалом и узмицањем, једни су

ЈЕДНИ СУ ЈУРИШАЛИ, ДРУГИ БЕЖАЛИ — НАИЗМЕНЦЕ.

јуришали а други бежали. Најпосле, помоћу анђела помоћника, растераше невернике као стадо стоке и разбише га. Кроз буру, као што је речено, наступајући и узмичући и поново наваљујући добијена је победа. Тад победоносно дође и паде под град и по правилу распореди своју ордију како треба [Махмуд-паша]. Потом он са још неким војсковођама приђе граду и позва га да се покори. Неверник показа у противљењу упорност и почеше из града да довикују: „Ево Маџара, долазе. После три дана што ће с вама бити видећете, разговараћемо се!*

„Пашин карактер био је непоколебљив и чврст тако, да на њега претње овима сличне нису деловале ни колико зујање мухе...

ШТО НИСУ МОГЛИ ЈУНАЦИ ТРЕБАЛО ЈЕ ТОПОВИ ДА УЧИНЕ.

„Ту, неверницима у пркос, остаде недељу дана. Нареди те им виноградe и воћњаке поломише и уништише, а усеве им попасоше и погазише... Извесни бегови изиђоше пред пашу и изјавише: „Јунак се не побеђује на мегдану. У борби са неверником велика се штета наноси топом, пушком и другим ратним машинама. Они ће отворити пут за јуриш на град.“ С овим се мишљењем сагласи и паша. Одмах се издаде наређење да коњица сјаше с коња. За тили час победоносна војска се нађе иза коња са справама за борбу против града. Такав се распоред трупа начини и пукови стадоше један поред другога. И пешадија и коњица нападоше на град. Одредише да иду Иса-бег син Исхак-бегов и Ахмет-бег син Али-бегов да невернике позову на предају. Они затражише град, али пошто је неверник у свом инату остао упоран, бегови се вратише. Неверник са града поче да сипа ватру из топова и мерзера. Сад су газијама у ушима ово грување топова и прасак пушака звучали пријатније од песме доброг певача. Са уживањем и весељем захалакаше уобичајену молитву „Алаху екбер“ која је допирала до перивоја високих гора а можда је одјекивала и до небеског свода, па онда ударише на јуриш. Око вароши беху начинили дубок шанац и двоструки прокоп као две дубоке долине отворене и пусте. То је било тврђе од самога града. Све је то било заузето за трен ока. Невернике растераше и као чопор марве сатераше у варош. По улицама толико их потукоше да је долазило да се од телеса побијених коњ није могао да креће. Понеки неверници жедни своје крви, који нису пристајали да угасе жеђ шербетом од сабље, у воду Дунав душу своју бацише. Божја помоћ их утопи као фараонову војску. И тако, пошто је подграђе [варош] било опљачкано, држаше се само још унутрашњи град. Још три дана се око њега војска задржава-

У СМЕДЕРЕВУ: ОД ТЕЛЕСА ПОБИЈЕНИХ КОЊ СЕ НИЈЕ МОГАО КРЕТАТИ УЛИЦАМА.

ЉУДИ СУ У ДУНАВ СКАКАЛИ.

* Еј, пуста надо! Тад ли се ти заметну, па да трајеш неколико векова, све до Алексе Ненадовића који, најзад, рече: „Цар остави мене и сав народ српски као његови стари што су наше прадеде остављали. Зато идем натраг преко Саве, а немам писара ни други учени људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у свом манастиру запишу: да више никад тко је Србин Немцу не верује!“ (Прота Матија Ненадовић: Мемоари, стр. 27, Београд 1867).

ла. Нареди те им униште и онај остатак винограда и воћњака.

ПОТОМ НАВАЛИШЕ НА МАЧВУ.

„Потом се окрену па навали на вилајет Мачву, поред реке Саве, предео богат, обрастао густом шумом. Попали га и опљачка. Сити се плена награбише.

„Акинџије на равни лете као ветар,
а кад пљачкају као ватра су кад падне на рогоз".

„И тако ова земља српска као кокетна лепотица постаде предмет пожуде сваког Махмуда и Ијаза".[26] И Курте и Мурте. Сваки се муслиман осећао њеним господаром. Област дата му од Алаха за напајање свих страсти; и једне грозније и од саме смрти у нечисти:

„Српске моме су такве да их се човек не може довољно науживати, ма колико се њима наслађивао. А они који су имали прилике да се забаве српским дилберима, кадри би били да се одрекну од сто других пријатности, можда хиљаду, па чак и душу да изгубе. Толико их је тада узето, да се избројати није могло...

ЧИМЕ СЕ ПОБЕДНИК НАСЛАЂИВАО.

„Камо год погледаш чини ти се рајски перивој испуњен рајским хуријама и лепим дечацима.

„Неверницима на видику изљубише младиће и девојке; потезали су их и у крај. Неверник је завијао као пас".

„Док се ја, пред тобом, снажан као лав
забављам с кошутом,
ти, о непријатељу, упри лице у небо
и скамучи"...
„Од неверника двоје узми:
једно је ћерка, друго је његово имање".[27]

А то је све речено и чињено ових година и овом приликом, док се пустошење српским земљама таласало као пламен разбациван олујинама. У тој узаврелости ориентални естетичари и песници давали су савете ашицима: да је дечак добар само док не добије „четири обрве", док му не заруди наусница... Престајем о овоме говорити, читаоче, примећујући твоје гнушање.

ПОЗОРНИЦА ЈЕ, на такав начин, за султаново наступање била припремљена. Поља искидана, усеви уништени, насеља попаљена, становништво распршено, душе ојађене. Ако је ма где још било чврстине, стајала је иза понеког још несавладаног каменог утврђења. Камен иза камена, окамењен. На те је полазио главом Велики Турчин. А кад је он кретао, једно је море излазило из свога корита. Таласи гоњени струјама и притиском одоздо разврставали су се за напад по овом реду:

1440—1454.

КАД СУЛТАН У РАТ КРЕНЕ...

„Први одред стоји пред уређеном војском, а ових има пет до шест хиљада; они имају очајничко срце, и то је код њих самоубилачки одред.

„Затим је други, где је анадолски беглербег држећи десно крило, и има под собом војвода или судија 20, од којих сваки има своју заставу, а поред њих је 50 субаша [сваки стоји поред свога]. Овај заповедник има свега 60.000 људи.

„Онда румелијски заповедник. Он држи лево крило на челу. И њега називају беглербегом; има под својом коман-

дом 18 војвода и 40 субаша; сваки војвода стоји под својом заставом, коју је цар дао. Овај заповедник има под собом 70.000 људи.

...ПРЕД ЊИМ И ИЗА ЊЕГА ИДЕ ПРЕКО 200.000 БОРАЦА РЕГУЛАРНЕ ВОЈСКЕ.

„Онда иде царски двор на овај начин: свита господе, паша и других царских чиновника; са својим одредом стоје под својим црвеним заставама 6.000 [људи].

„Затим јаничари, солаци пред царем (гардисти); имају две заставе: једна је зелено-црвена, друга је жуто-црвена; ови имају сабље и мале пушке, 1.200 [њих].

„Онда стоје око цара дворани плаћеници с десне стране, а они мањи с леве; имају своје црвене заставе с грбом царским нацртаним златом, 3.000 [њих].

АЛАМ СЕНЂАК — ЗАСТАВА ЦЕЛЕ СУЛТАНОВЕ СИЛЕ.

„А где стоји сам цар с пашама својим и с другим чиновницима који се о његовом здрављу старају, стоји велика бела застава златом насликана. Те заставе називају а л а м с е н ђ а к, заставе све силе. Око цара стоје солаци пешаци с луковима и сабљама, 700.

„За царем стоје азапи аземоглани; то су исто тако стрелци пешаци, које шаљу из разних вароши, како прекоморских тако и с ове стране мора, 20.000.

„[Затим] поводни коњи, топови, камиле и све друге ратне потребе... Има исто тако један заповедник, којега зову Михалоглу; он води предњу и задњу акенђију или козаке; он држи предњу, бочну и задњу стражу; овај и мегданџије води, а људи има под својим заповедништвом мање или више од 50.000.“[28]

И сва се ова сила котрљала, безброј пута, од Једрена до Београда с конака

на конак по седамдесет и осамдесет конака, и обично у лето кад за стоку и војску има највише хране. У Македонији је знала да борави и по годину дана, очекујући свој час. — Када ли је трава иза њих поново могла проклијати, када се људско чељаде спустити из врлети на поља и путеве?

„Чини ти се као да се отиснула планина па иде, или као да се пенушају вали узбуркана мора. Од прашине што ју је војска дизала, изнад седмог неба правило се осмо. Коњи су земљу трошили и ситнили.“[29]

КАКО ЈЕ ИЗГЛЕДАО ТУРСКИ ЈУРИШ.

Кад би се неки град одупро овом усову и Турци га никако не би могли заузети биткама у пољу и под зидинама, нити у њ провалити преваром или издајом, султан се редовно одлучивао за јуриш. До жртава му никада није стајало, само ако би се могао постићи циљ. Јер и азапи и јаничари, и паше и дворјаници, и коњи и камиле, све је то било подизано и товљено за исту арену и овај час. „Најпре нареди да се виче по читавој војсци да се коњи, камиле и сва стока с паше [о, жита ратарева!] догна до војске, а то зато да им не би, док се они око јуриша замајавају, какви непријатељи коње похватали. А кад се то изврши, онда наређује да се по други пут по читавој војсци огласи, одређујући дан јуриша, да би се сви припремили, а најрадије бирају петак. И оглашавајући тако, именују при томе дарове на овај начин: ко заставу изнесе на зидине, томе војводство обећавају; а ко за њим дође — субаштво; а другима пак новац не назначавајући суму, раздељујући уз то

ЧАСТ ПРЕМА ЗАСЛУГАМА, ОБЕЋАЊА КОЈА СУ СЕ ИСПУЊАВАВАЛА.

различите хаљине. А што год тада спомену, све се без грешке изврши и испуни, па било да варош заузму било да је не заузму. — Онда пак оглашавају за саме вечерње или с вечери свуда, по читавој војсци, да се густо натичу запаљене лојане свеће, тако да издалека изгледа као да звезде густо на облацима сијају — а то је знак сигурног јуриша. И зато се те ноћи и сутрадан спремају за јуришање преко целог дана, све до вечери.

„Преко ноћи пак иду ка ономе граду са свих страна ћутке, истиха прилазећи опкопима, носећи пред собом заклоне од плетеног прућа и лествице снажно опремљене да би се могло ићи с обеју страна лествица, и одоздо и одозго. А јаничари пак иду ка ономе месту где је зид пробијен, и приступивши порушеном месту чекају ћутке све док се не почне дан показивати. Тада најпре тобџије почну гађати из свих топова. Пошто се топови испуцају, онда јаничари врло брзо јуре на зид по лествицама, јер за то време грађани пред топовима отступају, а кад виде јаничаре на зиду, окрећу се к њима и туку се заједно с обеју страна. И ту јаничари миле, соколећи једни друге, а уз то иде с бокова врло густо стрељање из лукова или пушака, јер им други додају пуцњаву и велику лупу од бубњева и људске вике“...[30]

КАО МРАВИ, СКАКАВЦИ ИЛИ ЧОПОРИ ВУКОВА, УЗ ДРЕКУ И БУБЊАВУ ДОБОША

Чујете ли ову паклену цевру под Смедеревом, читајући Дурсун-бега и Константина јаничара? И под Ресавом, Борачем, Островицом, Браничевом, Мaгличем, Копријаном, Козником, Вишеградом, Звечаном, Соколцем, Брвеником, Крушевцом и око Сталаћа.

ШТА ЈЕ БИВАЛО од вароши заузетих у оваквим приликама, залуд ћете се довијати да замислите. Ни темељи нису остајали у својим лежиштима, а како би тек људи по својим домовима?

1. ЈУН 1455.

„Кад се место покори, цар је наредио да се затворе капије и да се оставе отворена само једна врата... Наредили су домаћинима да сваки са својом служинчади, с мушком и женском чељади, изиђе кроз врата из места на ров, остављајући све своје благо у кућама. И то су ишли један за другим. А цар, стојећи пред вратима, бирао је младиће на једну страну, а женску чељад на другу, а [одрасле] мушкарце исто тако на другу страну рова, па који су међу њима били најистакнутији наредио је да се сви ти посеку... Младића које је изабрао било је на броју триста двадесет, а женске чељади лепше седам стотина и четири. Женске главе је све раздао међу поганике, а младиће је узео себи за јаничаре и послао их у Анатолију, преко мора, тамо где их чувају. И ја сам исто тако био тамо у томе месту, Новом Брду, ја који сам ово писао; био сам узет са двојицом браће моје“...[31] И зато вам ја, Константин Михаиловић, Србин из Островице родом, могу много причати о тим временима и догађајима; о ја-

СУДБИНА ЗАУЗЕТОГА ГРАДА

ничарима, азапима, акинџијама, сарахорима; о турској војничкој тактици и грађанским обичајима, о њиховој вери, па и о самом султану и његову двору, јер служих ту као јаничар. А моја судбина удес је многих мојих земљака, који да л' срећнији утолико бише што пре мене оставише кости под родним тврђавама или на бескрајним ратним путевима. Нарочито на путевима, јер се за турском војском свагда вукла једна сила страшнија од ње, сасвим непобедива и подједнако непријатељска Турчину као и Србину, или ма ком другом народу на дохвату њена бича. Чумом и кугом називаше је.

1456. „Тоже лето бист смртоносије у Новом Брду" — у потврду нам сведочи непознати летописац;[32]

„... ва сие лето јави се опашата [репата] звезда и бист чума по васој земљи" — бележи калуђер Дечанац дижући поглед к небу.

„Истекоше две звезде опашате, једна од встока а друга од запада. И чума бист по всеј земљи. Бист глад крепк по всуду" — бележи више других летописаца.

НА НЕБУ ДВЕ ЗВЕЗДЕ РЕПАТЕ, НА ЗЕМЉИ КУГА И ГЛАД И ТРУСТ.

И деспоту Ђурђу умре од куге петнаестогодишња унука Савета, већ прстенована за сина Сибињанин Јанка. Пред чумом тврђава није било, ни двора у које не би смела ући. Могла је бити и женик што одводи, и удавача што долази, најчешће жетелац за којег је вазда класала рода било, у јесен и у пролеће, и зими. А сад, док је Србијом она пролазила:

„Труст бист в понедељак" у околини Призрена.[33]

Један пак још јачи тресао је зидине Београда. Заклевши се брадом Пророковом да ће овај град заузети, на њ је ишао од Новог Брда преко Крушевца силовити султан Мехмед Освајач с војском не мањом од двеста хиљада изабраника, са три стотине топова и по 27 стопа дугих, са седам големих ратних машина, док се од Видина истовремено привлачило две стотине највећих његових лађа. За овом силом струјале су друге, помоћне чете, па бескрајне поворке кола и камила с комором, резервни коњи, а онда волови и волови и биволи за клање кӯпљени успут и по странама, са целог подручја Балкана. Па за тим, групе и групе младих робиња и шатори за разоноду војницима. [Како ли су се и од куда ови шатори попуњавали?] А на крају свега — чопори паса да прождиру лешине што ће пасти успут и у бојевима. [— Тешко земљи којом војска прође!]

СУДАР ПОД БЕОГРАДОМ, ЈЕДАН ОД НАЈКРВАВИЈИХ У ИСТОРИЈИ.

И са супротне стране хитало се ка Београду. Шајкаши на лађама и лађицама свих врста Дунавом; Сибињанин Јанко с 15.000 обучених војника и 60.000 панонских паора; од Мачве и Славоније гомиле ратара; калуђер Јован Капистран с булументама верских фанатика, ђака авантуриста, православних кривовераца, па и самих Јевреја наоружаних буџама и вилама, ретко копљем или пушком.

И под узвицима имена Исусова и имена Мухамедова заметну се један од најкрвавијих бојева на овом тлу. Варош, па и делови утврђења, прелазише из руку у руке. А после двадесет дана

ЧОПОРИ ПАСА И 50.000 ЛЕШЕВА ЉУДСКИХ.

„в лето 1456 јулија 22 разбијен бист цар Мехмед под Белиградом од Јанкула, и стојаше две звезде опашате: једна од Запада, а друга од Встока“ над овом земљом.[34] Око педесет тисућа лешева пси су раздирали по шанчевима и пољима београдским.

СИРОТИ ПОБЕДНИЦИ хтедоше да се овеселе. У њихову славу цео хришћански свет певао је „Te Deum“. Тад се међутим јаче трже други непријатељ, који весма не милује рода људскога. „В тожде лето, в среду августа 11 скончa се велики воевода Хоњади Јањуш“ у Земуну, од куге; а петнаест дана после њега и фанатични калуђер Капистран. Колико пак обичних људи помре „бог вест“, а човеку је то непознато.

„Декемвриа 24 в петак, 7ми час дне, скончa се благочастиви господин деспот Ђурађ... потом воевода Дмитар Радоевић... тожде кончa се госпођа деспотица Јерина у Руднику маја 3 вторник... И в то лето погибе србска војска на Тамишу.“[35]

ДОЛЕ ТУРЦИ, ГОРЕ МАЏАРИ И НЕМЦИ.

Црни застор прекрио је нагло неколико великих првака у једном овоземаљском чину. Они однеше собом своје таштине, а оставише бриге. Осташе и две опашате звезде на небу, као знамење народу који их гледа: једна с Истока, друга са Запада. Доле Турци, горе Маџари и Немци. Једни имају бегове и спахије, други спахије и грофове. Једни Меку, други Рим. Све још није прошло, можда чак ни најгоре.

„ГАЗЕЛА, ЗЕМЉА СРПСКА, налази се у мојој снажној руци; она је у пуној мери мој уловљени лов. Остао је само још један град“ — говорио је султан на дивану својим командантима.[36] „За српску земљу [Лаз мемлекет] — наставља турски хроничар — већ је био раније одређен санџак-бег. Сад су постављене кадије и субаше. То је било године 1459 у пролеће кад су ружичњаци били украшени и од пролећног поветарца озеленели као гривне рајских житеља. *1459.*

„А кад је летње доба свету давало красан изглед... тад се почеше лепршати победоносни стегови у том правцу [вај земљи, опет!]. Кад се у граду Софији постави царски чадор, од напада ове убојите војске смедеревски неверници се уплашише...

БЕДНИ КРАЈ ПОСЛЕДЊИХ ОСТАТАКА.

„Град Смедерево предадоше војсци која је била стигла. Звона у Смедереву искварише. Цркве му покварише и месџиде начинише. Државно је благодарење за многа лета султану Мехмеду. Земља српска потпуно је освојена била.“

„Потпуно завлада исламска управа
у српској земљи.
Упорни неверник потпуно је утеран у ред.
Преко ове земље засијала је исламска
светлост,
њене лепотице све су почеле да се крше.
У Смедереву заседоше јаничари, азапи;
постаде то нахија што паре броји“.[37]

Смедерево и Србија — једна нахија! Али ће то бити пре она што распаљује него што засићује прождрљивост. Мехмед ел Фатих изјави на дивану: „Дане окончане победама украсићемо освајањем земље Босне“.

БОСНА У РАСПАЉЕНОЈ МАШТИ ИСТОЧЊАКА.

„А БОСНА ВИЛАЈЕТ једна је простирана земља. Већина планина њених обрасла је шумом. Планине су јој високе. Градови су јој тврди и тешко се могу освојити. То је земља са сребрним и златним рудницима. Због красоте њених вода и ваздуха, та је земља постала врело најдражесније људске врсте, тако управо да се она узимала за пример приликом сваког упоређивања кад је реч о лепоти. „Као босански младић" обично се каже. Њихови лепи младићи и девојке са својим високим стасом, дивном спољашношћу, белим лицем и читавим низом допадљивих својстава на свету су тако познати као што је оно сунце светло!" — изазивао је Турцима похлепу и пожуду Дурсун-бег сликајући им Босну.

1463. И султан ел Фатих управи ка њој своје победоносне дизгине.

„И тако конак по конак, каткад преко планине, некад опет пољем и долином пређоше пут по прилици за два месеца. Царски је чадор био разапет на граници те земље. Претходница победоносне војске стиже пред град Бобовац, који је најистакнутији град земље Босне. Учешћем обеју страна разви се голема битка и необично велико крвопролиће"...[38]

А како је све то уистини било, рећи ћу вам ја, Константин Михаиловић, јер маршовах на Босну међу јаничарима. Повест ту целу знам, од почетка.

„Тада је краљ Томаш тражио од цара Мухамеда примирје петнаест година, а у то је цар послао по људе, да сви буду готови и да дођу у Једрене, и нико није знао куда ће се с тим људима окренути. Тада су босански посланици морали чекати одговор, не знајући шта се дешава све дотле док читава војска није била готова.

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

„И тако сам се десио ја у једној засвођеној одаји у којој је било дворско благо, и то зато што је моме млађем брату била поверена та одаја да одатле никуда не одлази. И тако пошто му је тешко било самоме, послао је по мене да к њему дођем, а ја сам без одуговлачења пошао к њему. А одмах после мене два господина саветника царска, Махмуд-паша и Исак-паша, пођоше исто тако у ону одају, и то само њих двојица. И скочивши мој брат ми рече то; а ја пак, не могући учинити да ме не виде, остао сам сâм међу сандуцима, а кад су дошли мој брат им је простро ћилиме. Сео је један поред другога и почели су се саветовати што се тиче босанскога краља. Рече Махмут-паша: „Шта да радимо? Какав одговор да дамо босанскоме краљу?" Одговори Исак-паша: „Ништа више, него му дајмо примирје, а сами се кренимо за њима, јер иначе босанску земљу не бисмо могли освојити, јер је земља планинска, а к томе ће имати угарскога краља у помоћи, Хрвате и друге господаре, и тако ће се осигурати да му се после ништа неће моћи учинити. Па зато дајмо им примирје, да би могли отпутовати у суботу, а ми ћемо за њима кренути у среду све до Ситнице близу Босне. А нико неће знати куда ће се одатле цар окренути". И пошто су тако своје саветовање углавили

РЕЧ СУЛТАНОВИХ ВЕЗИРА...

и изишли да оду цару, и ја сам изишао за њима.

„Сутрадан рано ујутру потврђено им је било [посланицима босанским] да се примирје потпуно и верно одржава за петнаест година. И отишао сам сутрадан, у петак, у њихов стан и рекао сам им: „Господо драга, имате ли с царем примирје или немате?“ Они су одговорили: „Захваљујемо господу богу, јер смо добили све што смо хтели“. А ја сам им рекао: „Тако ми бога, велим вам да ви немате никаквог примирја“. Старији је хтео од мене више да сазна, али му није дао млађи, мислећи да ја збијам шалу. И питао сам их: „Којега ћете дана поћи одавде?“ Они рекоше: „Ако бог да, у суботу ујутру.“ А ја им рекох: „А ми ћемо за вама, ако бог да, у среду, све до Босне. Ово вам доиста говорим да бисте добро запамтили“. А они се на то насмејаше. И ја сам отишао од њих.

...ЗАМКА У КОЈУ ПОСЛАНИЦИ УПАДОШЕ.

„На оном истом саветовању међу оним пашама закључено је било ово: чим цар изиђе из Једрена, одмах да буде посечен трапезунтски цар. И тако се одмах и збило: ми смо кренули на пут у среду, а цар је у петак погубљен, а ми смо ишли све до Босне и приспели смо до земље босанскога кнеза који се звао Ковачевић, и изненадно нападнут покорио се цару, и цар је потом наредио да се овај погуби, а онда је кренуо у краљевску земљу и опколио је најпре град Бобовац; са собом није имао топова те је наредио да се одмах под градом лију и овим топовима је освојио град. А посланике који су путовали по

примирје ту смо нашли и говорили су са мном сећајући се оних ранијих ствари, али је већ било касно.

ЛОВ НА БОСАНСКОГА КРАЉА

„Пошто цар поседе град, кренули смо ка Јајцу, и због брзине послао је напред Махмут-пашу са двадесет хиљада коњаника не би ли могли краља Томаша негде изненадити у којем граду, јер је чуо да никаквих пратилаца нема при себи. А он, знајући већ о Турцима, мучио се јадник и ноћу и дању не би ли могао што је могуће брже скупити што људи. И тако је дошао у град звани Кључ, хотећи да ту мало у подне отпочине. Али су уто наједном Турци приспели у овај град и око града су јурили, не знајући да је ту краљ Томаш био, док не истрча из града један лупеж и не исприча Турцима за колач да је краљ у томе граду. Кад то чу Махмут-паша, опколи град, а сутрадан наговорише краља да изиђе из града доле, заклињући се на књигама од сапуна како његовој глави ништа неће бити. Потом је цар Мухамед стигао у Јајце, пред којега су довели краља самдруга [с другим његовим пријатељима]. Кад видеше тада војници који су били у граду да је њихов господар сужањ, покорише се Турцима. И посевши град, цар нареди да се краљ самдруги посече, а онда заузе читаву његову земљу“.[39]

Србин Константин збрзава сцену краљева погубљена. Турчин Ашик-паша Заде њом се наслађује:

РЕЧ СВЕТОГ ЧОВЕКА ИСЛАМСКОГ.

„Кад дође краљ, њега и она два кнежевска сина заједно сместише у шатор капиџија. Сву тројицу султан изведе и

показа их улеми и запита: „Крв ових и њихово имање јесу ли прости или нису?“ У том ратном походу уз цара је био један свети човек и велики мудрац. Био је од лозе шеих Алије Ел Бестамије. Надимак је имао Мусан-ифек. Овај дакле учевњак одговори: „Оваква неверника погубити, свети је рат за веру“. У том смислу је такву фетву и издао, и краља он својом сабљом удари. Краља ту убише. А оној другој двојици неверника у капуцинском одељењу смрсише конце и уредише како ваља. Ризнице свију ових неверника донесоше султану. И акинџије се беху врло богато наплатиле. У градовима тих земаља нађоше толико блага и богатства да се избројати није могло“.[40]

„СМРСИШЕ ИМ КОНЦЕ И УРЕДИШЕ КАКО ВАЉА!“

Србин Константин збрзава заузимање Босне, можда и због свог стида. Турчин Дурсун-бег зна више и каже да није све баш тако лако ишло. Краљ је био мртав, али је народ још живео.

„Други опет неверници, житељи пакла, уздајући се у своју снагу и чврстину својих места продужише да се одупиру и буне. Повукоше се у неприступачна места, у збегове. Али зар ће тој војсци моћи одолети пећине, кад јој се градови нису могли одупрети.

НАРОДНИ ОТПОР У БОСНИ.

„Тако, има једна врста „беџина“, која се налази на падини једне високе планине, на сасвим окомитој страни, тако да се њен горњи део наднео над доњи. С обе стране начинили су узан пут у облику степеница, тако да се горе иде све са басамка на басамак. На средини

те литице има једна пространа јазбина начињена у стени.

„Једна друга врста „беџина“ има које су у дубокој долини између гором обраслих планина са једним јединим путом, дугим од једне до две миље. С обе стране и около је сада сама литица, а доле је провалија, обрасла густом шумом. Тако је ту густа шума да се кроз њу ни ујутру ни увече ни ветар не може пробити.

„Има једна врста природних утврђења, све из једног крша. Врх му упире горе у небесну кулу. На врху има један велики простор као какво двориште или авлија, око које су са сваке стране провалије и стрмени. Нити има кула ни бедема. Има само један пут, ужи од срца подлог човека.

„Бунтовници појединих нахија беху се искупили на по једно од овако неприступачних и тврдих места у горама. Па би као демони изабрали себи једног вођу. Одатле су се одупирали и у инату били упорни, решени да се боре са победоносном војском.

ДИВОВСКЕ БОРБЕ У ДИВЉИНИ.

„Једини је начин да се ови тврдоглави и упорни људи истребе, да се победоносна ордија утабори близу тих „беџина“. Царски чадор је био ту разапет. Покаткад би — ради Господа — султан, сенка божја, лично појахао победоносног коња са белом пегом на челу, па би тада, изишавши на високе и тврде „беџине“ у којима су били заблудели паклени житељи, изгледао као млад месец. Ту би наредио добошару да забубњи победнички знак и онда би он командовао: „Пљачкајте!“

„ПЉАЧКАЈТЕ!“ — КОМАНДОВАО ЈЕ САМ СУЛТАН.

„Покличи А л а х е к б е р! А л а л а х, а л л а х, л а и л а х е и л а л л а х! проламали су небеса и двапут одбијајући се од планина глас се удвостручавао... Неке су савлађивали димом, друге опет тиме што им је пресецана вода, а неке су освајали једноставно и просто на јуриш.

„У сваком од ових збегова био је искупљен народ из читаве једне области. Из њих толико робља повадише да то не би из овога или онога разлога кадар био описати ни највештији писар.

„У овим страшним бојевима могле су се видети и овакве згоде: У дну окомите стене, поред какве планине, исламска је војска збуњеног неверника ринула у провалију. На путу усеченом у камен у облику басамака, гушајући се и тукући се, долазили су до ждрела „беџине" и ту, где су били искупљени неверници, ту би газије долазиле један за другим. Ту би се неверник за дуго држао и одупирао. У овим страшним бојевима у ждрелу збега, кад победе газије, тад би се ударала сабља на сабљу, ту су се противници хватали за косе, за браде. У тој борби најзад ухватио би се муслиман са неверником у коштац, обгрлили би се, па тако загрљени полетели би донекле заједно кроз ваздух. Тако из ваздуха летећи, уз очајне крике, падали су доле час главом час рукама на земљу и тако би своје делове тела размрскавали у комаде.

САБЉА НА САБЉУ И АМБИС ЗА ОБА ПРОТИВНИКА.

СМРТ МИЛИЈА ОД РОПСТВА И СРАМОТЕ.

„Кад се борба завршавала исламском победом, пре но што би се отпочело робљење и пљачкање, многи су неверник и неверница, младић и девојка, и

деца, из страха да их Турчин не би узео [силовао] испуштали душу скачући својевољно у провалију...

„Ова величанствена и сјајна војска, увек победоносна, разли се по овој пространој и богатој земљи као морски вал и пружи руку да роби и пљачка. И, као што смо напред казали, сваки газија није мање уловио од пет и десет и петнаест робова и робиња-газела стаса витка и висока као селвије, а очију сјајних као месец. По гласу оног ајета: „Много је, узмите!" награбише се силног блага живог и мртвог [стоке и новца и других вредности] и плена свакојаког."[41]

Тако се Босна борила и страдала за своју независност. Не веруј онима што ти причају да је лако постала плен турски. Та је неистина плод каснијих домишљаната заклоњених иза разних политичких комбинација, или професора обневиделих од обруча датума и имена [где тога није, као да ничег за њих нема]. Турчин нам каже како му је било Босну освајати.

И ТАКО ШИРОМ НАШИХ ЗЕМАЉА.

Општи народни устанак, пошто су изгинули владари, буктао је по свим земљама. А ја ти не говорим о збитијима појединаца, већ народа. И овамо око Мораве, и у Ибру, Подунављем; свугде где је било човека и чојства пре се умирало но приклањало. Караџић је, после скоро четири стотине година, забележио оно што се још памтило у Овчарско-Кабларској Клисури:

„Више намастира [Преображенија] има пећина Турчиновац, за коју се приповиједа да је у њој био збјег кад су Турци овом земљом обладали [једни веле: кад су Татари били дошли]; па кад

ПРЕОСТАЛИ СВЕДОК МАСОВНИХ ПОГИБИЈА.

се први Турчин попео на врата њена, а жена мијесила љеб, па потегне оним тијестом Турчина у очи, те га тако збуни и отисне низа стијене, те се разбије, и од тада се назове Турчиновац. У пећину се ту сад не може ући никако, него је оздо било подзидано и начињено да се може пети; приповиједа се, да је уз пећину била читава кула начињена, па Турци довукли топове, те је испреко Мораве с једне косе оборили, а бјежан остала у пећини, те једни помрли од глади и од жеђе, а једни поскакали низа стијене те се поразбијали. Зид се и сад познаје и доље откуд је почето зидати, и горе око врата пећински; а у пећини се легу и зимују орлови"...[42]

Памћења и спомена је мање него што је невоља и догађаја било. Летописци су, у хитњи, бележили тек понешто, као да су се бојали да не буду при послу ухваћени; и тако сажето, као да су длетом по камену а не пером по хартији радили. Зато застани над сваком њиховом речју и настој да је проникнеш; оживиш ли по коју својом љубављу, много ће ти моћи рећи.

КОЛИКО У РАБОШ ДА СЕ УРЕЖЕ.

Фра-Никола из Лашве цео је ропац Босне пропратио једном реченицом: „Дође цар Мехмед на Босну и узе ју сву мисеца маја и уити Стипана краља и стрица му Радивоја и многу босанску господу и војводу Петра Ковачића и Иваниша Павловића и згуби ји цар".[43] Он није имао ни воље ни смелости да нам потање описује оно што је сва Босна гледала и трпела. Колико само у рабош да уреже, да се запамти — дође ли до враћања; или у стећак, помена ради.

Калуђери Дечанци, ширега интересовања и даљега погледа, јаким црнилом и оштрим потезима оставили су потомству синопсис читаве драме:

СВА ДРАМА УКРАТКО.

„Умре цар Мурат... воцари се Мехмед цар, и врати Мехмед деспоту Топлицу и врати Гргура и Стефана ослепљене...

„Прими Мехмед Цариград од Грка...

„Бист слан, уби сву земљу, плени Мехмед Србље и разсипа Островицу... и узе Мехмед опет Топлицу...

„па Мехмед цар плени Радича болгарскога воеводу у Софији...

„уфати Јанкул Фериз-бега у Крушевцу...

„прими цар Ново Брдо и Ситницу, прими Липљан на Косову... И Призрен и Бихор и друге градове, и множство рода христијанскога порази...

„Уби Дмитар Радоевић Петра Ковачевића под Сребрницом в Босни...

„уфати Михаило Свилоевић деспота Ђурђа у Купинику и своза га у Белиграду...

„в сие лето јави се опашита звезда и бист чума по васој земљи...

„прими Мехмед-паша Вишеслав, Голубац и Ресаву и Жрнован и Белу Стену...

„своза Матеаш Михаила Свилоевића у Белиграду...

„Ходи цар Мехмед на Влахе на Владу воеводу и не получи ништа...

„па ево цар Мехмед воева преко Дрине на Босну и прими Бобовац и Јајце и друге градове босанске...

„ходи цар на Романовића и не получи ништа...

„ходи Ахмет-паша на Романовића и уби га и узе му ризницу...

„ходи цар Мехмед у Зету...

„ходи цар Мехмед под Скадар...

„и ходи... и ходи...

„ и бист зла... и бист труст по васеи земљи“.[44]

ХОДИШЕ ТУРЦИ преко народа, земаља, планина, вода; и лети и зими; и ништа их не може зауставити — ни крв коју људи не штедеше, ни молитве којима вероваше, ни бесови небески од којих страхова и звер и човек, све што се креће или дише. Рећи ваља да је турски јахач тога времена био казањ мимо свих других, држаље свих бичева. И да за препреке није знао.

НИШТА ИХ НЕ МОГАДЕ ЗАУСТАВИТИ.

„По божијој вољи тад ухвати оштра зима. Тако је било да ни коњаник путом не може да прође. Снега је тада толико нападало, да га је било коњу повише узенгија. Дунав се беше тако замрзао, да се исламска војска, кад је дошла [под град Кулич], улогорила на самом Дунаву“.[45]

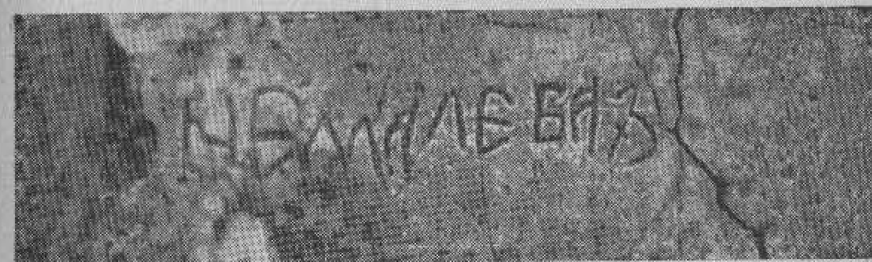
1488. „Бист чума многа за три лета. По много земље бист суродица у пшенице и држа за три лета“.

А ако негде и гори који жижак, у страху је треперио, више да пламен сачува за неке друге ноћи но да га распали у овој. „Писа сију књигу многогрешни Никола диак в лето 1488, јесени. Уписах в дни триклетаго цара Пајазита у селу Петници“.[46] Али ће дело ово

ускоро бити однесено далеко; лутаће са писцем својим и његовим друговима, немоћна вејка у бури, да би се једном, привремено, задржало у славонским Лепим Винима, манастиру којем природа у дане његова рађања даде тако радосно име а рашћење човечанства учини га збегом многих недаћа.

Записи на апсиди манастира Дечана, спољна југоисточна страна

И не бежа човек тада на север и запад само од акинџија. И друге су га немани гониле. Један из множине, или множина једном руком, уреза споља, дубоко, у гранит дечанске апсиде: *1492.*

„Нема леба 1492“.

Морао је радити дуго шилом и ноктима, као онај што очекујући нешто заварава време. Лутао је планином самац и у гомили, с породицом, па планина остала без корења; молио се калуђерима — они нису имали или нису дали; дизао руке свевишњем и провлачио се испод ћивота Дечанског узалуд — и бог и светац били су мртво неми. И онда је, заиста не знајући шта чека, пустио овај издужен крик што све до наших дана допире. Нема леба! Камен је ваљало јести, њега је једино још било. И није то,

КРИК КОЈИ И ДО НАС ДОПИРЕ.

истину говорим, вапај само једнога човека. Поред његова уреза много је других, слабије угребених и тешко видљивих — притисци дечјих руку, или старих, или до умирања малаксалих. Онај као да их је све у се сажео, па снажно загризао.[47]

Остала поља јалова од зле године, куће испла́кане од напасних пролазника.

ЈОШ ЈЕДНА НАДА.

„Да се зна: Ва лето седам тисуштно [7000—5508 = 1492]* каде отиде Хода-паша у татарску земљу на војску, и то лето обеди проклети муселим Али-Радић Осман-ага, узе 60 гроша, вечна му мука! И таде... опусте намастир" — записао је калуђер Дечанац на свом требнику, као у одговор на наша питања.[48] Једна војска од Пећи и македонских страна ходи на доњи Дунав и преко њега, друга од Босне на север — на хрватске крајеве. И једној и другој ваљало је дати попутнине, а пусто све. Па све једно је било ишао ма куда том пространом бесудијом што се стално ширила као загађена рана. Пођимо за овом што се кретала из Босне; она нас се особито тиче, јер иде на још неопљачкано, на стране којима су и наше очи биле окренуте, јер се човек вазда нечему надао. Ево Турака на Крбави:

9-IX-1493.

„Љути се заметну бој. Напослетку победише муслимани. Невернике сковитлаше са свију страна и тако их по-

* Наши стари рачунали су време, по Библији, од стварања света. Како се, по истим изворима, верује да је Исус рођен 5508 године од стварања света, то овај број ваља одузети од онога што означава стварање света да би се дошло на наше рачунање времена (пр. 7468—5508=1960).

бише да се коњ није могао кретати од невերничких лешева. Ухватише тога Деренцил бана [Мирка Деренчина] и још много других банова. Оковаше их и послаше султану са 8.000 носева. Оним побијеним неверницима поотсецаше носеве и на конопе их нанизаше, па са њима заједно их султану послаше, да би се знао број побијених неверника. Газије толико блага и пљачке задобише да то, осим бога, нико неће умети да изброји и каже".

ОСАМ ХИЉАДА НАНИЗАНИХ НОСЕВА.

„По божјем наређењу тад се разгори један такав бој какав је само султан Мурат био на Косову...

По камењарима, по брдима и долинама набројасмо девет тисућа и још пет стотина изгинулих,

живих што је по̀хватано било је десет тисућа. И сви су у овом рату заробљени".[49]

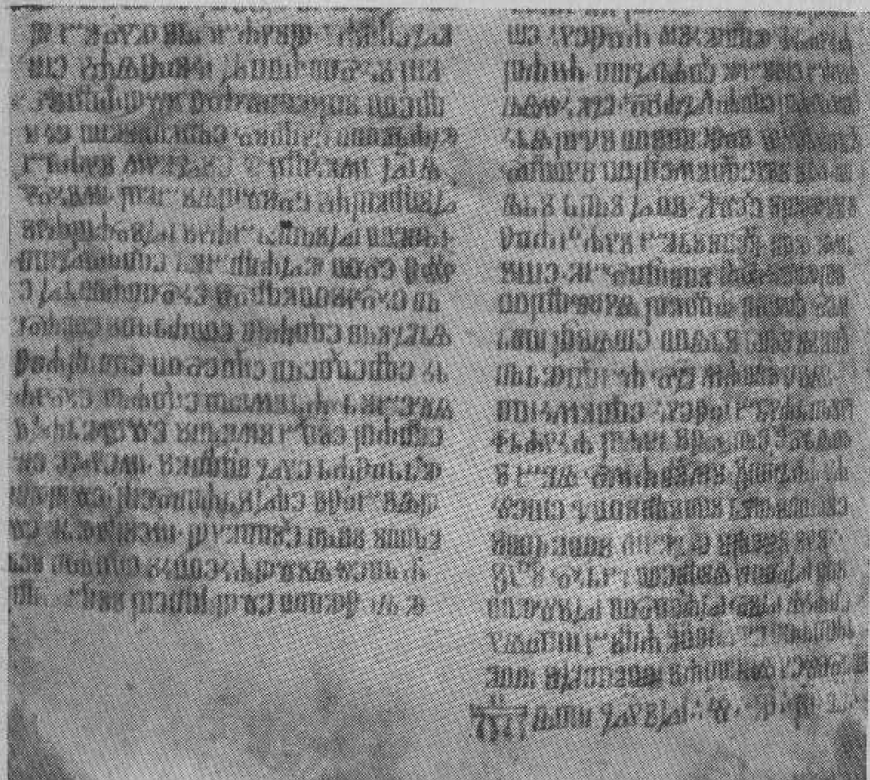
Тако је певао турски песник Јакуб-паша, један од ратних заповедника, док је његов цар разгледао примљене венце и удисао задах осам хиљада нанизаних носева хрватског војинства.

А поп Мартинац, са друге стране разбојишта, певати није могао. Он је прастарим глагољашким словима исписивао своју јеремијаду сличну оној старца Исаије, или диака Божидара, или калуђера Раваничанина истотрпне браће ћириловаца:

ДОМОВИ У ОГЊУ ЧЕЉАД У ОКОВИМА ПО ТРГОВИМА КАО ШТО СЕ СА СТОКОМ ЧИНИ.

„...И обујамши [Турци] всу Грчију и Булгарију, Босну и Рабанију [Албанију], налегоше на јазик хрватски, посилајући заступи [чете] велике; воеводе силне твораху брани [бојеве] многије с плком крстјанским, побијајући се на пољих и на пасих [горским прелазима]

и на бродих вод. Тагда же робљаху все земље хрватске и словинске до Саве и Драве даже до горе Запрте [Мославине], все же дежеле крањске даже до мора

Година 1493: Глагољашки запис попа Мартинца

робеће и харајуће, и доми божије палеће огњем и олтари господње разрушујуће, престарих же избијајуће оружијем, јуноти же деви и вдови, даже и квекајућија чеда, плк божји, пељајуће в тузе усимија свезани сући железом, продајући је на тржишћих својих, јако-же скоту обичај јест. И ошће изиде баша Румание и Врхобосања и по-

робив Посавје паде под Модрушу. И поче рвати Модрушу, пожга же огњем бурге окрсније и клоштри ошће и крикве господње. Тагда же господа хрватска и бани хрватски дигоше војску против јим, бој заступни в пољи велијем крбавском. И ту борише се бранију велијеју. Тагда же побеждена биси [би] чест крстјанска, тагда же ухитише бана хрватскога, ошће живућа, тагда же убише кнеза Ивана Франкапана, тагда отпељаше кнеза Микулу Франкапана, тагда же убише бана јајачкога. Тагда же падоше крепци витези и боритељи славни в преможенији јих вери ради Христови. Ошће же и пишци [пешаци] изабрани боритељи ту умрише, обстрти заступи в плчне поља, ту же самрт пријаше вери ради јако-же дружба светаго Мавриција. Такмо [само] же кнез Брнардин Франкапан изиђе от среди боја с малими. И тагда начеше цвилити родившије и вдови многе и прочи ини. И биси скрб велија на всех живућих в странах сих, јако-же нест била от времене Татаров и Готов и Ателе нечистивих. Лет господњих 1493".[50]

КАКО НЕ БИ ОД ВРЕМЕНА ГОТА И ХУНА.

НА СЕВЕРУ љута жалост и смутња, на југу тупа туга и потиштеност. Евгеније грешни забележио је негде око
Пећи: „Си тетрад [свеску] писах с великоју печалију и скрбостију от проклетих Турци";[51] а у Срему: „Претстави се Јоан деспот, син благочастиваго Стефана, декемвриа 10".[52] Шта ће, Јово, Сријем земља равна? — Сријем земља стећ'ће господара, ил бољега или ће го- *1500.*
1503.

рега, ал без њега никад бити неће. Нови
госа се на југу обезбеђује најподмукли-
јим начином — крв противу исте крви,
штедећи свој матични осињак. Ове годи-
1504. не „браше јаничаре по всех земљах“. А
иза ње „бист зла зима и држа 15 недеља;
зима љута и снежна“ и „тази година
гладна, а лањска морна“. Изиђе кабао
жита на 102 аспре, илити два жута ду-
ката које ниси имао где зарадити, па је
1505. ваљало продавати све што би ти неко
затражио — жито на зелено зеленашу
[будућу своју жетву], снагу у читавом
низу дана [тако потребну властитој
њиви], месару последњу краву [у коју
су ти гледала ситна деца], па и најста-
рије дете да би млађе исхранио. „Бист
1508. суша и глад и туга“. А после две и три
године, када је требало опорављати се
и нешто закопитити, наиђе „суша и глад
1509. и куга“.[53] И беху то дни „обладајушти
земљами и царстви христијанскими
внуку Агаренину законопреступному и
тројици хулному и христијаном доса-
дитељному злочастивому турчаскому
цару Пајазиту“, па их бележим и њега
уклињем овим словима ја сироти диак
милешевски Владислав.[54] „Аште јест
нечто и погрешено, ви који чтете исправ-
љеите, понеже беше зла хартија и беше
тое зло време и усилост, братје!“ „[Док]
сие писах скрб ми бист и нужда.[55] —
Петар, и Радосав, и Мартирије Бучанин
и други из предела Босне и Јужне Ср-
бије.

Али ако мислише Евгеније, Влади-
слав, Радосав, Петар и Мартирије да су
законопреступници и злочастивци само
они што се месецу клањају, вараше се.

Измаилћана је, не мање силних и сви-
репих, било и под крстовима, у гримиз- *1510—1514.*
ним одорама. Познаваше их народ ши-
ром Далмације и по острвима. Беху то
племићи, туђинци или домаћи, али увек
истоверци с масама рибара, виногра-
дара и тежака, који, додуше, не нази-
ваху људе рада рајом, али их ништа
вишим и не сматраху. Зној и течевину,
жену и ћерку пучанина, добра коња или
редак улов, све за шта би им око запело
својим су сматрали, вековима. А онда,
једнога дана, на крају свих трпљења,
диже се пучина:

„...Читав крај [био је] под оружјем,
јер се већ од 1 коловоза пук побунио
против племића, који су му нанијели
велике увреде силујући жене и правећи *НАСИЛНИЦИ*
друга насиља, тако да пук није хтио *ПОД КРСТОМ И*
више подносити толика насиља и при- *У ГРИМИЗУ.*
хватио се оружја. Истог јутра ранио је
једног племића, а мало прије још јед-
нога; 6 коловоза, у недељу, убијена су
два племића... сутрадан, у понедељак
7 коловоза, ушли су пучани у Хвар и
убили око 24 племића, пошто су их
ухватили гдјегод су их могли наћи. Ни-
шта није помогло што је каштелан, чим
је стигао, зашао међу њих и молбама и
сузама заклињао их да се окане оружја;
толико су били огорчени због племићке
неправде. Међутим, никоме нису ди-
рали у његове ствари“ — тако вам го-
вори један Млечић, нимало наклоњен
простом свету. Напротив, тај је био од
оних које је Република св. Марка по-
слала против побуњеника, за спасавање
и заштиту насилника.

Млетачки заповедник „са 10 галија
стигао је у Стари Град, док су у Хвару

ОБЕШЕНИ НА ЈАРБОЛ, ЉУДИ ОДСЕЧЕНИХ РУКУ И ИСКОПАНИХ ОЧИЈУ.

остале двије. У Старом Граду је искрцао 1.500 људи“... па је „16 листопада стигао онамо провидур морнарице с пет галија, а пошто је око три сата привезао своју галију уз обалу, дао је на њен јарбол објесити 19 Хварана, који су били зликовци у првој и другој побуни; затим је шесторици дао одсјећи једну руку и извадити једно око, четворици ископати једно“...[56]

А то је било тек знамење под којим је обрачун отпочео. И под којим је настављена племићка правда. Како ту, на Хвару данас, сутра ће целим Јадраном, по Словенији, Загорју, Славонији, по Панонији.

1514—1515. „Пленише Угри христиан јако и Турци... Крстуши на Угре, и пленише многие градове“...[57] Дуж целе границе иза које су чекале спремне акинџије, с притегнутим коланима. Покрајинске паше, будно мотрећи на повољан час, хитале су султану на диван.

УГРИ КАО И ТУРЦИ.

СУЛЕЈМАН КАНУНИ, Сулејман Сахиби Киран, Сулејман Величанствени* нареди да се износе барјаци и главе коња да се окрену пут ушћа Саве. Триста хиљада ратника у једном дану промаршарило је улицама Константинова Града, а за њима 6.000 камила под товарима. Остало што доликује цару оваква имена ишло је иза тога, међу чим и огроман царев слон такође бесан на кауре. Све се то крете у суботу 18. маја
1521. пут Једрена, где стиже десетог дана пу-

* Кануни = законодавац; сахиб киран = господар века.

товања. Ту многобројне софте прве турске престонице у Европи развише барјаке свог фанатизма и придружише се царевој војсци. — Следећег десетог дана стиже се у Пловдив. Буљуци чочека, ко зна откуда све доведених, помешаше се са царским оружницима и заиграше плес махнитости свих чула. Они који ће изгинути за правоверје и султана требало је унапред да виде каква их награда очекује на ономе свету. Софте и овог места развише барјак и пођоше устопице за падишахом. — Следећег седмог дана, не рачунајући одморе, ордија дође до Софије. Ту јој се прикључи можда исто толика војска румелијског беглербега — заими, тимарције, дервиши, акинџије балканских земаља, сви они што су цару били обавезни за своја имања и положаје и они што су очекивали да их добију или упљачкају. Софте и овога града развише свој барјак па кретоше за царем.

ЈЕДАН БЛИСТАВИ ЦАР, ЈЕДНА УЖАСНА ВОЈСКА И ЈЕДАН СЛЕПИ ФАНАТИЗАМ

Од Софије већ је почињало операционо подручје — земља предата исламском мачу ради постизања главног ратног циља. Одред од 1000 јаничара одвоји се и крете убрзано ка Смедереву, да појача и поведе тамошње Турке; мало касније одвојиће их се још 500 и кренути да узму команду над дунавском флотилом; а после њих, једна цела војска под Ахмет-пашом поћи ће право на Шабац, да га заузме и пребаци се у Срем. Мимо ових, из царева стана појуриле су на све стране масе коначара у прикупљање харача, посебног ратног намета и намирница за сву ову силну војску; и ћара за себе, успут.

КАКО СЕ СТУПАЛО НА РАТНО ПОДРУЧЈЕ.

Страховита ратна лепеза стала је да се шири. Њен корен је држао и покретао сам султан, и све ближе га стао примицати Београду [Софија — Пирот — Ниш — Трупале — Крушевац — Рамаћа — Шабац — Купиник — Земун]. Испред њега се таласао врисак, иза њега заударала пустош.

СВА ЗЕМЉА У ЗБЕГОВИМА, И ЛОВ НА ЊИХ.

„Неверничка земља беше се претворила у низ збегова... У овом победоносном рату акинџије су биле подељене у две војске. Једно њихово крило... пређе у земљу Влашку па плени пределе Ердеља и Темишвара; друго њихово крило... ишло је са царском ордијом те су пљачкали околне вароши и крајеве и отуда доведоше небројано робље лепо као виле и хурије и као звезда Јупитер.“

„Стиже глас: Град Шабац је освојен! Кад је поменути град освојен, на броју сто неверника били су храна сјајном мачу. Остали су се сручили у Саву па су на бродовима утекли у правцу Срема, но командант града је ухваћен, па је послат султану заједно са главама које су у граду посечене“... „Хиљаду јаничара пребацише се у земљу Срем“. За њима много друге војске румелијских спахија.

СТАНОВНИШТВО ЗАУЗЕТИХ ГРАДОВА — ХРАНА ИСЛАМСКОМ МАЧУ.

„И од Пири-паше стиже улак. Он донесе вест: Град по имену Земун заузет је!... Пуцало се из топова, водила се борба, па је напокон милошћу божјом освојен. Много је муслимана у борби пало за веру. Неверници који су у њему затечени постали су храна мачу. Жене и деца су били заробљени.“

„Чуло се да је жена, господарица Срема [деспотица Јелена рођ. Јакшић],

ушла у један збег. Противу ње упутише тамо никопољског санџак-бега Бехрамбега и бега од санџака Силистрије Махмуд-бега... Отуд су много заробљеника извели, али се жени тој није нашло трага.“

ПОГИБИЈА ТАТАРА.

„Један рођак сина татарског хана са неким Татарима бејаше отишао по Срему ради скупљања хране. Стиже вест да их је на путу пресрео велики број неверника, да се изродила битка и да су у боју многи Татари са рођаком хановог сина изгинули.“

„Босански санџак Бали-бег, Јахјапашин син, пролазећи кроз угарску земљу [читај: српска насеља] са 6 до 7 хиљада војске успут је освојио три града. Од њих два заузео је борбом. Невернике им је исекао... Било је пљачке.“

„Са неверником по имену Дели-Марком, који је пошао да покаже своје јунаштво, долазећи да хвата „језик“, сусрео се. Развила се жестока битка. На крају је поменути проклетник жив ухваћен. Шездесеторици неверника отсечене су главе. Проклетника пак у оклопу и под оружјем доведе пред узвишени царски престо. Установило се да је именовани убио и хановог рођака.“

„Мустафа-паша вратио се из пљачке. Довео је много робља.“

ШТА БИВА КАД СУЛТАН КРОЧИ У НОВИ ВИЛАЈЕТ.

Јула 26, после десетодневног даноноћног рада многих трупа, мост на Сави испод Шапца био је завршен и султан Сулејман ступи, пре подне, „на земљиште Сремског вилајета. Најпре су уз свирку прешли санџаци, затим су Они прешли. Пуцало се из топова, пушака, било је велико весеље.“ Сутрадан „бе-

говима акинџија, морејском бегу, Хасанбегу сину Омер-бегову, и Пири-бегу Балтаоглију, одобри се да плене земљу Срем.“ Смисао оваквих одобрења је јасан — сва животна ткива земље требало је тако искидати да више никаквог организованог отпора не могу дати. И последице по живаљ познате су нам — видели смо их у Србији и Босни. То се имало учинити и од Срема, темељито.

ЗАРОБЉЕНИЦИ БАЧЕНИ СЛОНУ...

„Навали [Јахјапашић] на један град. Много је неверника посекао, 70 до 80 неверника беше послао [султану]. На дивану су сви исечени. Шесторицу од њих бацили су слону, па их је раскомадао.“ Да ли да задовоље слона, или своју изопаченост, или изузетним мукама да казне изузетно упорне ђауре, или је то био неки разбуђени култ џунгле према божанству настањеном у најјачој животињи? Слон међу зверовима, султан међу људима. Ево жртвовања и другом двојнику:

...ИСЕЧЕНИ НА ДИВАНУ...

„Од Јахја-пашина сина дође човек. Донесоше пет глава и доведоше шест неверника у оклопу. На дивану их посекоше.“

...НАБИЈЕНИ НА КОЛАЦ.

Човека који је покушао да изиђе из града „азапи ухватише и на диван приведоше. Ставише га на тешке муке. Касније га у граду, на видик неверницима, набише на колац“...[58]

Јула 28 заузет је Сланкамен. Срем је коначно био разорен, обруч око Београда затворен. Остало је само да се стеже, стеже док обруч или град не прсну. А дотле цика и вршај дивљих јахача и сјајног мача докле су их год могле донети ноге пустињски’ хатова! Податке

што наведосмо досад читаоцу, дао је писар самог султановог штаба. Оне које није он забележио, упила је земља сремска и србијанска.

Упитаће ме: чега још има у Дневнику Сулејмановог похода на Београд? Крви. Много крви. Тридесет дана, из часа у час, трајале су борбе за град. Самих јуриша било је шест: 2-ог, 3, 8, 16, 26 и 27 августа. А знамо већ како изгледа и како се изводи турски јуриш; томе још ваља додати да се сада све то обављало пред лицем Сахиба Кирана, господара века [не само цара царева и Мухамедова намесника на земљи, већ уистини — господара људских живота читавог једног доба!]. Величанствени је стајао испред Земуна, у углу ушћа, под пернатим сунцобраном, и покретом руке бацао у сечу хиљаде, и стотине хиљада. А дивно августовско сунце, најлепше у овом месецу над бреговима Србије и пољима Панонције, разигравало се бескрајним светлим плаветнилом.

БОЈ И ПОБЕДА ЗА НЕКОЛИКО ВЕКОВА

26 рамазана 927 Свечеве године [или 29 августа 1521 од Исуса] царски мујезини први пут са Града отпојаше езан.

„Пири-паша са дефтердаром уђе у кулу да узапти ризницу. Одмах после њих појави се барјак Хусрев-бега смедеревског санџак-бега. Музика је свирала... На високом дивану се трипут бубњало у бубањ којим су се објављивале радосне вести. Јаничарски жутоцрвени барјак уз свирку развијен је у граду. У почаст и томе чину отсвирана је прописана музика.“

А сутрадан „честити цар је изјахао у лов. Издата је заповест да се ратници

МАЂАРИ КУЋИ, СРБИ У ЗАРОБЉЕНИШТВО.

из Београда [читај: они што нису Мађари!] протерају у Цариград, под стражом десног буљука улуфеџија."[59] Мађарској народности би допуштено да отплови Дунавом ка Пешти. Српски лешеви, на путевима ка Цариграду, још ће једном засејати рођену груду.

Од овог дана Тврђава хришћанства постаје Кућа светих муслиманских ратова: Antemurale Cristianitatis = Дарул-ел-Џихад!

*

Војсци Сулејмана Величанственог требало је 75 дана да би превалила пут од Цариграда до Београда, 30 дана да се бори под градом, и 31 дан да би се са султаном вратила на Босфор. Мислим на земљу и народ преко којих је за све то време газила.

*

РЕЧ ГОРАЖДАНСКОГ СЛОВОСЛАГАЧА.

Српски словослагач у Горажду, на дну ропства, сажимао је своја виђења у штедљиве редове, понеже ни слова ни хартије не имађаше довољно:

„В лето 1521. Сие лето паде султан Сулејман на реку Саву с множством Измаилтен и прехождаху реку Саву јакоже по суху, сиреч по мосту, на он пол Срема, и ини-же в корабље препловуште, јакоже не би можно ни рекам тем силним Измаилтене удржати, јако [иако] Угрин имеше надежду на те силне реке, Саву и Дунав; и опступише от всуду словушти Белград и иние окрсније гради, и летеху јако [као] змие крилате

ОПУСТЕ ДИВНА ЗЕМЉА ДЕСПОТОВА, СРЕМ.

села и градове палеште. Оле, чудо тогда таковој скрби земљи тој имушти! И в тој земљи, глагољу Среме, дивна места и села запустеше, а цркви и градове разорише. А словушти Белград и не волеју Угрин предаст Измаилтеном, и внидоше вњ агаренска* чеда месеца августа 28 дан. А госпожда Јелена, бивша деспотица, и не волеју остави славни град Купиник и даде се бегству преко реке Дунава у внутрну Угрију, а славну и дивну земљу деспотову Турци поплениште, а лепи град Купиник разорише месеца сектемвриа 9 дан." Оле![60]

МУСЛИМАНСКЕ ВОЈСКЕ и даље су, из године у годину, јездиле на север, северо-исток, северо-запад: под Мохач, Будим, на Приморје, у Влашку. У земљама српским што је још остало неса-

* Ову реч писар записа тајном буквицом. Не чудите се, јер је она страшно увредљива за Турке, а њен слагач би у њихову ропству, па и књига им је, штампана у више примерака, могла допасти руку. А ти је, читаоче, чу већ толико пута. Ево њена значења: Праотац Аврам имао је робињу Агару и с њом је добио ванбрачног сина Исмаила од којег Турци, како тврде, вуку порекло. За Исмаила је Господ рекао: „Биће човјек убојица; рука ће се његова дизати на свакога". Рећи Турчину да је син Исмаилов, то је као и почастити га, јер се тиме признаје да је од праоца Аврама; али, рећи му да је син Агарин, то је као рећи му да је копиле и дете робиње тј. да је најнижег, нечасног порекла. (Види Ђ. Даничића: Стари завјет, Прва књига Мојсијева, гл. 16.)

ломљено помицало се пред њима као зид и чинило границу жива меса; или је попут блеска хладна сечива ускакало из неочекиваних праваца у окршаје расејане земљом ко жаришта планином после пожара. Што даље ка југу све јаче је овладавала тмуша. Зијамници, тимарници, кадије, муселими, хоџе и дервиши све чвршће и чешће преплитали су и притезали пипке једног истог, џиновски огромног и тако исто ненаситог полипа. По дукат од сваке главе и десети део плодова цару што газе земљу Алахову; до четвртине од плодова спахији, по аспру две од сваког грла стоке, по аспру две од сваке кошнице, коња, воденице, дима из оџака; паши који одлази попутнину, паши што долази дар, војсци кад креће војницу, војсци кад се попуњава — децу! „Оцеви, неимајући чиме да плате харач, принуђени су да продају децу своју у робље. Понеки опет, окована у ланце иду од стана до стана и просе, не би ли напросили колико им треба за харач; ако га ни тако не могу да саставе, онда допадају вечите тамнице".[61]

ПИПЦИ ЈЕДНОГ ПОЛИПА.

ПРОСЈАЦИ У ЛАНЦИМА.

„Те исте вечери дођоше и Турци, неколико часова после нас, у исто село Крушчицу [срез травнички] гдје смо ми
1530. коначили, водећи око двадесет сиротих и биједних хришћана, дјеце, дјечака и дјевојчица, које су отприлике прије шест до седам дана ухватили. Ноћу, прије нашег одласка, предали су их Усреф-бегу, паши од Врхбосне, колико је отпало на њега" — гледао је Штајерац Бенедикт Курипешић на свом путовању за Цариград у саставу једног аустриског посланства.[62]

ПОВОРКЕ ДЕЦЕ РОБОВА.

„Јутрос, кад смо улазили у варош Врхбосну, тјераху мимо нас, с десне стране, као стоку, петнаесторо до шеснаесторо дјеце, дјечака и дјевојчица, јер их не могоше све продати на тржишту. Нека им се бог смилује!"

Чија ли су и откуда ова сирочад? Можда су их ропци похватали по забаченим дубирозима, можда су их отргнули од њихових стада, а можда и акинције скинуле са тела побијених оцева и рођака по Срему или Далмацији?

И сами крајеви кроз које је посланство с Курипешићем пролазило били су сасвим усклађена основа таквим призорима. „Ту горе, на брду Радован, с лијеве стране, угледасмо мали градић звани Кастел. Тај градић сазидали су Турци да би насилу узимали живеж и храну што је туда пролазила за Јајце"... „Дођосмо у село Блажуј, које је прије неколико година било велика варош, али сада има једва 10 или 12 кућа"... „Затим дођосмо до малог села Кратова, које је прије кратког времена имало око 80 кућа, а сада има једва пет или шест"... „Пројосмо крај града Софије, остављајући је лијево, пошто је у њој био велики помор, па дођосмо до села Слатине и ту преноћисмо."

БЛАЖУЈ, НЕКАДА ВЕЛИКА ВАРОШ, А САД?

„Краљевина Босна није према својој величини густо насељена. Распитао сам се и сазнао да за то имају три узрока: прво, народ много умире од куге; друго, Срби и Мартолози бјеже много због тешких намета и терета; треће, најважније, што турски цар узима и одводи из земље младе и окретне људе"... „Становници земље су припадници двију

ТРИ СТАЛНА ЗЛА.

нација, наиме: Срби и Турци.“ Ови други не дају цару скоро ништа сем војничке службе, а Срби:

ШТА ЈЕ ЦАРЕВО.

„Најпре, он [цар] узима сваке године, као што је обичај у Турској, из сваког мјеста или краја, треће, четврто или пето мушко дијете или дјечака. Притоме бира најљепше и најокретније, тако да се од оца и мајке, иако имају само једно дијете, одузима и то дијете ако је само лијепо и окретно; док се родитељима који имају по четворо или петоро дјеце, ако нису лијепа и окретна, остављају сва“. Прописан број деце на цео крај мора се намирити.

„Друго, он узима сваке године од особе, младе и старе, особити порез од 30 или 40 аспри“ [један златник].

„Треће, он узима по неколико аспри за сваку главу стоке, на сваку њиву, врт, ливаду и вршај; исто тако узима и на свака врата и кућу по неколико аспри. То ради тако, да се понеки пут претјера свака мјера.“

То је цару. А шта узимају остали Турци, од чега они живе?

КАО ДИВЉИ И БЕСНИ ПСИ, ВУЦИ ИЛИ ЛАВОВИ.

„Поред путева је земља најслабије обрађена, због тога што им Турци, путујући тамо амо, силом одузимају све што имају, а не плаћају за то ништа. Отимају им и тргају залогај из уста као дивљи и бијесни пси, вуци или лавови. Због тога сироти људи бјеже са цијелом својом имовином у планине и на плодне пашњаке далеко од путева па ту обрађују своју земљу.“[63]

Све су то гледали а потом европски свет [који нису тронули] нашироко обавештавали штајерски учевњак Курипешић и хрватски витез Никола Јуришић пролазећи кроз Херцеговину, Босну, Србију, Македонију и Бугарску од августа 1530 до фебруара 1531 године. Шта би за шездесет година од оне Босне што нам је описа Дурсун-бег припремајући се за упад? Од њена лепа и здрава света и разрађених природних богатстава?

Домаћи људи, који сва та зла трпеше, они забити по сутјескама и тешко проходним планинама, бележише како могоше. Ни за Европу ни за себе. Можда са бледом надом у неко далеко своје поколење. Једна прегршт њихових записа одолела је времену и до нас допрла. Разгледати их ваља као развејано семе и ветром добачене јауке, јер знати не можемо колико од овог усева пропаде по драчу и камењару и колико загину у олујној ноћи векова. Монах Сава, старац Василије и њихова сабраћа записаше у Санџаку, у Тројици Пљеваљској, на свом рукотвору:

1537.

„В та лета царствујушту Исмаилтеном цару султан-Сулејмену и все царство их беше. И велика нам нужда от њих беше. Јеже [што] имехмо имениа, все нам взимаху. Једни ни [нам] приходеште а друзи отходеште и все јеже стецахом, все взимаху. Тачију [само] велицем трудом јеже трудахом и свршисмо се минеје... Тешка рука а ум мутан от мисли јавгаренских.“[64] Скоро дословно поклапање с текстом Курипешићевим!

И ШТО ГОД БИСМО СТЕКЛИ, СВЕ УЗИМАХУ.

„В лето 1537 пројде цар Сулејман низ Полог месеца јунија 29 дан.“[65]

1538. „В та љута и прискрбна времена устремили се беху тогда Исмаилтени немилостиво на стадо Христово јакоже лви [лавови] сверепи и о тех страх смутих се умом“ — записао је један Тројичанин који нам, да ли због смућена ума или из страха, не остави свог имена. Ова књига била је касније продана за 500 аспри, а тада је и царски харач био нарастао на 220 аспри по глави [од 40, колико је износио 1530 г.]. Можда је она откупила од ропства два Пљевљака?[66]

1540. „Бист мор овцам на Шар-Планину и по всех планинах“, на сву муку од турских намета и отимања.[67]

1541. „Бист смртоносије“. И то![68] [Цетиње].

„В дни султан-Сулеимана, в та љута и прискрбна времена повезах тетроеван-
1543. гелие и минеј тромесечни и пролог и литургију и сију лествицу... в месте рекомем Студеница.“[69]

1545. „Ох, ох, ох, ох! Горе мње окајаному, братје, на сиа нуждна времена; јегда [када] сие пишех на отрадно место а глас ми доде како додоху за јаничаре, а мои деца оште непотребни за јаничаре а проклети музувире [потказивачи, удворице] наводили на проклети Агарене, и добегнух [добегоше] сас мој приател до мене и оскрбих се зјело, и не знах што писах, не знале музувире сами себе и своих чедах, амин!“[70] — Ово је јаук граматика Петра, Србина из града Ловчја, који за себе још рече: „рождение ми град Крушевац, вспитение ми град Ниш, преселение ми в загорскују страну сиреч Маторие Гори“ [Стара Планина]. Он још замоли, ако је шта погрешио да му опростимо, пошто „не писа дух свети,

НЕ ЗНАЛИ ЗА СЕ И СВОЈУ ДЕЦУ УДВОРИЦЕ И ПОТКАЗИВАЧИ.

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

ни ангел, ну рука грешна и брена и дух унили.“ Нека ти је, Петре граматиче, све просто! Не знамо шта би с тобом и твојом децом у те дане кад их тако много пропада, али твојих безгрешних чеда још налазимо, и сва она говоре твојим језиком и сведочанствима тога времена пред којима језик наш садашњи неми од саосећања; живи и књига коју ти писа 1544, опет у граду Ловчју, а откупи је Дан син Радомиров „от села Трстеник.“

Па ко не би, после овако тешка рада, разумео страшну клетву кабларског монаха:

„И тко сломи то св. евангелие, бог 1548.
му наредио и св. великомученик и чудотворац Георгие: зуби своими ону отпадну руку гризао и прсти своја ломио, те ишли му људи на чудо да се далеко чује и њим обличе буде!“[71]

А где год се шта ствара тих лета, тешко се ради; не само у порођајним, већ и самртним мукама. Изнад улазних врата у цркву села Бањана, у Скопској Црној Гори, коју су мештани подизали као тврђаву свог душевног опстанка, мајстори су имали смелости да урежу:

„... сагради се и пописа се за три године при цару Сулеману, в дне године и време тешко и напрасно от безаконех.“[72]

У Овчарско-кабларској Клисури кан- 1552.
да је био најјачи стваралачки збег. Ту ће се и зидати и писати и сликати деценијама, и успут записивати понешто о условима опстанка. И огорчењу благочастивих, јер људи бише по свему.

„У дни цара султан-Сулимана, вреле и тешке измаиљ турске господе, а писа

ју грешни и худиј и мањши в презвитерех поп Добровој бренoју рукоју, а ум беше огорчио у зле дни и тешке,"[73] који се и овако забележише по разним странама:

1554. „Бист чума по всеј земљи србској."

„Јави се опашита звезда."

1555. „Примише Турци Темишвар и Липово и Бачку међу до Тисе."

„Бист чума по васеи земљи."

1556. „Бист смртоносје."

„Бист трус вељи, и Скопје град низложи се, и ини градови и здања многа и храми низложише се."[74]

„Списа се си свети и божественij тетројевангел трудом и усрдием попа Мије у Самаилах, близ реке Мораве, в подкрилие гори Јелици, в дни љуте и прескрбне, в дни султан-Селима. Ох тежко земљи, и туга и метеж... Но, оци и братје, мољу се и мили... и колене преклањају и главом касају се до општеј матере нашеје земљи, чтуште или преписујуште, аште се где наидет что погрешено или отписал се буду, а ви вашим разумом добрим, бога и своје душе ради, исправљајте и нас грешних о сем усрдно трудивших се благословите а не клните — из три бо извода писах. Не писа бо дух свети ни ангел, но рука брена и грешна и ум мутан, немоштно [ми] бе чиста словеса в мире сем [у свету овом] вздати богу. Писах аз грешни и мањши диак Вук от места Никољ—Пазара. Амин."[75]

О, ТЕШКО ЗЕМЉИ, И ТУГА И МЕТЕЖ!

Невоље и тешкоће су често биле исте природе и порекла, па се зато често

истим речима а на разним странама и временима отсликавају. Човеку окренутом више литератури него животу такво писање може бити и на досади, као сладокусцу који је принуђен да више пута једе исто јело. Али се ти, читаоче, немој за таквима поводити, и на ову нашу књигу не гледај као на уметничку гозбу. И здравље је, и злато, сасвим једнолико по свом изгледу и саставу, па га људи чувају и прикупљају. Нека тако буде и са сазнањем; ништа мање нам није потребније од злата и здравља. Њега садржи и ова шкриња...

ПАМТИЛО СЕ И БЕЛЕЖИЛО САМО ОНО НАЈТЕЖЕ.

Стална, редовна глад није бележена по летописима и маргинама; ни мањи помори. Навика је натерала људе да таква зла примају као нешто што им следује, природно. И кад видимо да се писар и због тога пера латио, ваља знати да се сусрећемо са таквим недаћама које су и подвижницима тешко издржљиве.

„И то лето беше велик глад по земљи и велика скупоћа житна: шинић [мали шиник] пшенице изиде по 300, а ражи и хеледе и проса по 250; шинић опса по 120 [аспри]", а то ће рећи да је десетак ока проса достигло цену пуног царског харача за целу годину. Ако се сув хлеб за петнаестак дана на једног човека морао толико плаћати, како ли је породица од неколико чланова могла саставити годишњи харач за све скупа? У ланцима идоше и просише, и децу продаваше, не би ли га намирили. 1558.

„И то лето беше велика победа [рат] на земљи, дасмо једанпут 1050 војнице."[76]

1559. „Бист мор велик по всуду, страшна. И тожде лето бист војска цара Сулејмана на сина Бајазита.“[77]

Две куге одједном: болест и династички обрачун, а трећа: глад. Ево и четврте:

„Сие лето бист суша велика, не роди се... Бист невоља и зла велика от Турци... Бист велика усилост на христјане [од] Хашеи и јаничарство... царохорство и харач. Сва бих безгласу... Бист трус велик и грмеж месеца февруара в 8 ден.“[78]

1560. „Сие минеј писа се... в државе злодржих Исмаилтен цара Сулејмена амире. И во то време свадише се синови јего о царство, Селим и Пајазит, и бој бише и уби Селим и прибеже Пајазит... О, туга и тегота на христианех в то време! И тако вмнејаху христиан јакоже скот несмисљени [И тако мислише о хришћанима као да су животиње бесловесне]... Писах стакленим очима, понјеж престар бех“[79] поручује нам, имена скривена у тајнопис, нека старина из јужних крајева, преко којих тркаше Селимове и Бајазитове чете. А презвитер Пава забележи на северу:

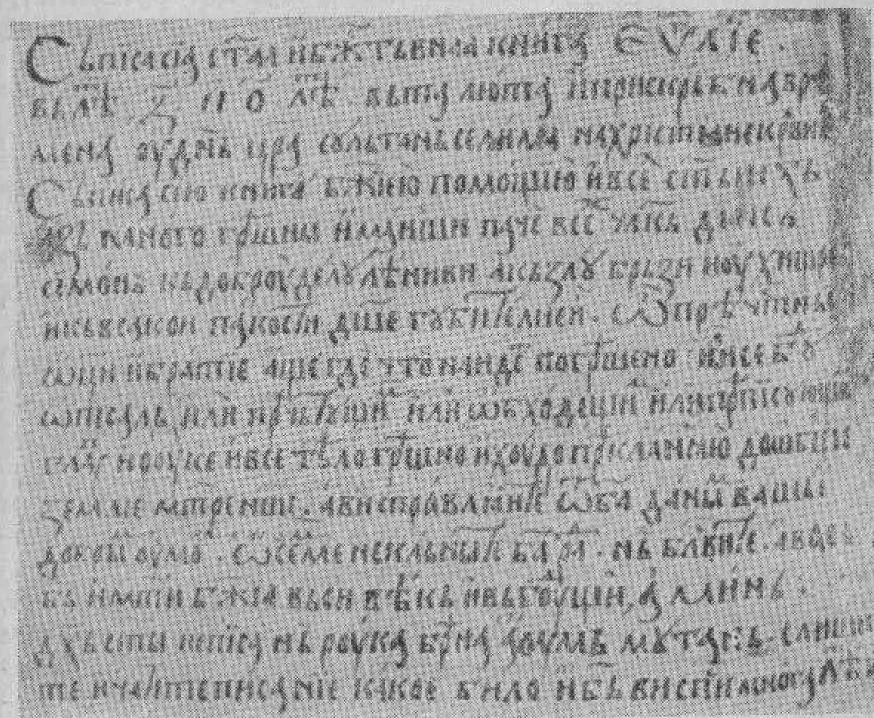
1561. „... в та времена обладаше властију града Илока и областију и подкрилијем Фрушкие Гори и жупом Посремјем љута и горка аспида, и зло на всак час и дн помишљајушта како скрби да учини и христианом и иним прочим — имен исмаилтским Баран-бег.“[80]

ЉУТА И ГОРКА АСПИДА И ЗЛО СВАКОЧАСОВНО ПО СРЕМУ.

1562. А тако исто око Пећи „у дни цара султан-Селима на христиане крвника“ и око Цетиња „в велицеи нужди и скрби“ радише знани и незнани диаци Симон и браћа му, ништа светлије пред собом не сагледајући.[81] Од Скопља до Будима и од Софије до Клиса.

Година 1562: Запис на рукопису Пећке Патријаршије о тешким данима под султаном Селимом

ГОСПОДАРУ ВЕКА, Сулејману Величанственом, што са шумом отпоче своје царствовање, речено би зар и смрћу својом свет да потресе. Беч му се никако није дао, а Сигет је пркосио. И старац последње своје дане, као и увек жестоке, на њих сручи.

1566. „Списа се в подкрилие гори Мојсиење в монастиру Варламовцу... в лето 1566, всточними странами обладајушту перскому начелству султан Сулеиману, и јако змије крилате летуште по водах и по суху в угарские страни пленујуште и ратујуште град Сегет; јемуже тамо и памет јего [спомен на њега] с шумом погибе, в место прибитка скрвније кости свое изостави под Сегетом. О, горе тогда христианскому роду и всем западним странам от безаконих Агарен. Внушај [чуј!], небо и земљо, встагни таковаго безчловечиа!“[82]

КО ЗМИЈЕ КРИЛАТЕ ВАЗДУХОМ И ВОДАМА!

„Си звероћутниј по всем бив другиј Артаксеркс, подобан [по] дрзости и строитељ воинству.“[83]

„...в љута и нуждна и прискрбна времена обладајушту тогда Цариградом и српском земљом и инеми многими странами окрсними, великому амире султан-Сулимену, агаренскому цару. И, уви, отци и братје, како вам исповем тогда на христјани љуту скрб и безаконоје насилие и тешкие намети от безаконих и триклетих Турак и светиим и божественим црквам попрание и запустение, паче же в српсцеи земљи великим лаврам, что су христјанска господа градила, јако и в [а сад од њих] многих безаконици учинише свое мечите и триклета капишта своја бесовска... Вниже и двиг се безаконик и слуга дјаволов с всем силами и своим језиком [народом], глагољеми Перси, много множство, јако-же песак вскраи мора немоштно изчитити [избројати] тако и њих. И, уви, нужда и беда христјаном тогда! Вста и рикае јакоже лав окајани,

КАКО ИЗРЕЋИ СВУ БЕДУ, БЕЗАКОЊЕ, НАМЕТЕ И СКРБ, ОЦИ И БРАЋО!

или јакоже древље Голијад с пророком Давидом, или јакоже Јулијан преступник на Перси, такожде и с уповав [понадавши се] на свој штит и лук и ум... Хоте все покорити под безаконе нозе свои, идејаше на угарскују земљу к западу, и раздели војску на две части, и посла своего везира именем Перта-пашу на град зовоми Ђула, он же устремив се идеше на град глагољеми Беч.“[84]

КАО ГОЛИЈАТ НА ДАВИДА.

Како је раји и земљама, после свих и овај поход било издржати? И одржати се у мислима и делима својим? Грачанички калуђер јуна 11, те 1566, овако себе снажи:

„...вразуми, и ум мој отврзи, и раслабљеноје моје срдце стегни, руце моје укрепи на дело сие, и очи мои просвети отеготене сном греховним!“[85]

Из пустоши коју цар овај са својим војскама посеја, ниче страшна и многогодишња глад, нашироко.

СЕДАМНАЕСТ ГЛАДНИХ ГОДИНА.

На северу је кајкавски писац Антун Врамец бележио:

„Велик и страшен глад је бил на Словенјех [крајеви око Загреба] и по всој земље, и вного људи помре од глада ово време.“[86] 1570.

У средишту наших земаља, у Новом Брду, писао је грешни Авакум:

„И в то време беше туга от Турк, и глад велика по васеи земљи, чловек чловека да попере [уништи]. От Солуна сол вожаху те мењаху за жито, мером колико жита толико и сол, и не хтеаху примати сол за жито.“[87] 1571.

А Пахомије око Пљеваља, у манастиру св. Тројици, за вишегодишњи период: 1575.

„И в то времја и лета бе крепка глад и насиловање љуто и погуба от Изма-

илћан, јакоже нест јазику казати моштно таково зло и озлоблење."[88]

Сасвим на југу, безимени летописац:

1576. „Би глад велик по всеи Македонии и по Власех, и много људе помреше от глад"...

1578. „Тда трже у Солун по 400 аспри ока хлеб" [7 и по дуката!].

1584. „Бист сушна година."

1585. „Бист чума по всеј земљи србској"[89]

1586. „Немаштина. Бист глад велика в људех. Товар жита по 700 и више [аспри, тј. око 14 дуката], а вина по 12 кондир, и више"...[90]

1587. „И бист теи године глад от истока до запада по всеи земљи; и на вскресение Христово паде снег 3 дни тад на земљу; и бист жито скупо; товар смесе [мешано зрневље разних житарица] по пет стотина, пшеница товар по девет" [стотина аспри, тј. 18 дуката].[91]

„Бист же глад крепок на земљи тој"...[92]

КАКО СЕ ОСВАЈАЧ ЗА ТО ВРЕМЕ ХРАНИО.

Седамнаест година тако од Солуна до Тисе и до Словеније, а у ширину од мора до мора. Ако би читалац желео да сазна тадашњу вредност жита према садашњој, нека дукате претвори у текуће динаре и унапред нека се припреми на запрепашћење. Како су ту глад могли издржати они који су хлеб морали куповати, ја објаснити не могу. Рећи ћу само толико, да се она тицала углавном раје. Свечев ратник не гладова, јер се свагда имало шта опљачкати:

„Ва лето 1572 бист запустение обитељи сеи" — стигао је, напуштајући дом

свој, да угребе на фресци Петра Коришког монах Агатангел.[93]

„Ва лето 1574... велики зулум бијаше тогда од Арнаута, особито Махмудбеговића у Пећи; у Скадар од Иванбеговића, потурчени Бушатлие; у Призрен од Синанпашића Ротуловића; у Ђаково [Ђаковица] од Јеласупашића. Две хиљаде христијане около ови вароши исекоше. Уви нам! Боже, призри с небесе, избави стадо твое." — Вапио је Дечанац.[94]

СКАДАР... ПЕЋ... СОФИЈА... РУМУНСКА ЗЕМЉА...

„Босански бег разби и поби госп. Хербарта Ауершпергара на Хорватех при Будачком... и вного поробише и поплеише и велико керщчанска робја в Босну јета одпелаше."[95]

„Ходи Сијаул-баша на Карабогдана, и хвати Карабогданца те га раскида на камиле. И врати војску на Софију"...[96]

„В лето 1575... погуба от Измаилћен јакоже нест језику сказати моштно таково зло и озлобљение" у околини Призрена.[97]

„1576. — Турци гради завјеше Бужин, Цазин етц. на Хорватех на ов крај Уна."[98]

„...цар продаст цркви и монастире по всем царством јего... Оле, беди! Оле, злоби! Пострада чловечски род."[99]

„1577. — Турци завјеше Срачице и околу неколико градов опет пожгавши Турци оставише је пусте. — Зрин град Турци завјеше на конце овога лета...

„1578. — Гвозденско град везда на зачетке овога лета Турци завјеше. Дубовец вараш на велики петек вес пожгаше."

БУДАЧКО... ЦАЗИН... ЗРИН... ГВОЗДЕНГРАД... ДУБОВЕЦ...

Од дна Македоније до врха Хрватске и до средине Румуније.

6*

1570.

Velik i ztraſen glad ie bil na Szloueníeh i po vzoi zemle, i vnogo liudi pomre od glada ouo vreme.

1575. Boſzanzki Beg razbi i pobi Gozp: Herbarta Auerſpergara na Horuateh pri Budachkom i glauu vchini odzechi i Czaru v Czarigrad na chazt pozla, a Zina niegoua Gozp: Bolffa ſiua vhitiſe, i vnogo porobiſſe i popleniſſe i veliko kerſchanzka robia v Boznu ieta odpelaſſe.

1576.

Turczi gradi zauieſſe Buſin, Czazin &c. na Horuateh na ou krai Vna.

1577.

Turczi zauieſſe Szrachicze i okolu nekoliko gradou, opet poſgauſi Turczi oztauiſſe ie puzte. Zrin Grad Turczi zauieſſe na koncze ouoga leta, od toga grada imenuiu i zouoze Gozpoda Zrinzka i Groffi.

1578. Guozdanzko grad vezda na zachetke ouoga leta Turczi zauieſſe. Dubouezch varas na veliki petek Turczi vez poſgaſſe.

Година 1578: Кроника загребачког каноника А. Врамца

ПОНОВО 1573.

И ДА КАЖЕМО ОПЕТ: не беху само Турци, куга и глад ти што морише сирота човека званог н а р о д. Ништа му милостивија не беше ни властита господа. Па хрватски и словеначки сељаци једно-

га дана у овој години рекоше: Доста! И плану буна, као барутом посута, у брдима око Загреба и Вараждина, између Драве и Саве. Почујмо не њих, сељаке, јер узнасмо какво их зло натера на очај, као што се бежећи од пожара баца у поплаву, већ оне друге — противу којих се стихија била и устремила:

БЕС И ОСВЕТА ПОБУЊЕНИХ СЕЉАКА.

„Кад се сакупило под оружјем дивље мноштво од десетак тисућа пропалица*, стадоше најприје освајати племићке дворце на домаху, који су били или слабије утврђени или чувани од малобројних чувара. Кад су потрошили залихе хране, које су се у њима налазиле, почеше их уништавати и до темеља разарати... Затим кренуше према Сави проширивши посвуда наоколо једнако насиље; ако би им случајно допали шака какви племићи, смјеста су их убијали.

„Кад су стигли до Саве и спремали се да је пријеђу, послаше гласнике Крањцима и ближњим народима, нека им кажу да су подигли оружје против племића, којих окрутност и нехај нису више могли подносити, јер самовољну поступку племства према њима нема краја. Стога их потичу и опомињу, да журно здруже с њима и своје срце и своју снагу. Неки од тих, који живе између ријеке Сутле, што дијели Штајерску од оног дијела Илирика који у новије вријеме називају Славонијом, и између Драве, одговорише: нека само пријеђу Саву и крену даље, а да ће они доскора здружити с њима своју оружа-

* А пропали су заиста начисто били, већ одавно!

ну снагу на пољима која се простиру ниже Птуја и Вараждина, и покушају исту ратну срећу. И тако пријеђоше Саву те огњем и мачем бијесно ударише на засеоке и удобније сеоске куће Фрање Тахија, које бијаше саградио да ужива у доколици...

ПЛЕМСТВО ОГЛАСИ САВ РАДНИ НАРОД ЗА ЗЛИКОВЦЕ.

„Већ бијаху стигли недалеко од Доње Стубице, у којој извиру топла врела здрава за болеснике. Ту се утаборише и послаше на све стране пљачкаше, па су без прекида палили и пустошили племићка имања и зграде, на које би наилазили, не правећи никакве разлике. Сваког дана придолазио је у њихов табор у гомилама велик број сељачке младежи. Кад се сакупило много тисућа зликовачког олоша, изабраше за свог вођу Матију Гупца, за којега су сматрали да се међу осталим одликује памећу и храброшћу те да је неумјерна и неумољива језика у распаљивању мржње на племство“...[101]

Тако, дакле, цео народ [„много тисућа“] племство прогласи зликовцима и олошем, и посла на њих оне оклопнике које је тај исти пук својим знојем био опремио и ставио краљу у службу за борбу против Турака, — противу оног насилника који је исто тако ове масе сматрао свог уживања и свог мача храном. Де да видимо ко бољи Турчин бејаше, и на којој се страни делнице између хришћанства и ислама тај налази. [И даље слушамо речи племића, Мађара].

„Немилосрдан и неумјеран био је поступак против оних који су се предали или били заробљени. На све стране по оближњим стаблима и сеоским кућама висјели су на попречно спојеним моткама, да их сватко може видјети, а на једној врло високој и разгранатој дивљој крушки, која случајно бијаше израсла уз војничку цесту, бијаше о конопцу објешено шеснаест или више несретних сељака и изложено вјетровима да их њишу и птицама да их кљуцају. Некима су пак били одсјечени нос и уши, па су тако осакаћени пуштени, да трајно носе срамотну успомену на буну и на безбожно подизање мача против својих господара. Сам Губец, злокобни вођа злочиначке војске и, како га сами називају, краљ, био је жив ухваћен, што је било особито драго племству и његовим вођама, те доведен у Загреб. Ту је он, пошто је пред његовим очима био погубљен Андрија Пасанец, његов замјеник у војсци, најприје био страшно измрцварен усијаним клијештима, затим окруњен жељезном круном, и то усијаном, и најпослије рашчетворен као разбојник. Тако је претрпио заслужене казне за свој злочин и за присвајање краљевског имена. Можда му је тежа смртна казна наметнута због тога што се још и тада старији људи, који су још живјели, с великом језом сјећаху злокобне и сваког проклињања вриједне буне што је на затор племства био подигао Јурај Секељи [Ђорђе Дожа, 1514 г.], тај најпокваренији и најгори од свих људи, који је некоћ, јер је зла судбина тако хтјела, силно подмукло и безбожно узнемирио панонску краљевину и хршћанску заједницу.“[102] А Губец и другови му кажњени су, уствари, овако како је то још раније

ПЛЕМИЋИ СУ ИХ ВЕШАЛИ ПО ШЕСНАЕСТ НА ЈЕДНО ДРВО.

ВОЂ СЕЉАКА ОКРУЊЕН УСИЈАНОМ ЖЕЛЕЗНОМ КРУНОМ ПА РАСТРГНУТ НА ЧЕТВОРО.

био замислио племић, бискуп и бан Јурај Драшковић, пишући свом апостолском величанству Максимилијану: „Једнога од њих, којега су звали Губец — бег и недавно именовали краљем, окрунит ћемо за примјер другима, ако то одобри ваше посвећено величанство, жељезном круном, и то усијаном.“[103] Његово посвећено величанство је одобрило, бискуп је благословио. Сељаци су висили „на све стране“; и по шеснаест о гранама једне дивље крушке.

ТАКО СЕ ДИЗА КМЕТ против племића у свету хришћанском, и тако му се једноверан господар одужи. На другој страни, дотерана глађу, помором и пљачкањем до истребљења букну раја против бегова. Један устанак, брзо и на кратко, очисти од Турака сва села по Банату и Бачкој, ослободи град Обад, Бечкерек, Тител, Вршац. Други запали Ердељ. Трећи Посавину и Подриње у Србији. Четврти Подунавље и Источну Србију ширећи се дубоко у бугарске земље. И такви градови као што су Кладово, Сврљишка Бања, Видин, Никопоље, Софија и Плевна бивали су часомице заузимани. Пети устанак овлада Славонијом, освоји Врховац, Пожегу, Велику, Дубочац. Босна се комешала, Херцеговина оружала, црногорска племена ишчистише из своје средине много турско ухо. И то све у оштрим и суровим борбама, прса у прса с турским посадама. Али је Велики Турчин, седе-

1593—1600.

ПЕТ ВЕЛИКИХ УСТАНАКА.

ћи на Босфору, био још снажан. И знао је: ако му и падају гарнизони по градовима и паланкама, да ни рају неће имати ко учврстити трајно, или бар на дуже. Па покрете Татаре с Крима и јаничаре из Анадолије.

— Оле! оле! беда в то време роду христијанскому, јако крити се в земљу в тие дни! — кукао је неки Крушедолац, у Срему.[104]

БИЛО ЈЕ ДА СЕ У ЗЕМЉУ КРИЈЕ, КАО КРТИЦА.

— Оле, тогда попрание и беда црквам и свештеником и христианом от Исмаилити в србсцеи земљи и по инех странах, убиства безчислена и запустениа многим светим обитељем! — писао је Исаија јеромонах манастира Никоља, под планином Кабларом и Овчаром, на Морави.[105]

— ...В љута и прискрбна времена, в велицеи нужди писах! — Георгије јеромонах у манастиру св. Михаила на реци Тари.[106]

— ... Сжегоше Турци светитеља Саву архиепископа српскије и приморскије земље в Белиграде, начелни везир Синан-паша иже беше пред војскоју! — Аврам презвитер у селу Болехнићи близ места Пљевље и Чајниче.[107]

А каква то скрб, беда и туга би, послушајте мене Јована, који све то видех, и преживех, па пошто избегох на Атос, у манастир св. Павла, записујем:

У ЈЕДАН МАХ: ТУРЦИ, ТАТАРИ, ПЕРСИ, ЧЕРКЕЗИ, СКИДСКИ...

„И тогда подвижем се Турком с много множеством воин агаренских: Татари, глагољу, Перси, Черкези, Скидски, тонест моштно исчислити [избројати] тогда сбранаго воинства, подвигоше се от всточние страни на Угре, и узеше неко-

ГОЛЕ ЉУДЕ, ЗИМИ, КОЊИМА ЗА РЕПОВЕ ВЕЗАШЕ.

лико тамо градов, и попленише и поробише угарские страни. И тогда возвратимшем се и изимевшим [презимеше] в србсцеи земљи; тогда дјавол не трпи христјанскаго рода тишину, вздвиже безбожние и љутје Татари. Оле, тогда таковје скрби земљи тој! Да в кратце изреку: села и градове палеште, и цркви многје опустеше, и светје икони покраше, и света места оскврнише и ископаше, и тогда в љутое зимњеје време свлачаше нагје на земљи бјаху, ини-же нагје свезани за опаши (репове) коњски влечаху (вукоше), ови-же сасечени, иниже састрељани. И не бе места идеже [где] мртви не лежаше; брди, долине, врта, пољи, все бјаху исплњена тогда мртвих телес. Ини-же в тужду земљу отводими и раставаеми. Бе тогда горко ридање и плач, друга от друга отводими, брат от брата, син от оца, мати от сина. И бе видети горк плач и ридање: „Горе нам и уви, глаголаху, больше бе нам да једин гроб нас всех прјемљет, неже ли отводиме биваем в чуждују земљу" — горце ридаху и плакаху друг друга. И бист запуштење земљи тој коначње. Аште по реду скажем јеже [што] видехом и слишахом, постигнет моме лета поведуште, но сие в кратце изрекох"...[108]

А један странац, којем се случило да те страхоте гледа, овако их у подробностима, које Јован није могао изрећи, описује:

„Њима је [Татарима] била омиљена игра да у шали бацају дете увис па да га онда брзо мачем исеку на комаде, или да му главу коцем разбију; нису

ОНО ШТО СЕ ЈОШ ЈЕДНОМ НЕ МОЖЕ НАПИСАТИ, А КАМО ЛИ ИЗГОВОРИТИ.

поштедели ниједног мушкарца, па ни најстарије жене, већ су свакога злостављали без обзира на узраст и пол; девице и прикладније жене, које им изгледају привлачне са лепоте своје или са цветна доба, сачували су за нечувен разврат свој; многе од њих везивали су за земљу и заједнички немилосрдно силовали, тако да су се оне страховито мучиле и умирале од болова; незреле девојчице и дечаке на исти, неисказиво срамотан начин, поубијали би, па онда разбацали по улицама; пред мужевима су силовали жене и терали родитеље да под бичем скрнаве рођене ћерке; кад су седали да узму храну, оборили би везано робље да им послужи за клупе и столове; ископавали су лешеве из гробова и над њима чинили дивљачке ствари; забава им је била да воловима одеру кожу спреда и страга и да их онда крваве везују заједно; оковане жене и девојке су у синциру терали пред собом тукући их бичевима, а која више није могла ходити, свирепо би је убијали; мале дечаке и девојчице из робља, када би уморни од ужаса и напора падали на тле, појили су са мало кобиљег млека, а када су умирали од глади залагали су их полукуваним коњским месом; радознали међу њима отсецали су трудним женама утробу да би видели положај детета, и напајали су очи овим призором."[109] Тако око Суботице, Сомбора, Баје, по Славонији, око Београда, Пожаревца, све докле су стизали на својим брзим коњима; доба акинџија било се повратило [ако је ма кад и пролазило] у далеко бестијалнијем виду. Владику вр-

ТРУДНИМ ЖЕНАМА УТРОБЕ СУ ОДСЕЦАЛИ.

шачког Теодора Тиводоровића „ухвати паша темишварски и одера га на мех", жива.[110]

ТАТАРИ СУ ОДЛАЗИЛИ, помор и глад су остајали; за њих је земља зјело нагнојена била. На опустелим огњиштима, кровином надкриљеним, имало се сести само на пањеве; и, скупно жвaћући дивљи лучац и стуцану брезову кору, препричавати претурене дане и пребројавати преживеле. Зато „не зазрите, братје, за сие писаније, понеже седеште вкупе с братјами вспоменувше мимоходешта времена скрбна и љута, сие писахом. Грегорие ми дивит држаше... аз слаби и грешни и мањши в иноцех Нићифор у манастиру Фенеку."[111]

У БЕДИ И НЕМАШТИНИ С ТУЖНИМ УСПОМЕНАМА.

„В лето 1601 бист погибељ говедом."

„В лето 1604 бист погибељ свињами и кокошками. Паде снег 9 педи."[112]

1605. „[Ево већ] второ лето бист глад велик зјело по васељеној, 40 оки за 400."—[113]

„В лето 1605 бист мор велеј по всеи земљи."[114]

„В лето 1605 оигумни се блажени Георгије [у Крушедолу]. В то време беху скрби многи по места, и многа места беху запустила: Сегечиг, Бачка, Мокшандиа беше вса пуста. И тада отац чедо за хлеб продаваше, и син оца, и кум кума, и брат брата. Оле, беда! Тогда беше роб по 5 гроша, а вол по 15 дуката, кило жита 5 гроша, пинта вина по ду-

ЦЕНА РОБУ БИ КИЛО БРАШНА, А ЗА ЈЕДНОГ ВОЛА КУПОВА СЕ 27 ЉУДИ.

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

кат. Кои беху человеци от плена остали, велика зла трпеаху и велику нужду."[115] То је беда, када је и ропство било блаже од гладовања. За кило хлеба, да би га дао онемоћалом чељадету, човек је добровољно одлазио у ропство, јер роб и кило жита имађаху једну цену: 5 гроша. А тада је 9 гроша ишло у дукат [злато сто на сто поскупело]. Ако је ко имао вола, за њ је могао добити 27 робова или робиња, по жељи и избору. Оле, беде! Људи на продају доста, али волова нема.

Па не чудите се мени Авакуму што ми је отачаство гроб, јер:

„И в то лето бист крепк глад, јакоже человеком от своих живот лишати се. Ох беда, ох туга, ох скрби в то лето от проклети чеда агаренских на христиански род, ох, ох, ох!"[116] *1608.*

„Ум смуштен имеје, не взмогох постигнути исправљеније, [јер] в то време оле! оле! беда от Измаиљет на христианех и запустение... и велми туга человеком, и мнози се данци стицаху, по четири и по пет, на христианех... И тогда великие скупоси бист на земљи тој от многих иноверних језик збирајуштим се и раствујуштим се... И обреташе се коњ по 300 златиц [а златица има 120 аспри], вол по 25 златиц, ован по 5 златиц, товар жита по 6 златиц, товар вина по 10 златиц. А оцем нашим јест узнание прежде било: коњ по хиљаду аспри [око 9 златица, тридесет пута јевтиније некад], вол же по једну златицу [двадесет пет пута јевтинији некад], ован же по 20 аспри [шест овнова за златицу, некад], товар жита по 40 аспри [три товара за златицу некад, осамнаест

ПОСКУПЕ СВЕ ЗА ОСАМНАЕСТ, И ЗА ТРИДЕСЕТ ПУТА.

ЧОВЕК ЈЕ ЧОВЕКА КЛАО И ДАВИО ОД ГЛАДИ, И НИКО НИКОГА НЕ ПОШТОВА.

пута сада скупље], товар вина по 25 аспри... И тогда за умноженије всакој неправди между чловеци и безчастие родитељем од чед своих, и исекну [усахну, ишчезе] всака љубов блага от чловек, и чловек чловека давит и кољет."[117] И све вам ово, будући, да се зна, записах ја поп Вук син протопопа Ралета, у поткриљу горе Чрнокосе, близу места Ужица, на књизи јеванђелију. На њој се заклиње најтврђом клетвом.

МЕСТА У КОЈИМА СЕ МОГЛО ПИСАТИ.

Књига поп-Вукова сачувала се у Никољу. А знате ли какав је то манастир? „Овај је намастир у неисказаној врлети и тјескоби: одовуд се наднијеле над њега стијене Кабларске, а одонуд, из преко Мораве, Овчарске; а и одоздо, погледавши низ Мораву, и одозго, погледавши уз Мораву, тако су се стијене ови двију планина склопиле, да се ништа не види, до пред собом Морава, у коју се с диванане може пљунути, а наоколо стијене [негђе голе, а понајвише обрасле малом шумом], и горе небо, на коме се сунце тек око подне једва показује. Оздо се уз Мораву тако тијесним и страшним путем мора доћи, да човек који се у равни родио и узрастао, мора често смрт погледати: на неким мјестима само да човек посрне, па да се мало отисне с путање, не би му ни кост с кошћу до Мораве дошла; а низ Мораву је још горе, зашто се преко стране, или управо рећи преко камењака, само пјешице иде, а с коњем се друкчије не може до уз Мораву, кад је вода мала, као што сам и ја прошао."[118] Па зато се ту и могло писати с најмање страха од Турака. Сетите се овог описа кадгод буде

речи о Никољу и овчарско-кабларским манастирима. Данас већ није тамо тако.

„В то време беше страх велик и умале род христиански от безакони Агарен" и на Книшаву, у селима Голеш и Равну, јер „в то време беше встал цар на цара, беше рат на Дунавцеи реце и на восток през море."[119]

И у Ломници у Босни, чији живописци Јован и Никола и Георгије записаше изнад врата припрате: „И ако сагрешисмо штогоде, молимо ви се свем, братија наше, немојте ни клети, јера смо били у много страхова от Турака и от софте и от много зла њиевога."[120]

1611—1617.

„Господи боже мој, призри с небес и вижд што се чини на земљи! Туга христианем от проклети Агарени, от проклети Мачари и от проклети Немци и латини и Хаватве" —[121] јер све то иде, и пали, и пљачка и силова земљом овом, како то виде и поп Стоко у селу Костенцу и придружи своје речи рукопису јеромонаха Данила. А оном што одјек тога запомагања уреза на врх оловног кубета хиландарског, чак на Атосу, име се не сачува; урез пак стоји и данас:

ПРОКЛЕТИ АГАРЕНИ, ПРОКЛЕТИ И МАЏАРИ, ПРОКЛЕТИ НЕМЦИ И ЛАТИНИ!

„В лето 1614 бист скрб велија от Агарен."[122]

А стоји и запис Георгија зуграфа на зиду манастира Мораче, у Црној Гори, када се:

„Пописаше си свети и часни образи в времена нужна и тешка [1616], тогда же велику насилију сушту от агаренских чед"...[123] Преко поражених брдских племена ишле су војске босанског беглер-бега и Арслан-пашине. Пипери су

горели, и Кучи, и Братоножићи и Бијелопавлићи.

„Тогда би в 1617 на погибељ прелашеним [превареним]" у околини Скопља и Битоља.[124]

НЕ ЗАМЕРИТЕ, другови и пријатељи, писцима нашим и записивачима старим што више не рекоше. Не би томе особито крива лојаница и слаб жижак, ни оскудна писменост њихова, па ни дозлабога рђав папир и барутно црнило, колико то што се нипочему не разликоваше од оних својих о којима су писали, нити су били безбеднији ни ситији ни заклоњенији од невремена. Нити су били других брига.

У ПУСТИЊИ ТЕЛОМ, А МИСЛИМА ПО СВЕТУ.

„Да повем, оци и братје, почто зле писах, пониеже тако приех от учитеља моего; а друго дело: седештy ми в пустини телом а уму скитајуштy се тамо в мире [по свету], того ради не взмогох исправити или двема вештма [стварима] одолети. Да весте поведају..." писар у Житомислићу, у Херцеговини, није завршио своју исповест. Ко би знао због чега ју је морао прекинути и зашто је никада више не настави?[125]

Велике војске султанове ишле су преко Балкана на Лехе тога лета. А с њима подруку, као и увек, пљачка и напасти свих врста; а куга и глад иза њих. Орач није могао знати да ли ће њиву доорати, ни писар да ли ће запис завршити. Те баш године поп Вукен живописа с ме-

штанима своју црквицу у Кривој Реци на Копаонику*; али ни њега, у пограници и горовитој планини, не мимоиђе таласање царске цаде. Та околина тад толико трпе, да поп за добро нађе да запише у главном натпису у цркви, одмах изнад улазних врата: „И ва то лето бист велика нужда по васуду, и ва то лето поиди турски цар на Немца, и ва то лето бист вели... [помор? глад?]"[125a]

1622.

„И в то лето [већ које по реду?] би чума в монастир Изограф, мнози преставише се, буди им вечнаја памјат, а днес лежат три братја... сиа књига тогда... о мном и иннии братиа что будет"...[126] Ни овај писар не заврши, нити нам ко од његових доцније рече шта с њим би.

Не заврши се те године ни зидање цркве у Тополници „понеже крепка глад бист в те дни" бележи сам архиепископ Пајсије.[127]

1623.

„Тогда беше глад крепк, јакоже мнозем најпаче на морсцеи стране от глада измрети. И јеште же и другаја и горшаја јазва от речении гнев божии к Исмаиљу, сиреч чума, јако мнозем домом запустети и живуштиих човеком умрети. Того ради колебах се и метех умом јакоже древо в лузе от духа" — Захарије грешни у цркви св. Илије близу Пљеваља.[128]

ЉУЉАХ СЕ ОД ГЛАДИ И БОЛЕСТИ КАО ДРВО У ШУМИ ОД ВЕТРА.

„Јако-же обуреваеми в пучине морсцеи желају тихому пристаништу, сице и пишуште [тако сад и овај што пи-

* То је она црква у коју ће Немци 1941. године затворити око 70 мештана, па онда и њу и њих минирати. Запис је ипак остао, и нешто живописа, да би подигао још једну оптужбу.

ше]“ Петар ђак многоокајани од Бачке земље, на реци Велици, близу града Тополовца.[129]

„В то лето 1623 бист в монастири Милешеви велика скрб. Доиде же вода Косатица велми силна и страшна и отнесе игумнарију и дохију и все сасуди служабнии јеже беху в њеј, и отнесе 5 келијах двокровних. И в то време многу прихом от Агарен беду, уви... В то време многа скрб бист по всеи земљи, ово потоп воднии и проседание земљи и различние болезни и скрби многие в чловецех. Дође вода на монастир месеца јулиа 2...“[129a]

1625. „И веру имејте ми, браћо, ва истину в великој нужди и болезни љутој писах“ — Јефрем јеромонах у манастиру Хопову.[130]

„И тогда бист глад велија по васеи васељенеи, и бист скупоћа, амин!“ — манистир Добриловина, на Тари. „И бист трус по васеи земљи.“[131]

1626. „Бе товар пшенице ценоју сребра 600 аспри — писал Арсениа“ на корицама једног рукописног минеја у манастиру Лешку крај Тетова.[132] А тад се и за кугу чуло да иде од Цариграда.

1629. „У тмини и мраку сие писах [у манастиру Лепа Вина, у Славонији]: Тогда бист глад в земљи тој на западе.“[133]

МЕСТО ЛЕПА ИМЕНА А ТУЖНЕ СУДБИНЕ.

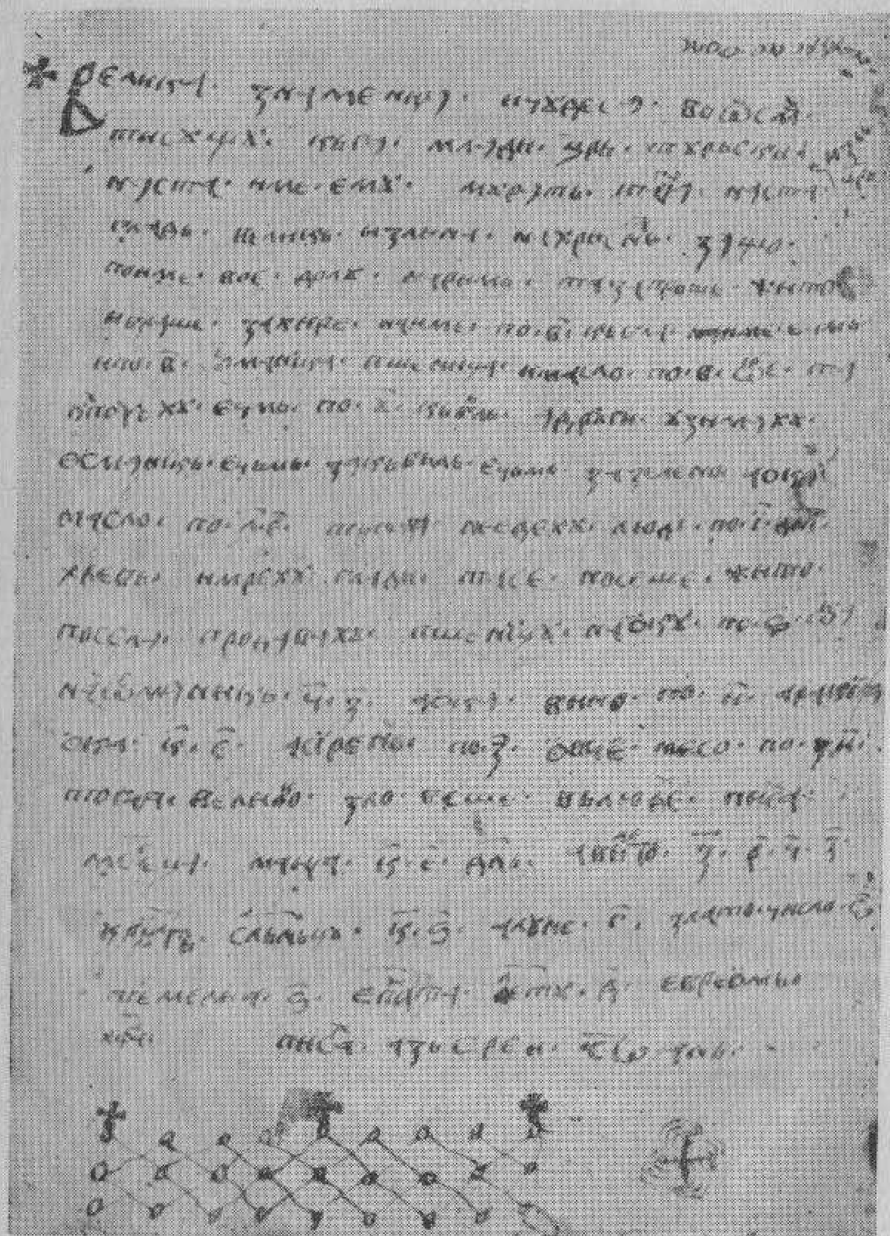
Само седам-осам година последњих што прођосмо, па колико туге и недаћа на простору од Бачке и Славоније до Македоније, и од Херцеговине до Атоса. Као да нигде сношљивијег кутка не би. [„Почини од помисла, јере ми се мој ум сие књиге додеа“[134], и ја бих да кажем са старим записивачем. Не због досаде, што би млад читалац могао претпоставити, већ услед напастовања ових силних црних јадова што у јатима налећу док уморан путујем из године у годину. Колико већ пута заустављах перо питањем: Шта чиним ово ја, зло или добро? Можда би боље било отурити све у заборав, да се нечија душа не би отровала и срце јeдом испунило, па да му цео даљи живот буде горак осмејак. Можда? питам се, а с маргина књига и каменова рушевина упорно ме гледају бројни записивачи, као да би својим ранијим мислима желели још једну да додају: Душа? Твоја душа? Ако она има родитеља, нисмо ли то ми што смо вам претходили и што се, као семе жита, класова ради у земљу претворисмо? Знај на чему узрасташ, веле. Те ја, више по обавези него из одушевљења, настављам прелиставање њихових завештања и порука.]

ЧЕГА РАДИ ДАЉЕ ПИШЕМО?

ГЛАД ЈЕ МЕЂУТИМ тек надирала. Она с Истока. Да ли су је природне непогоде претсказивале, не би се могло рећи; али да су јој пљачке и ратна пустошења били претходница, то је извесно. „Падна пепел по всеи земљи, снег се не видеше от пепел. И бе земља помрачена јакоже изгорена. Беше то в лето 1632 месеца декевриа 7 дн.“[135] — „В лето 1632 паде с небес прах на земљу декемвриа 7; си прах беше јако пепел чрн. В тожде време владуштому Херцеговином проклети Пири-бег Сомборац *1632.*

Године 1634: Запис јереја Стојана о војним наметима и скупоћи

и взе от Милешеве 40.000, а от сие обитељи [Тројице Пљеваљске] 4.000 [аспри]. И прочи монастири пострадаше много.“ Пири-бег би родом од Горажда, из села Самобора.[136]

1634.

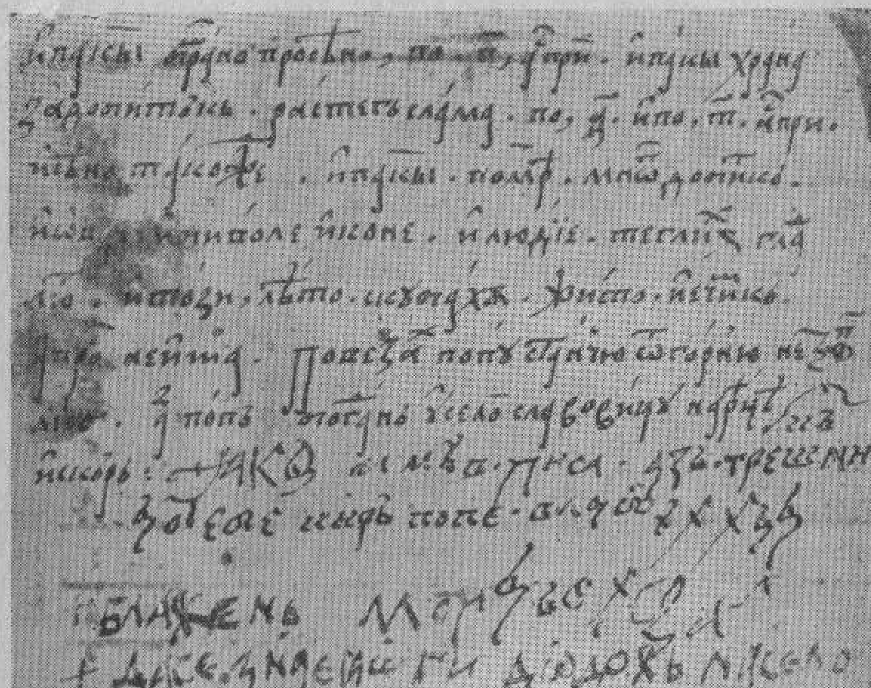
УСЛЕД РАТНИХ НАМЕТА ЉУДИ ПО 10 ДАНА ХЛЕБА НЕ ЈЕДОШЕ.

„Велика знаменија и чудеса в осму тисушту к'га млади цар турски наста, име јему Мурат. Тагаја наста глад велик и злина на хрисјане, зашто поиме вое [пође војска] долу на Рим, та запреше жито и браше захире, на име [на човека] по 2 кбла јечм и по 2 османика пшеница и масло по 2 оке. Та[д] купеху [куповаху] јечм по 400 [аспри] кбал, а други узимаху османик јечам за кбал јечам за зелено, а ока масло по 35 [аспри]. Тгаја не једеху људи по 10 дни хлеб, и мреху гладни. Та се носеше жито по села, продаваху пшеници на оку, по 6 ока, на османик 97, и ока вино 8, а ракија по 25, а сирење по 7, овче месо по 8. Тогаја велико зло беше в људех“ — јереј Стојан.[137]

Колико дуго то траја, записано се не нађе. Лето или два, или више. Бележиће се она глад која ову надмаши. Да чекати на њу нећемо, већ смо свикли.

1641.

„Тогда бист зима зла и гладно. Крина [мерица] брашно чисто по 100, и паки брашно просено по 80 аспри; и паки храна за добитк [стоку] растег слама по 1300 аспри, и сено такожде, и паки помре много добитк. И овце и биволе и коње и људе теглиху глад љуту. И този лето скубаху жито и јечмик, а просо неима“ — поп Богдан на једном требнику у селу Славовицу на Дунаву.[138]

Година 1641: Запис попа Богдана о глади, скупоћи и помору

„И у то време уморише Турци Продана у Будиму и набише га попреко на колац, а Ђурко се искупи“...[139]

1644—1647.

„И в та времена бист глад велик. Мимошадше лето бише рати велије на југ и на север: на југ на Малту, на север на Задар. Турци воеваше 3 лета, и ничтоже успеше, и многи Турци погибоше и многе дешерме бише, 12 тисушт србских момака похваташе и у Цариград одведоше... сију књигу рукоделиса јеромонах Теодор от града Задра... књигу одеја Воин и Радован и Никола из села Крстне, за душу Петру и за своју душу.“[140] Буди и за спомен на ових дванаест хиљада српских момака, за којима је морало неколико пута толико најрођенијих и цела земља јаукнути.

РОПСТВО ДВАНАЕСТ ХИЉАДА СРПСКИХ МОМАКА.

„И то лето бише Турци град Шибеник и ничто не успеше. И мнозии тамо падше, погибоше јакоже Мадианити древље при Гедеоне.“[141] Двадесет и две хиљаде их је ту остало мртвих, а осамнаест хиљада заробљених.

въ лѣто ѿ сътворенїа свѣта,
҂зрне. а ѿ рождⷭва, лѣто, ҂ахмз. и
ндиктионъ, дї. кругъ слнцу, еї
а лунныи, аї темелъ, д. връцѣ
лѣто, д. въ се то лѣто агаренс
кагоначелникиса султанъ ибрахи
ма. и то лѣто быше турци градъ
шибеникъ. и ничтоже не оуспѣше.
мнозїи тамо падше погибоше.
ꙗкоже мадианити древле при
гедеонѣ.:~

Година 1647: Запис на псалтиру манастира Бођана о боју под Шибеником

1648.

„Тогда бист млва [смутња] велија. Уви, уви оставшому внимајуших прва и зрештих последња!“ – – на зиду Грачанице записао роб Јакша.[142]

Друг Јакшин, Никола, објаснио је на истом месту о чему је реч:

ТРИ ВОЈСКЕ ОДЈЕДНОМ, И КУГА.

„В то лето бист вели рат; 3 војске; једна преко мора, друга на Босни, трећа Климента, порази све и поплени све и множство поробли.“[143]

Време кандиског рата, који се пренесе и на наше земље, нарочито по Далмацији, и узмути цео Балкан. Млечићи су имали доста савезника међу хришћанским становницима да Турцима чине велике штете, а Турци једног да заплаши цео Запад.

„Везиру Великом. Пресветли и племенити господине мој — јављао му се неки службеник, или ухода — мој честити Господару и Господине, овези робови дали су на знање да у млетачким градовима од Задра, Шибеника и Трогира куга се находи и латине добро треби да — Господу Богу слава и честитом царству! — сваки дан тисућу сатре. И да им Господ Бог никаква смиловања не допусти! Амен и опет Амен!“[144]

Млечићи су по мору морили Турке, куга словенске градове по Приморју, а Турци рају по дубини Балкана.

1649.

„В Цариграде же тогда обладајушту агаренскому начелнику Мехмеду... прво лето царства имеје тогда бран же с Венети, же плењаху страни и разораху гради јего тврдие и крепкие, и тако плењујуште и овех от Агарен мачи закањујуште и овех же в плен отвождаху; оставлаху, овех же в плен отвождаху; оставши же Агарене велику беду твораху своим подавником, дани [даније, харач] вземљуште на всак ден, и овии от християн свезаеми, инии биеми, инии же пхаеми [исечени], инии же бегаху в туждие страни остављајуште доми и села. Уви, умиљен позор бе видети! Оста земља добрих пуста, људи же и скот и плодов земљних. Ва истину, мнозии тогда живии убежаху умрших [многи живи прибежаваху мртвима, убијаше

ЗБОГ НАСИЉА И НАМЕТА НАСТАШЕ МАСОВНА САМОУБИСТВА.

се сами] таковие беди немогуште трпети“ — сведочи Гаврил, инок манастира Тројице Пљеваљске, родом од Стефан-Поља у међуречју Пиве и Таре.[145]

Година 1648: Јакшин запис на зиду манастира Грачанице

ТИХ ДАНА И ГОДИНА за род се није знало, нити о вери распитивало. Да би се осветили цару у Стамболу, макарски и бокељски хајдуци у четама од 300, 500 па и 800 пушака пустошили су Херцеговину. Приликом само једног упада 1646 одвели су из ње „око хиљаду глава стоке, 50 коња и знатан број хришћанског робља.“ Други пут, 1647, порабљавали су само девојке и стоку, најтраженију робу на млетачким пијацама. Априла исте године одвели су „из села Тополе 7 људи и 200 глава стоке“,

а месец дана касније „упали су Омишани једне ноћи у село Бријеста и, тако рећи, испразнили га." Следећег пута „опустошена су села Трпањ, Особљава, Нковањ, Врућица и друга."

„То су пљачкаши и разбојници гори од афричких гусара" — писала је дубровачка влада.[146]

Година 1649: Николин запис угребен на зиду манастира Грачанице о паљевини и пљачки трију војсака

Шта тек рећи за муслиманске хорде што су пусте и бесне стално струјале ка Будиму и Бечу и отуд се враћале острвљене због пораза и празних шака које је ваљало напунити до Једрена?

„Турске земље су таква пустиња, да често за читав дан пута једва видите по једно село, и то како уз Дунав до Београда, тако и у путовању до Дренопоља. Видите пространe шуме и поља с врло богатим њивама или сасвим пуста или као најпростије пашњаке, па и стоке видећете овде онде коју незнатну гомилицу, а радници су овде само хришћани" — бележи енглески путник, племић Џон Бурбури.[147] И та ће земља остати таква све до путовања Француза Сен-Приста, који око Баточине, и око осталих насеља, виде такву девичанску пустош каква је могла бити само који дан после господњег стварања света:

ЗЕМЉА СЛИЧНА ОНОЈ ОДМАХ ПОСЛЕ СТВАРАЊА СВЕТА.

„Стиже посланство у Баточину после шест сати рђавог пута, тежег но пређашњега дана. Шума је око овог рђавог села; и нити овде, нити на досадашњем земљишту има трага од ма каква обделавања. Све вас опомиње на земљу каква је изгледала после створења."[148]

Отмени путници, међутим, мало шта рекоше због чега је то тако. Они су хитали својим послом, на мировне преговоре с Портом. Сведочанства је о томе остављао домаћи човек:

1653.

„Бист великој вои... пролитије крви бише... и глад бист по србској земљи велика, и војски [се] бише на западној страни" — бележи Тилимон, јеромонах манастира Бођана, на северу [у Бачкој].[149]

А на југу безимени Македонац записао је на типику:

1658. „В лето 1658 бист глад по всу васелену. У Солун идеху за жито шиник 20, Паланку шиник 60, у Куманово шиник 40, у Кратово 55 шиник [гроша вероватно]. Тожде лето доде цар у Дренополе. У Софију доде везир. Преко пролет 3 сурсата браше аспре и косише јечмен."[150] Султан је купио ратни порез, три пута за једно пролеће, а за коње је кошен још некласали јечам чије је зрно тако гладно човек очекивао. И за њим лутао беспућем од насеља до насеља. А тамо, сасвим далеко, на Цетињу:

1659. „Да се зна што би сира 2 кантара и 4 оке — шест стотина мање три; а за вуну 2 кантара и 1 ока — бише шест стотина и двадесет осам аспри на новоме рачуну."[151] Прорачунали смо да ока сира тад стајаше 6,5 аспри, а ока вуне 7 аспри. И било је то веома скупо: за оку сира скоро цела ока вуне!

1660. „В то лето бист суша велика и бе človeком пишта оскудна и скотом, моштно решти кило пшенице 100 аспри" — писао је негде у источним крајевима Крсто граматик, чији дуготрајни приљежни рад, минеј, би потом откупљен за 600 аспри, тј. за 6 кила пшенице.[152]

Овде ваља имати на уму да кила и ока нису блиске тежине. Кила је хватала више ока.

1662. „И в то време бист Рушваковић на Херцеговини и такова туга земљи нигда ние изашла на Херцеговину."[153]

Цетињски писар писао је што виде око себе, и што сам претрпе. Међутим,

ништа лакше, ако се несреће дају мерити, није могло бити ни по осталим крајевима, почев од саме границе турског царства. Европски путник, што ју је прешао код Острогона, веома се узбуди првим призором који ће га, из дана у дан касније, пратити на целом путовању за Цариград:

„Преко хиљаду хришћанских глава стајало је набијено на коље. Ти су људи били заробљени... и побијени су по заповести везировој. Да би заситио своју крвожедност, наредио је да се пред његовим чадором, у ком је он лешкарио, убијају један по један, па да им се главе на коље набијају."[154] 1664.

ХИЉАДУ ГЛАВА НА КОЉУ...

„Изван вароши Осека находила се некаква чудновата врста двоструких вешала, као скеле, пуна ченгела, на која су се осуђеници бацали стрмоглавице, озго, па су допадали спорије или брже смрти према томе како би се закачили."[155] Тешко је и машти замислити такву направу. Бачен си с висине, везан, на сплет оштрих кука, па за шта те која закачи: за утробу, врат, или око, за ногу, те ту је ваљало остати до краја ропца. Пасти на земљу није се могло. Другови у невољи, до тебе, увећавали су муке својим крицима или распадањем, а јата птица лешинара залетала су се бирајући комаде.

...ТЕЛА НА СПЛЕТУ КУКА.

...ЈАТА ЛЕШИНАРА У ВАЗДУХУ.

У Пироту се посланство разболе. Од њих, двадесет шесторица ту брзо умреше, међу којима и барон Корнпфил „због врућине, промене ваздуха и начина живота" мислио је вођ пута.[156] А била је то куга, која се није никад исељавала из турских паланки, свог дома.

1665—1668. Једна силна турска војска ишла је узастопно неколико година на север, ударала на граничне хришћанске градове, па се разбијена враћала на југ. А није прелетала ни ваздухом, ни ровила кроз земљу. Пут њен је био утабан.

„Да се знае кога мина цар на Софиа, та[д] иде на Маџаре и седе на Бели Град в лето 1664 месеца мартиа 29 в суботу велику. Тогда разбише их Маџаре и узеше им и хазна и топове и все, и много от них исекоше, ини напудише и они сами побегоше.

„Паки да се знае, после мина везир и седе у Софиа 4 дни в лето 1667 месеца јуниа 17. То би гладна година, беше жито софиско 3 хилјад и ока 40 аспри. Та[д] месеха хлебаре овес и ичмик, и помреше чловеци от глади по Загоре, и у Бели Град, без числа помре. Ох, ох, ох, нужда грех ради наш.“[157]

У ЗАГОРИ И ОКО БЕОГРАДА ПОМРЕ БЕЗБРОЈ ЉУДИ.

„В лети 1666 бист гладна година, и расели се западна страна.“[158]

„Бист гладна година и расели се западна страна. И то лето беше оскудно всаком пиштом, и сушно, и не би жита ни мало [1667]“ — јавља се са разних страна.[159] Дубровчани тада не смедоше проћи кроз Пријепоље, јер је у њему владао велики помор, па су продужили у Милешеву.

СУЛТАН ЗВЕРОЛОВАЦ, МРАЗ И ДИВЉЕ ЗВЕРИ, И ЉУДИ МЕЂУ ЊИМА.

А на све то, у крајеве србијанске паде Мехмед звероловац са својим двором. „Списа се сии минеј во царство Исмаиљево, при цари султан Мехмет. В ту же зиму мног лов лови по земљах и мнози чловеци умреше от зиме и леда и снега и воде и мраза и дивји звери, и

пред Васкресеније јави се знамение на небеси [1668]“...[160]

Та знаменија се јављаше и раније: 1666 у децембру „опашата звезда“, па у јуну „помрче слнце месеца јунија 22 дан, трећи час дне, и ста изоштрено јако срп један час, и тогда се видеше звезде“; па и раније, „в лето 1661 помрче слнце в полу дне, и видеше се звезде, месеца марта 20 дан, у среду... и бист мрак један час и више“[161] али од њих никакве промене на боље не би. Па опет је гладан и морен човек веровао, и масе хајкача Мехмеда звероловца што пропадаху по гудурама непроходним да би султану истерали из брлога медведа или вука или кошуту из честе.

У ОЧЕКИВАЊУ СМАКА СВЕТА у трећој трећини истога овога века бујале су ситне пакости владајућих, оштре освете фанатизованих и сурове шибе бесловесних природних сила.

„Тогда изишло беше повеление от амира агаренскаго: по всуду в његовеи државе јасак не обрести се вину нигде у граду ни у месту, токмо [само, сем] по селех. И тогда велика нужда обдржаше христиански род“ — писао је књигограф Максима патријарха приликом посете манастиру Никољу, о Ускрсу 1671, када се вином није смело ни причестити, а камоли пити га или продавати.[162] *1671.*

ЈАО ОНОМЕ КОЈИ БИ ТОЧИО ВИНО!

„И беше глад крепко по местам на восточнеи стране.“[163] *1672.*

Година 1673: Запис на зиду запустеле Грачанице о разарању проклетих Аламана и унијата

„Тада би расиштение и гонение монастиру от проклетие Аламана, от проклетога унијата Пајсеја Зорчича, вечна му мука!“ — чува се запис на зиду манастира Грачанице, на Косову.[164] *1673.*

А у Милешеви, на књизи:

„Бист даждевно лето и не сазреше жита ни виногради, но наиде снег в ношт о свитању светому Димитрију и притиште васа жита незрела и непожњена; а први снег наиде того лето у међудневицу. И в та лета много воевание бист от проклетих Агарен на Казака и Леха. Премногие страни пленише и православнии христиан в плен отведоше и многие градове разорише и цркве раскопаше и црковное украшение порушише. И в то лето изиде Терзи Махмут паша на Херцеговину, прогна кочие мимо Милешеву и на њима трикајане његове жене. Того-жде пролеће паде снег месеца априла 5 ден, јаков же не бист [никада], по брдние селие от осам педи; и бист глад велик“...[165] *1676.*

Изнова, и опет изнова опљачкане куће требало је кућити и неопходним стварима их снабдевати. А те вредности биле су у рукама пљачкаша. „Сие светое евангелие откупи монахиа Јефимиа за 30 динар от богомрскаго Агаренина, јегда-же се разсуше свети монастари... Оле нам тогда красна пениа и красотах светих цркви внезапу [одједном, изненада] в мрзост претворише се. Плачим, вазљубљени, опустениа светих и красни манастиреи запустениа! Плачим, братие, сагорениа светих цркви, јакоже пророк Јеремиа божиа града Јерусалима!... Тогда благочастивому стаду *1682.*

ТРУПИНЕ ЉУДСКЕ БРАШНО ПТИЦАМА.

многа расхиштениа бише от зли влков, тогда многа крвопролитиа бише христианом от љути влков... положише трупиа раб твои [као] брашно птицам небеским, пролиаше крв их јако воду окрст светих сељени твоих!"[166]

1683.

„Отиде цар Мехмед на Немце... Беше велика нужда на христиане от сурсате" — писао је јереј Илија из села Карача.[167]

„И в та лета беше велико зло по всеи земљи от амире султан-Мехмеда и велика нужда обдржаше христиански род. Беху велики сурсати и намети по всеи земљи, и јако гредеху по мору и по суху все силе измаилские летуште јако змие крилате на славни град Беч, но господ грдим противит се, тшт [празних руку] взврати се, а војску му всу Угри мачу предадоше. И бист велика нужда по всеи земљи!"[168] — записао је руком својом патријарх Арсеније Чарнојевић у манастиру Никољцу, у поткриљу Каблара, и не слутећи шта народ српски очекује после овог турског пораза, а поготову какву њему улогу судбина приправљa.

РАТНИ ПОРЕЗИ, ВЕЛИКИ НАМЕТИ И ГРДИМ БОГ ГОСПОД.

ПОТУЧЕНА ПОД БЕЧОМ турска царска војска разби се у хорде што се враћају у своја станишта. Бесни због изгубљене битке, разјарени због ликовања раје, озлојеђени због неостварене пљачке. За убиства, силовања, разарања, паљења, робљења доста разлога исламу.

1684—1689.

„Тогда беху Татари наишли и пленише Арад и остале [вароши]; Влашка [Банат] бист в запуштенију. Уви, тогда туга христианскому роду! Робче беше по грош, и по пô" — записао је калуђер у Поморишју, у месту Чанаду.[169]

РОПЧЕ ПО ГРОШ, И ПО ПОЛА ГРОША!

„Запусте манастир Враћевштица во времена когда повоева султан на Беч и разби се под Бечом. В то време многи манастири запустеше" — писао је руднички митрополит Диомидије.[170]

„Пожегоше Турци црков по земљи србској и велику црков Милешеву и град око ње метох и в њеј Костицу; на Пријепољу црков и по Старом Влаху и пожегоше и похараше и посекоше и поробише все" — цвилео је диак у Никољцу код Бијелог Поља, вршњак можда и друг присни спаљенога Костице.[171]

„Плени се Чипуровци у хајдук-Јеген пашино време".[172] Паша хајдук, Јеген-Осман бег румелијски, који је ударао из позадине за свој рачун и чинио покор од Пећи до Београда и од Охрида до Софије.

И ПАША ХАЈДУК!

А кад Немац заузе Будим [2 септембра 1686] и потуче још једну турску војску код Харшања [12 августа 1687], и он навали на шизматички српски живаљ да побије непобијено и опљачка још неопљачкано:

„Уви, нами! И ва та лета бише љутие рати и крвем излитиа и плененија христианскому роду от проклетих Турков и Немцов, и расеја се по всеи земљи србски народ" — записа се у Пакри, у Славонији[173]. Једне масе бежаше из Баната у Бачку и Барању, друге из Босне у Срем и Славонију. „Тогда бист вели-

ЈАОЈ И ОД ТУРАКА И ОД НЕМАЦА.

ко колебание в земљи нашеи, и нигде тамо не бист ни села ни чловека кроме више реченаго градишта."[174] Којег то градишта ни данас се не зна, ето како би тај крај насељен. Оста ли оно у непроходу па зарасте у камен, или и на њега једном налетеше Турци или Немци па га сасвим растурише? Том разарању одолео је тек запис.

МИЛЕШЕВА, РАВАНИЦА, ХОПОВО И РАЧА ОГЊЕМ САГОРЕШЕ.

„Оле, колики тогда труси и громови по мести христиански, уви уви!... Оле, тогда опустеше многи монастири и огњем сагореше 4 лаври: монастир Хопово, и Милешева, и Рача, и Раваница" — писао је Теофан Хоповац на књизи која се после нађе у Пешти.[175]

...И ЂУРЂЕВИ СТУБОВИ, И СОПОЋАНИ.

„И в сие лето србска лавра света црква Милешева разори се, и Георгиеви Стлпови, и Сшествие светаго духа Сопоћани* и света и велика лавра Студеница; и много зјело христиан погубише, и светих мошти разорише, и бист по господњу словеси: вста језик на језик, и брат брата дављаше и мучаху."[176]

* Сопоћани су посвећени једном хришћанском празнику — силаску св. Духа на апостоле, што се десило или измислило, свеједно нам је, тамо негде у Галилеји године 30 нове ере. Али је извесно, и то нас се особито тиче, да је један геније сишао на сликара Сопоћана око 1260 године овде у Рашкој, док је украшавао њихову унутрашњост: „О узвишеним сликама у Сопоћанима, нарочито, може се рећи да су по пластичном квалитету равне јелинским делима која претходе непосредно Фидији. Оне су изнад њих по свом спиритуалном квалитету... Оне су равне, можда и супериорније, највишим инспирацијама Дучовим и Ђотовим"... (Ели Фор: Историја уметности — Средњи век, Париз 1939, с. 195). А ове је 1689 године, тај храм паљен и рушен!

ВАПАЈ ЗА ПОМОЋ УПУЋЕН РУСКИМ ЦАРЕВИМА, ВАПАЈ У ПУСТИЊИ.

Епископи српски и патријарх не знадоше куд да се окрену. Око њих и народа све сам душманин. Изњихаше између себе једну бледу, далеку наду. Послаше митрополита скопског Јефтимија да се пожали и помоћ да замоли од руских царева, браће Ивана и Петра: „Не живимо, него јако патимо од оних који господаре над нама и који намећу на нас тешке, неиздрживе дације. У данашње пак време, с једне стране немачки цар запленио је пода се седам епископа српских: будимског, пожешког, липовског, темишварског, вршачког, црногорског и бачког, а с друге стране млетачка војска приближава нам се; с треће стране Турци су се врло ражестили на нас православне чинећи насиља"... Помагај! — вапили су јесени 1687, јер ако Немци заузму земље српске „пашће у гору погибељ него што је турска."[177] Изврсног ли предосећања и политичке далековидости! Али је глас њихов одјекнуо у пустињи.

И КАД НЕ БИ ПОМОЋИ откуд су је очекивали: „Године 1688 сабраше се Немци и Срби и Угри и пођоше сви заједно на велики Београд. И сметоше се сви Турци, и сва Македонија узмути се, и сам Цариград. И сва српска земља подиже се и побегоше у горе. И сви Турци бежаху у Цариград. А српски војници који су били под Београдом у царској војсци, ти сви дођоше отуд и сабраше се уједно. И би пук велики. И раз[illegible] на три дела и разиђоше се

по својој земљи српској и створише борбу љуту с Турцима који су бежали и који нису бежали. И бише се цело лето и целу зиму до пролећа. И паде од обојих велико мноштво, без броја. И по свима градовима српским, и по свима селима, и по путевима, и по горама лежаху телеса мртвих, и ваљаху се главе људске турских људи и српских. И те године [6 септембра 1688] узеше Немци Београд. А потом на друго лето посла цесар војску своју на Турке, и сви се Срби сабраше за помоћ цесару и пођоше од Београда за сто врста и сретоше се с Турцима на реци Морави. Не издржаше Турци и побегоше. И тога другог лета сабраше се опет Турци и сам везир пође са свим силама царским и сташе под град Ниш. И ту дођоше на њих Немци и Срби, и поразише их јазвом зјело великом и нагнаше их на реку и подави се Турака много у води [14 септембра 1689]. И запленише Немци сву комору и све топове турске отеше, и многе [даље] градове узеше и отидоше секући Турке до пола Македоније и до Средца града бугарског и до самог Солуна... У Ужицу убише сами Срби 12 тисућа Турака, и разорише га!" — обавештавао је после руски двор, на руском језику, Србин даскал Атанасије, родом негде из Браничева, који се тих дана вескао око Београда и по Подунављу.[178]

ЗЕМЉОМ СЕ ВАЉАХУ ГЛАВЕ И ТУРСКЕ И СРПСКЕ. БЕЗБРОЈ.

У УЖИЦУ ПАДЕ 12.000 ТУРАКА.

Вешти партизанском ратовању, српски добровољци раздељени у многобројне мање одреде очистили су такорећи сву земљу од турских насилника. Што би још султанове војске, затвори се у

тврђаве. На ове је ишла регуларна цесарева армија, с тешким оруђем пространим путевима не плашећи се изненађења са стране и из позадине. Народ је православни тврдо веровао, за разлику од својих епископа, да једно ослобођење ипак долази; па је јуришао да га убрза. Његови мужеви освојили су све што се могло узети јунаштвом, без топова, од Пожаревца и Смедерева до Видина и Ниша; а после Ниша: Прокупље, Приштину, Качаник. Скопска долина лежала је отворена, град Скопље као на длану. Турци без борбе напустише варош. Командант Пиколомини дође да је разгледа:

„Варош на равници и на брежуљцима... лепо и многољудно место. У њој има сад седам стотина кожара који чине кожу, и то раде у дугачким великим коритима, и тако приправљају изврсну кожу која се износи на друге стране... Има прекрасан безистан покривен оловом, више улица покривених даскама, више лепих тргова у вароши и изван ње, окићених дрвећем и прекрасним брежуљцима и дољама... Мало изван вароши налази се величанствен водовод од камена, на неких двеста сводова, с једног брега на други, преко долине. Старина прекрасна која много дике чини овом месту."[179] Џамија и михраба 120, неколико цркава и синагога, великих трговачких ханова 7—8, сахат-кула чији се откуцаји чују „из даљине једног дана хода", бесплатних јавних кухиња 9, турбета на десетине. Чаршија се састојала „од две хиљаде и сто педесет дућана... На гласу им је чоха и

ЦВЕТНИ ГРАД СКОПЉЕ У ПРЕДВЕЧЕРЈУ ПОЖАРА.

рукавице од сукна, везени шарени јастуци и завесе од басме, тако да се они не налазе ни у Персији.“ Кућа око 30.000, становништва преко 60.000. „Скопље је разбачена варош, која није много мања од Прага, или је управо толико исто велика. Нема ни зида ни шанца унаоколо, већ само градић са малим ровом и на неким местима обичан насип од земље.“

ПИКОЛОНЕРОН

Пиколомини са својим штабом пошто разгледа варош, највећу између Беча и Цариграда, нареди да се покупе намирнице, па је запали са свих страна 27 октобра 1689. [О, како ће великом војсковођу пресести ова шетња и пламени призор после ње!] Цветни град се за неколико дана претвори у пухор и рушевине.

И СВЕ СЕ ТО ДОГАЂАЛО у чељустима једне мимо свих људских таштина разгоропађене звери: „Тогда беше велики глад на тој земљи, умираха чловеци од глади“[180] бележио је у источним пределима безимени писац „Сказанија от Александра цара“ године 1685.

„И тое године љути глад. Ох, ох, љуте по људе мука!

КАБАЛ ЖИТА 2.040 АСПРИ ИЛИ 12 ДУКАТА!

„Рат велик по васој земљи, и глад велик, и иде турска војска на Никшиће. Велики шиник жито за 280, а кабал пиротски за 12 гроша [две тисушт четрдесет аспри]“[181] записано је у околини Нове Вароши 1686. Грош је сада израстао на 170 аспри, а дукат је био пре сто го-

дина 50 аспри, а десетак година пре рата 120 аспри. Основна монета, аспра, срозала се веома ниско; намирнице скочиле на незапамћену цену.

„То же време бист по васеи србсцеи земљи и подунавсцеи реце оскудение васем хлебом и вином“[182] — манастир Пакра у Славонији исте године.

„1686. Бист глад у Босни. Мера пшенице бист 50 ока по аспри 1650; вина оке две за оку воска; лука биелога оке 3 за оку воска; меса ока шест за оку воска; три оке пшенице за оку воска“.[183] Веома срећно нађена јединица вредности! Ако би ко желео да је користи, па да данас изврши поређење цена основним намирницама и воску, добиће добру претставу о скупоћи ондашњој, само при том треба да има у виду да је восак у Средњем веку далеко више вредео и више био тражен.

„1689. Биаше на Босни Усеин-паша и помори огањ у пролиће људе горе него куга. Исте године паде сниг и мраз на жито и би глад коју није нитко запамтио, и тад почеше ковати мангуре а за биле паре по 6000.

ПОЈЕДОШЕ ДЕЦА МРТВУ МАТЕР...

... А ДРУГИ ЖИВИ СВЕ ОБЕШЕНЕ.

„Помри млого народа од глада, а бежања биаше од Саве прид војском цесаревом; куд год би се мако лежаху мртци, нит се копаху нит имадиаше тко. Јеђаху ресу лискову, с дрвја кору, виновy лозу, псе, мачке. У Сарајеву изидоше дица матер мртву. У Бањојлуци кога би обисили, обноћ би га гладни људи свега изили, а у то време паша сициаше и вишаше ускоке и рају, кога год би довели, и те би људи мртце све изили. Давали бисмо јист убогим, ал како

би се најило те би и умрло. Ствар која се прво [пре] тога могаше за 10 гроша продат, за један се продаваше. Испродава сиротиња куће, покућје, земље, суђе, хаљине итд. Тада ја узех од Шахбазовића и од Мезетовића Турака ливаду Дрин, што се прво није могла имат ни по једне [ни по какве] јаспре... Исте године на 1 априла паде по свој Босни по планинах крвав сниг и биаху срљене [црвене] како да су скрлетом покривене изнад Фојнице; тако осташе тиа до великог пролића. Нове године помори куга, и говоре људи да нешто ходаше носећи стриле и то Турци држе да је истина, али није друго него врази, од којих да се Турци ослободе чине чаратије"... забележи фрањевац из Лашве, који у жену-чуму не верова али у врага да.[184]

ОНДА НАИЂЕ КУГА.

Славонија — Подунавље — Нишава — Санџак — Црна Гора — Босна — Македонија — то би у ово време област глади и куге.

Колико се пак гладова по осталим крајевима, где се није могла ни бразда засејати, записи ћуте. Дâ се замислити. Писце су на другим странама више мучиле муке ратне и агаренске. „Умре Јосиф и Јаков и Василије и Богосав и воденичар Богдан од Класи и попадија попу Славку и поп Ђурђа от Градашница, и он това време умре, и това време беше збег на манастир и велика глад. И това време под јесен загина ђак врабчки от хајдуци, от сејмени знепољски, беху се половина подивили [похајдучили], беше им Голча воивода от Главановци."[185] И власт се чак похајдучила. Нигде и ни од кога безбедан...

МАСОВНО УМИРАЊЕ У ЗБЕГУ.

*

Десетак дана после паљевине Скопља умре и Енеј Силвије Пиколомини, од куге, у Призрену.

„И паки, беху сиа последња, тешка, нужна и усилна времена".[186]

А НАЈТЕЖА ИПАК НИСУ БИЛА ДОШЛА. Она су тек наступала. Српско воинство, до 20.000 људи организованих у чете, изабра своје изасланике и у маси дође у Пећ, патријарху Арсенију Чарнојевићу. Другог вођа и оца они тад не видеше, а брига и намера општих било је доста. „И тако дост бист в дни тие совакупљениа и сједињениа србскаго народа". Говорило се о слободи и држави саборно после три и по века робовања и патњи, што их унеколико сазнадосмо из прошлих редова преживелих. И о опасностима од непријатеља на помолу, по невољи савезника. И сањарило се можда, а радовало свакако.

ПРИЗРАК НАДЕ ПРЕД ГОЛЕМУ БУРУ.

Али, усред тог маштања и стварних могућности, Краљ Сунце позавиде Апостолском Величанству. Луј XIV удари на Леополда I. Аустро-угарске чете у Србији окренуше се налевокруг, па собом повукоше и део Срба, оне што су им у власти били. Посаде по ослобођеним градовима ослабише. Балкан одједном поста споредно ратиште. Најмоћнији хришћански владар поста савезник најјачем исламском султану.

„Сего года наставшаго Турци ударише у зимно времја, изненада, незнати *1690.*

Немцу, за јеже Немац беше војску распустио по квартиру; и тако нападоше Турци на Приштину внезапу [изненада], и Качаник. И тогда Турци, не тражећи ни права ни крива, но све сабљи предадоше; и многе Немце отпустише на веру, а христиани [Срби] многи погибоше и поараше сја, и многи народ христиански заробише".[187]

ПРИСТУПАЊЕ НАЈЦРЊЕМ.

Велики везир Ћуприли кретао је у преотете крајеве са 100.000 нових војника.

Немачке посаде из Скопља, Призрена, Вучитрна, Пећи, Трепче сташе се нагло повлачити.

Они што су бежали, пљачкали су све на шта су наилазили; они што су витлали, палише штогод затекоше.

„И дојдоша Немци и Маџари до Штипа близо Дубнице, и Турци побегоша, и паки се вратише. Ох, ох, ох, горко уви мње! Љути страх и беда тогда беше; матер от чедех раздвајаху, а от оца сина: младе робљаху, а старе секаху и дављаху. Тогда на се човеци смрт призиваху а не живот от проклети Турака и Татара. Уви мње, љуте туге! И пошто приватише Агарени, тогда подиже се на монастир Дечане паша Гашли от фис Гашу и плени игумена, еле жива остави, и коначним запустением монастир остави. Игумен жив бити не може, трети дн престави се игумен Захарија."[188]

ЉУДИ НА СЕБЕ СМРТ ПРИЗИВАХУ, А НЕ ЖИВОТ.

„Тогаја беше вас опустил манастир от Маџаре.. Ах, млого ти се крви пролихаше у град у Темц от сиромаси христијане гладом и Маџаром!" — гледах убоги и унили Љубен, и урезах ово над

вратима црквеним у Темској, крај Пирота.[189]

„Да се зна како се вселена оплени и у манастиру ништ не оста токмо књиги и мошти" — урезах у оловни табак кубета Леснова ја грешни Исаије, да се упамти и да се не може избрисати.[190]

„Того пролећа патриарх Арсеније Чарноевић из Пећи даде сја бегу уз Ду-

ахъ млого тїсє кръвї пролїхашє
ѹ градъ ѹ темьцъ
ѿ сїромасї хрїстїѧнє гладом и мацаромъ
пїса азъ многогрєшнї ѹбогъ ѹнилъ любєнъ

Година 1692: Љубенов запис на зиду лево од улазних врата цркве у Темској.

нав за Немцем, с неколико владика земље србскеје, и иноци многи от сеја предели, и народ србски мног, муженски пол и женски, дадоше сја бегу с патриархом уз Дунав за Немцем"... „37.000 фамилиа и толико во военују службу цесару вступили".[191]

Крену се сва земља српска стазама, планинама, водама, јер свако знађаше шта га очекује у дому, а нико шта у туђини. Пођоше и стари, и болесни, и деца, и женска чељад. Шума још није била олистала својим лишћем [да их сакрије], па је заоденуше поворке многобројне и разнобојне, да се ни голет стена већ није распознавала. Отуд се спушта подбијено стадо олињалих оваца, одонуд развучен низ брдских коњића претоварених старудијом, земљаним посуђем, немоћнима и нејачју. Кћи је у

НАРОД СЕ ДАДЕ БЕГУ НА СЕВЕР.

тупој замишљености стајала више положена оца очекујући да му заклопи очи; породиљи су старице помагале да се подигне са ледине и продужи за одмаклима. Мужевнији, са нешто преостала барута и увек спремним ножевима, застајали су у процепима и на богазима, не би ли за који час задржали бујицу што је за њима бучала и алахала; и тако су, и овом приликом, омогућавали једино цесарским четама да безбедно одмичу даље, било да они сами задрже Турчина, било да се Турчин, прекорачивши њихова тела, забави пљачком и клањем нејачи. И све је то струјало ка обалама Саве и Дунава, као да су сви потоци југа обрнули своје токове ка северу.

ПОПЛЕНИ СЕ, РАСЕЛИ И ЗАПУСТЕ СВА ЗЕМЉА СРПСКА.

„В том же рати бист велико пленение и расхиштение и запустение всеј сербској земљи — градовом и варошам и селам и монастирем згорелим, јакоже и нашем монастиру Раваници... Тогда Турци одкрише олово с монастира и одкрише црков и покров оловни скинуше. Маломy же нашему народу јемши сја бегу уз Дунав: једни на лађах, ини же на коњих и на колесницах, друзи же пеши јакоже [као] и аз сиромах. Четрдесет днеј бист нам пут хождение“...[192]

И све се то слегало под Београд, док су градови по унутрашњости падали један за другим. Где би ухватили немачку посаду, Турци би је после боја пуштали, као цесарске људе, да иде даље за својима; али је раја, неверни поданик султанов, за све плаћала. Шта више, предаја српских бораца био је чест услов цесарској војсци да може

4.000 ПОКЛАНИХ У НИШУ.

слободно ићи. Са овом праксом отпочело се још 1521 под Београдом и наставиће се све до 1788. Сада, када је заузет Ниш, 6 септембра 1690, четири хиљаде Срба поклано је у њему првога мирног дана.

Септембра месеца београдске улице је притискало преко 40.000 избеглица, не рачунајући оне што су ступили под цесареву заставу, нити оне што су се другим путевима пребацивали преко великих река — којих је такође морало толико бити, нарочито из приобалних места. Наду да ће се бар овај град одбранити, развејавали су нагло први јесењи ветрови.

Осмога октобра 1690, после скоро десет месеца борби и повлачења, у кућу светих ратова поново уђе пророков газија.

ФЛОТИЛА ЧАМАЦА.

„А Срби уђоше сви у чамце. А би чамаца до десет хиљада. И побегоше сви реком Дунавом, уз воду, и дођоше под град Будим... А под Турцима нико од Срба не оста“...[193] „И ми житељи монастира Раванице с моштим светаго иже во царја Лазара србскаго придохом и свелихом сја [населисмо се] в некое место зовомо Сентандреа а ини звaху Свети Андреј. Добро место за пребивалиште. И ту соградихом хиже како могохом, и црков воздвигохом од древа близ брега дунавског.“[194]

ЛИТИЈЕ ИЗБЕГЛИЧКЕ У ВИДУ ПОГРЕБНИХ ПОВОРКИ.

Тако ми Раваничани, с моштима кнеза Лазара, а калуђери Шишатовца с моштима деспота Стевана Штиљановића, а они из Крушедола с моштима мајке Ангелине и последњих Бранковића, а они из Хопова с моштима Теодора

Тирона. Црне камилавке, црне ризе, погребне песме, барјаци поцепани, кандила почађала, кола с утварима, и масе, масе пука — све се то једном и другом обалом Дунава, узводно, вукло од насеља до насеља ка северу, на нова огњишта.

ЦЕНЕ НАМИРНИЦА 1690 ГОДИНЕ.

А ЗА ЊИМА СЕ ВУКЛА ГЛАД. „Лета 1690 бист глад тешчајши: пшеница мера [товар] по аспри 19 хиљада, то је ока 100 аспри; вина ока 40 аспри, ракије ока 140, граха ока 150, лука ока 130, меса ока 150, сира ока 160, јабука ока 150, меда ока 200, масла јунга 600, пиринча ока 150, лоја 150. И то лето јадоше человеци месо пасје и чловечаское и коњско и многа нечиста. Тако нека се знаде".

„1690 бист глад и тежиши у Босни; мера пшенице: 50 ока 10 иљада аспри... репе ока по 120 аспри, јабука ока по 120 аспри. И то лето јадоше лоја за свиеће ока 120 аспри".[195]

ДЕСЕТ ДАНА РАДА ЗА ОКУ БРАШНА.

Шта ове бројке значе, тешко је данас рећи. Помозимо се поређењем. У мирно доба, око 1670—80 година, у Босни је занатлија добијао дневницу за свој рад 10 аспри, косац 13 аспри, жена надничарка 4 аспре. Уз то је, вероватно, ишла и нека злехуда храна. Ако је деведесетих година овога века однос био исти, а много је вероватније да је рад био још јевтинији, онда је отац занатлија за оку брашна својој деци морао радити десет дана, косац скоро осам дана. У Србији,

под истим господаром, рад је слично плаћан; али за време рата једва га је могло и бити.

ПРВО ПОМОР, ПА МАЧ И ПОМОР, ПА ГЛАД И ПОМОР.

„И тако кроз десет година, од тог љутог рата, многоплодна и изобилна и многољудна земља српска запусте сва, и градови сви и села сва запустеше, и манастири... У садашње време пустио је господ на српску земљу: прво помор, и потом и опет мач и помор заједно, и плењење и глад љуту, да су јели људи српски месо псеће и месо људи мртвих, који су помрли од глади. Све ово у дане моје би и очи моје видеше. И лежаху лешеви помрлих људи српских по свима улицама великог Београда, и по свима земљиштима његовим, и по свима путевима његовим лежаху мртви. И не беше оних који погребавају. А који живи ходаху, не беше у њих изгледа ни красоте људске, но беху поцрнели од глади, и лица њихова беху као лица етиопска. И тако скончаше и не оста десети део људи. Они који су остали, избегоше из своје земље и оставише је пусту сву"[196] записах ја Атанасије даскал Србин, који после овога што преживех, избегох чак у Русију и дођох у Петроград, не бих ли умилостивио срца цара и народа росијског према једнокрвној браћи и земљи која вапије за њиховом помоћи.

ЈЕДОШЕ ЉУДИ СРПСКИ МЕСО ПСЕЋЕ, И МЕСО ЉУДИ МРТВИХ.

НЕ ОСТА НИ ДЕСЕТИ ДЕО ЉУДИ.

У ОВАКВИМ МУКАМА ЗЕМАЉСКИМ, кад ниоткуд ни милосрђа ни помоћи не би, српски људи настојаше да узнају вољу небеску: шта им се уна-

НИ НЕБО УТЕХУ ДА ПОНУДИ.

предак пише. Сажимајући вековна збитија, црни небочтец је писао:

„Аште ли число овне грми [ако грми кад је сазвежђе овна на власти]: От ваистока тленије [уништење, пропаст] и острава многа, ва пление војсци и рат же и погибељ;

Аште число јунче грми: Пшеницам погибељ, у цареву двору радост, на ваисток метеж и сеча друг друга... скотам погибељ, на запад недуг;

Аште ли близанче грми: Подвиг и недуг на чловециех, пливаештем молва и погибељ и рати многе и велика зима и васему плоду погибељ и јављение некому силну по васој васељеној;

Аште ли число раково грми: Ветри велици извејут се на жита цела... И тресак многи и зима тешка и самрт многа... От северне стране погину, и цару некому погуба“.[197]

Не, никаквом се добру баш ниоткуд није имало надати. Ни од неба, ни од цара; ни од Истока, ни од Запада.

НИ ОД ЗАПАДА. Они што пређоше Дунав под Арсенијем Чарнојевићем брзо су то имали да искусе, заједно с патријархом. А много их је било, и са свих страна: од Скопља, Прилепа, Пећи, Приштине, Ђаковице, Призрена, Новог Пазара; од Алексинца, Ниша, Параћина, Јагодине, Зајечара, Карановца, Кличевца, Ваљева, Забрежја, Гроцке, Пожеге, Пожаревца, Београда; од Дробњака и

И СВЕ ТЕ МУКЕ ЗАЛУД СЕ ПОДНЕСОШЕ.

Васојевића, из Босне и Срема [јер се и он сав крену и пође са својима уз Дунав].

„Оле колико ми васује [узалуд] трудихове се и ништо успехом ва тие часи!“... „Изгнани от безбожних и богомрских Агарен, своих домов и монастереј и всакаго добра лишени, и зде никаково добро не приобрели. Уви, роду християнскому!“ — записао је у Сентандреји јеромонах Михаило.[198] А иза његових речи несрећа је колико и у Турској, и нешто више. Место једног насилника и крвопије у старом крају, сада добише три: аустриски двор са његовим генералитетом, католичку цркву и мађарско племство [куга и глад су изван овога рачуна].

Цесар избеглом народу стална станишта и земље не даде. Место тога упути га да буде живи бедем између његових оклопника и турских јаничара; да жање што узгоји између двеју ватара. А посебно, за време ратних похода да снабдева његову војску људском и сточном храном, и подвозом.

Католички клер, свемоћан на двору и у војсци, пристајао је да трпи досељенике само под условом да се одрекну „ђавола и шизме“ и да пређу бар у унијате, ако не и у пуно крило свете римске војујуће цркве.

1703—1709.

Узбуњено мађарско племство, решено да се отргне од Беча и заснује своју државу, позвало је и сав Рацорсаг [српски крај, Србију, тј. пределе између Блатног Језера и северног Поморишја, Дунава и Драве] да се подигне за њихов рачун, а ако то не учине:

КЛАЋЕМО ИХ И СЕЋИ БЕЗ МИЛОСРЂА...

„...То ћемо их, без икаквог милосрђа, клати и сећи, а ни децу им нећемо штедети. А ако бог благослови наше оружје, коначно ћемо их искоренити у нашој мађарској отаџбини" — запретио је јавним прогласом 9 августа 1703 вођ Мађара Фрања Ракоци.

И пошто се Срби не дигоше, сити ратовања за туђ рачун и не очекујући од мађарских спахија ничега другог сем ропског укмећења, освета отпоче:

ПОПАЛИЛИ СМО СВА МЕСТА БАЧКЕ И БАРАЊЕ...

„Ево стигосмо до Мартоноша и, са божјом помоћи, надамо се да ћемо сутра до подне бити у Сегедину. Сва велика места Расције [тј. Бачке и Барање] и с ове и с оне стране Дунава и Тисе, попалили смо" — извештавао је један мађарски заповедник. А пре тога, у Печују је од 2000 Срба поклано 1400.

...И ОПУСТОШИЛИ НЕМИЛИЦЕ СВЕ ДО ВАРАДИНА...

„Бачку све до Варадина немилице сам опустошио, марву отерао, све посекао, сва имања и села попалио. Сви Срби из Будима беже низ Дунав према Осеку!" — јављао је други заповедник.

ДЕЦУ У КОЛЕВКАМА САБЉАМА СЕКОШЕ.

„1703 воздигоше се от угарскога рода ребеланти [побуњеници] против цесарскаго величаства и много пакости, не в једном месте, створише, пленише, најпаче наш род сербскиј идеже в сих страних обрете се, горкују и нуждњују [насилну] смрт и робство с всем домом својим поднесе... децу в колевках сабљами секоше, и многаја безчисленаја зла сатворише, које зде в кратце известити не возможно" — записао је летописац манастира Грабовца.[199]

„Ђаво, који добра не воли, посеја у Мађарској кукољ свој и порасте у њој трње неправде, те отуда наста међу-

ИЗБЕГЛИ НАРОД — ЛАЂА НА ПУЧИНИ БУРНОГА ОКЕАНА.

собна борба с ћесаром. А уз то нас [Србе] опет стиже љута зима, те много православних, како духовних тако и световних лица, многа телеса, старци, младићи и деца храна мађарским мачевима постадоше. Дан и ноћ бежимо са својим осиротелим народом, из места у место, као лађа на пучини великога океана очекујући када ће заћи сунце и смирити се дан, и проћи тамна и студена ноћ беде која нас тлачи. А како нема никога ко би нам помогао својим саветима, и ко би нас од муке ослободио, то је и наша туга удвостручена!" — јадао се патријарх Чарнојевић Петру Великом, вазда се надајући некој помоћи отуда, а сасвим обесхрабрен писао је заточеном Ђорђу Бранковићу: „И у толикој немоћи сами себе посматрајући, падамо толико у очајање да често помишљамо да нам се је и живота лишити".[200]

Сам вођ мађарских побуњеника, Ракоци, грозио се је над поступцима својих куруца:

„Они нису вредни похвале и нису ништа друго него грозни злочини пред лицем целог хришћанског света".

Српски се живаљ бранио како је могао, често такође оштро и свирепо, као онај што се бори за голи живот. И том борбом себе је само делимично сачувао. По рачуну мађарског историчара Ачадија овај је грађански рат стајао Србе 120.000 мртвих. Том ценом је сачуван престо Хабзбурга.

Да ли је двор био захвалан?

1716—1718.

С ЛИЦА.

Оштрица новог аустро-турског рата ваљало је прво да се иступи о штитгруди граничарске; а потом су рацка

села имала да опскрбе наступање цесарске армије.

„Навалио Турчин мног, как марва, и разбили [нас] и по риту исекли. Који могао препливати — препливао; а који не могао — тај се удавио; а друго Турци исекли и одвели. И шајки десет потерали у Београд" — пишу преживели из битке код Титела.

НАШИ СИРОМАСИ НА СВЕ СТРАНЕ МАЛЕ СЕ.

„Како нам приходи Текелијин син те нам казива и отуда хрђаве новине: како се обркапетан навадио био на Каравлашку најпре онако и сад остао сам, а Турака и Татара било 40.000, те ударили и разбили и исекли; текмо једва утекао Пивода, сам четврти. Теке, како видимо, наших сиромаха на све стране нестаје и мале се. И ту је с Пиводом 600 људи [било], и све пропало" — писано је митрополиту Викентију о стању у Ердељу.

„Ми из Крајине [Бачке] сиромаси сви от много лет цесарску службу право и верно излијенијем крви супрот свакому нашега премилостивога поглавара непријатељу јесмо свршавали, који на коњу ко пешице, где су нам наши поглавари заповедали, и на води и на земљи. И зарад тога узрока ни ове ни прошадше године, хотејући цесарску службу савршити, нити су сиромаси орали, нити косили, нити сејали, па немају ни хлеба у својој кући јести... А што су сиромаси и урадили били за ово два лета и то, преко нас ходећи, цесарска армада свех потрошила!" — жалило се тринаест шајкашких шанчева из Бачке.

„Худа и тужна сиромаш која се по Срему находи! Поробљени и оплењени,

КУЛУК...

НАМЕТИ...

ТУЦАКЛУК...

ЦАРСКА АРМАДА...

имање одагнато, а многи у ропство одведени и посечени. И на то се ништа не умилостивише варадинска господа, него потпуно десетак и житни и вински [траже], и намет, и порцију, и дрва, и сараоре [одржавање тврђаве], како да ниједан човек пострадао [није], или своје добро погубио, тек немилосрдно показује како да смо и ми сами ребелијаши били. Или да распитује: која су села поробљена, која ли неробљена, то не има; него све једно" — пишу настојатељи фрушкогорских манастира.

„И помежду нас онакви има који прошадше године леба није имао у својој кући, по један и по осам дни, и таки је платио порције 18 форинти, то је у најмању руку. А није смео својој кући доћи од писке жене и деце већ иде по риту те се рани, како који скот, кеком. А ко иначе имао осам волова — читири је продао те је четир откупљивао; а који је имао четири, продао је два те је откупљивао; а тко је имао два није му остао ни један. А који је имао кравицу, или коњица, или јунца, и то је продао и порцију плаћао. А који је имао сабљу и пушку, чиме је светлаго цесара служио, и то је продао и порцију плаћао. А земља је тврда, а небо високо, а хексикуција код куће, а ми у љутој арешти [затвору]. Кад је тако било ваљало нам је све продати те се такога туцаклука откупљивати... Многи у прошњу отишли са женом и с децом, јер нити има чиме орати, ни шта сијати, ни за што мотику купити. Толико смо претрпели, а помоћи ни од куда, ни помиловања" — пиштали

ЗЕМЉА ТВРДА, А НЕБО ВИСОКО, А ЕГЗЕКУЦИЈА У КУЋИ, А МИ У ЗАТВОРУ.

су наметима притиснути Срби Сегединци.

„Несмо један [једанпут], но много реда, млогу и неизречену невољу, не само форшпан, цесарски лађех теглење, дурхмаршови, толико сено, сламу потроше и разнесу, пак с великим квартиром како с ексикуцијом на нас сиромаши наложе и наметну, како и мимошадше две зиме: прво принц-Фридрихову, Проншпленишу, гроф-Хестерхажину регементу с великом невољом издржали, пак лане Шенборнова драгонска регимента све јесте затрла, јер нису хотели да узимају како јест цесарски регимент по два или по три флорина, него на прискрбној и неволној години јесмо морали плаћати по осам и по девет флорина; доклегод јест један човек от нашега народа оће се приповедати. Заиста јест две стотине хиљада флорина дато, осем друге теготе и боја и невоље“ — достављали су своју жалбу митрополиту потиски народни официри, да он некако народне муке изнесе двору, јер њима „није допуштено друге пунктове пошиљати“.

ИЛИ ЈЕ ОД ДВОРА ЦЕСАРСКОГ, ИЛИ ОД ГОСПОДЕ МАЂАРСКЕ!

„Нама јест велика тегота и велика порција, како на најсиромашнијег чловека на главу по 18 воринти, а сад над нами шест иљад пет стотина воринти и толике тегобе, и не вем [не знамо]: или је од двора цесарскога, или од господе мађарске. Људи пиште, и плачу, и наготују, и жежду, и хоће да се разбегну, а паки не знају куда ли, камо ли!“ — писала је саборно општина футошка. „И паки чујемо, да неки тројица купују Вутог. А ако купују земљу и селиште,

нас живе да не купују. Ми остати под спаилук нећемо“.

После крви и живота у Великој сеоби, и крви у рату све до 1699, и крви у Мађарској буни 1703 до 1710, и велике куге од 1709, наступише године тешких пореза, кулука, подвоза, војне контрибуције, радова на тврђавама и изградњи путева. Поред прописаних јавних дажбина, не беху мање ни оне друге — отимачина локалних господара: ђенерала и његова ађутанта, бискупа и његова заменика, жупана и поджупана, све до последњег који је имао неке власти. „Има места где народ, опљачкан од царске војске, умире од глади“ — жалила се цару једна делегација из Славоније. И најљући непријатељ шизматика, кардинал Колонић, подносио је извештај дворској комори како царски чиновници и управљачи „узимају све што нађу: вино из подрума, жито из хамбара, стоку из стаје, не водећи бригу да ли ће јадном сељаку, његовој жени и деци, остати хлеба за зиму, стоке за обрађивање поља, и семена за усеве“. „Овај ће народ побећи у Турску само да се спасе од коморски намета!“ — изјављивао је сам врховни заповедник цесарске војске принц Лудвиг Баденски још 1690, када је притисак тек отпочињао и био далеко од свог врхунца.[201] Због очајног стања паора и граничара цивилна управа бацала је кривицу на солдатеску, војна на чиновнике, црква и на једне и на друге, а народ је знао да су му криви сви.

ЧИНОВНИЦИ УЗИМАЈУ СВЕ ШТО НАЂУ: ВИНО, ЖИТО, СТОКУ... НЕ ОСТАВЉАЈУЋИ НИ ЗА СЕМЕ.

ОВАЈ ЋЕ НАРОД ПОБЕЋИ У ТУРСКУ!

А У ТУРСКОЈ? Док се све ово одигравало под апостолским жезлом на Западу, полумесец је сјао својим старим сјајем на Истоку. Налет султанове војске је прошао, јаничара и азапа. Остали месни бегови по градовима и хајдуци по горама. Радне се руке прикупљале, живот обнављао. Као поље после градобита. Ту и тамо. Овде задруга, тамо манастирска заједница. Инокосан се није могао одржати; на њ је налетао сваки лешинар, а на крупне само крупан.

И природа се канда беше насмешила на људе; род је обећавала.

„Да се зна ва последње време како би копна зима како и лето. То от чловека не беше нитко запазио, а бијаше јединеме чловеком 90 лета. И би листа пре светога Ђеорђија на шест недеља.

КАО ОВЦЕ МЕЂУ ВУКОВИМА.

„И ту зиму ударише ајдуци на Алабега и заробише му ортију, и то бист и тад бист гонение на христианех от проклете бусромански вере. И ми црнци бијасмо остали сами у пустини и велми страдамо и гледамо сваки дан су две стране, како овце вука: једно от Мухамедова умета, а друго от проклете Црне Горе.

„Те године увати Селман-паша Аврамила и дасмо за њ 200 цекина.

„И ту годину плиенисмо се: 340 оваца, 25 коња и кобила великие, и у три пута 90 вола великие, исто коза и три коња ја[х]аћа и осла. Поп из Забрђа, уби[ла] га рђа до девета паса!

У ЦЕЛОЈ ПИВИ НИ ЈЕДНЕ ДУШЕ ЖИВЕ, СЕМ МАНАСТИРА.

„И то лето бист игумен Зарија Црквичан, и то бист ва лето 1694 пленение и тада не беше у Пиви живе душе кроме монастира".[202] Записах све ово

грешни Симеон, у манастиру пивском, у Херцеговини, зебући од црногорских ајдука и херцеговачких Турака.

„Знај лето 1695. Тогда бист паша на Херцеговини Рецеп-паша Шеић от Требиња у б и о г а б о г п о с а р у к у и п о г л а в и, и тако знај!" — говори ти Јеротије Пивац[203] и неке речи исписује тајном буквицом, јер и то знај: може свашта бити, може књига и Турцима допасти у руке, па се може знати шта би од Јеротија било. Куда је све његова књига потом путовала, не знам, али је данас ено у Берлину, у државној библиотеци.

„Сие понедељник четврте недеље поста [то је јуна месеца]: пророчанство Исаије пророка на шести час о Измаилих в последње време в лето 1695. Уви мње грешному!"[204] — На шта ли ово помишља непознати писар Тројице Пљеваљске и пореди са стањем у Санџаку? Можда на стихове: „Докле, господе? А он рече: докле не опусте градови да буду без становника, и куће да буду без људи, и земља докле са свијем не опусти".[205] О, свиреп ли си, господе, ако је то воља твоја и ако си се сам у Турчина прометнуо!

ПРОКЛЕТИ ПЕЧАТИ ЗОВОМИ ТЕСКЕРЕ.

„В лето 1696 изидоше проклети печати зовоми тескере, от проклетога рода измаилтска. Тогде изидоше на Херцеговину. Уви, уви, велика беда христијанскому народу, не остае ни стара ни немоштна".[206] И турској државној каси, као и немачкој у то доба, требало много новца за вођење рата, а и једни и други прибављаше га од српског живља: овде од раје, тамо од паора и граничара. На-

род га, присиљен, дава да би тим средствима у првом реду он сам био уништаван. Јер, ево Немаца како упадају у Босну:

МНОГА ЗЛА УЧИНИ НЕМАЦ И ТУРЦИМА И СРБИМА.

„1697 октомврија 14 пороби Ниемац Сараево и млоге градове низ Босну узеше, и млого зла учинише и Турком и ристианом, и то пред војском зваше се принцип Евгение".[207]

„Поробн принцип Еугенио Сарајево и друга млога миста низ Босну и одведе млого робље и однесе неизречено плино и задад страх свој Босни".[208]

„Да се зна када попалише Немци Сараево. Царствоваше султан Мустава. На Босни паше не бијаше. Месеца октомврија 13, уочи Петке Параскеве"... „и ту мнози Турци погибоше, 4 тисушт".[209] А куга мори по истоку и путова ка Босни. У Цариграду је само држава о свом трошку сахранила 28.240 лешева.

„1701. Први харачи почеше се купит у Херцеговини. Исте године на 10 фервуара паде око Мостара мутна киша с лугом [пепелом] и посли на мисец дана могоше се луга намест по камењу".[210] И све то — рат, кугу, харач, мутну кишу — немоћан и унезверен човек узима као целину, злу своју коб коју је ваљало издурати.

Поче се тад јаче стезати и Црна Гора. Муслиман је постао такође добар горштак, вичан лову на људе као и на звери. „Погибе воивода Илија, сапреше га Дровљаци и посиече га Мустај-паша и узе му све имаће: 100 коња и говеда, 600 оваца" [1705]. Богата би кућа Илијина, стоком.[211]

Али, ево, наилази стари; бестелесни душманин ове земље, који ногу нема а стиже, руку нема а дави, сабље нема а сече, и просто рећи: глад.

ОДЕ СВА ХЕРЦЕГОВИНА У ДОЊУ ЗЕМЉУ, НА ИСХРАНУ...

„Не роди лето, и би гладна година, и оде сва Ерцеговина у Доњу Земљу на рану у јесен. И би ока жита по аспри 40 на пролеће, а кад дође друга јесен би ока жита по аспри 8. И то би 1710".[212] Каква промена у две јесени за сирота човека! Али овој бољој једва да се може и радовати. Она је дошла колико да му очува живот за нове патње, јер већ следеће, 1713, записа нека рука на псалтиру у Цетињском манастиру:

...И УМИРАШЕ ГЛАДНИ ПО ПУТЕВИМА.

„Да се зна када би гладна година у Дробнације", а друга, опет следеће, 1714, чак тамо око Беловара: „Тожде лето беше јако скупе за жито. Идоше људи и гладом помреше по путовије. Беше кварта по 6 раинички".[213] Четврт товара за шест златника!

Авет глади ишла је од краја до краја, неуморна и неуморива, и човек ратник или зликовац, који је такве грозне покоље знао да почини, њу није имао чиме уморити. Напротив, она га је изгледа изазивала на такмичење у помору. Ево их, ступају заједно, човек ратник или зликовац и глад, и то опет на истом разбојишту — земљи српској:

„И таде паде снег на Макавеи, и би мраз, и би лед на воде. То би лед августа 4. И тада беше гибељ гладом голем и рат по васуду. Олех, тогдашњој туги, нигде тепла прибежишта!"[214]

1716—1718.

С НАЛИЧЈА

„Турчин на Немца воздвиже рат и многаја места поруши и многи народ посече и пороби, и пожеже многија мо-

настире. Тогда и сеј монастир [Крушедол] до конца согоре јако ни јединому древу остати јеже не согоре. И дувари вси расипаша сја, и многим глаголати: во веки не будет сеј монастир и не пропоет! И мошти светих деспот согореша. Уви, уви народу сербскому!“[215]

ЗАИСТА, ЈАО НАРОДУ СРПСКОМ, јер се поново нађе не између двеју ватара, већ у средишту обеју. Они с југа мишљаху да у једној хришћанској држави мора бити ипак лакше, а они са севера пошто упознаше и бечког ћесара и мађарске спахије и римске језуите свим срцем пожелеше да се врате на стара огњишта, па и једни и други скочише да помогну Немцу против Турчина. И епископи српски кретоше с командантом Евгенијем Савојским, да народу на чије се оружје много рачунало буду већи залог.

ПОНОВО СТАРА ПЕСМА НА СТАРИ ГЛАС.

„И разбише Немци везира Али-пашу под Варадином, и обезглавише га, и јаничар-агу и друге многе паше, и од остале војске мало тко и оста, и бегу се даше ка Белиграду. По њи пријђоше у пут Немци и начеше бити Белиград месеца јулија 28... и оставише Турци Габелу, и примише Немци Темишвар од Турак“.[216]

„Паки лета 1717 отступивше Белиград и тамо по неизмерној милости божии разрушивше аште силнејшују турску војску, јако до 15 тисушт остати тамо [мртвих], и по двох дне и град прие̑ше месеца августа 5“.[217] Победа ова одјекну широм Европе, и нађе места на

маргинама најпоштованијих књига у Крушедолу, Раковици, Пљевљима, Софији, и по многим летописима.

„Јула на 20 паде сниг у Босни по планинах. Исте године на 2 августа узе војска принципова Имотски од Турака. Исте јесени подсиде Петраш Зворник, али несрећно... У исто време подсидоше Крањци Нови и ту бише нимачке војске и видећи да ће ласно град освојити, почеше се о туји град приговарати. Крањци веле: Банов је град, а Нимци: Није, него цесаров. Најпосли Нимци се

Година 1717: Запис о општем рату, зими и глади.

вратише, а Крањци осташе под градом, ал у зао час по се, зашто паша Осман Ћуприлић, који владаше Босном, посла заповид и своје људе по свој Босни, да брже свак устане на оружје под изгубљење главе. И скочи све мало и големо. Тко не имадиаше оружје носаше сикиру или тољагу; и оде један дио с Ћуприлићом дати помоћ Зворнику, а други с Амет алајбегом Алипашићем к Новому; и једни и други удрише на Кауре и разбише их на обадва миста. И говоре да изгину на Зворнику што Крањаца што Шокаца и уписне војске около 10.000 људи. Самих сужања уписне војске на једну хрпу свезаних изсиче Ћуприлић три стотине... Такође под Новим изгину Хрвата и других војника око 8.000, а сужања већ тко није марио могао је уфатити, и зато га се Бошњаци ослободише и скупише опет више од 80.000 војске и пођоше да робе земљу принципову..." записа фрањевац манастира Лашве, у Босни.[218]

У СВАЂИ ОКО ТУЂЕ ПУСТОЛИНЕ: 10.000 МРТВИХ КРАЊАЦА И ШОКАЦА ПОД ЗВОРНИКОМ...

...И 8.000 ХРВАТА ПОД НОВИМ.

А ја, поп-Страхиња от Урајновца, от Ниш, рећи ћу вам: „Нека се знае кое време тешко. Војска на Ниш и на Бели Град. Ох, ох, што протрже род християнски от сакејаке беде в лето 1717. То време држехмо Бусинци и около остала села ја поп-Страхиња от Урјановци и поп-Ђорђа от Баринци, бабин Теофанин син. Ох, што бехмо верни между собоју!"[219]

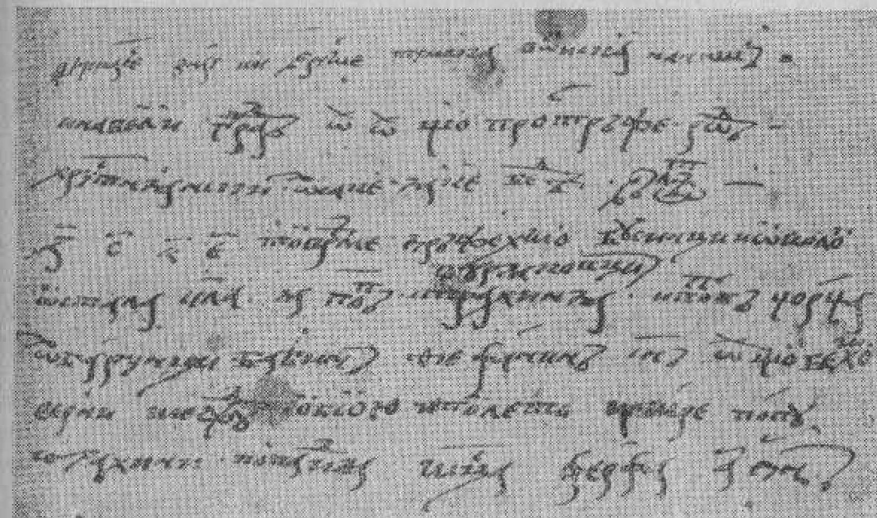
ОХ, ОХ, ШТО ПРОТРЖЕ НАРОД ХРИШЋАНСКИ!

Бој царских војсака се окончавао, али се граница међу њима није сушила. Њу је ваљало свакодневно крвљу натапати, да би живела; крвљу домаћих, из крви узраслих граничара:

Пошто „узе славни принц Евгение Билиград... постави капетане у Сервии по краини, то јест до Мораве и преко Мораве:

Година 1717: Запис о ратном пустошењу. око Ниша и Београда.

ПЕТНАЕСТ КАПЕТАНА...

1. Вук обор-капетан Црнобарац, родом Зворничанин, страшан Турком на краини;

2. Станиша обор-капетан Млатишума, родом Новопазарац, на краини Турком страшан;

3. Трифун капетан, Вука Црнобарца брат, у Цветкима шанцу на краини од Сокола;

4. Аћим капетан Проданович, рождением от града Ужица, у шанцу Осеченици;

5. Јевто Витковић капетан, родом Ваљевац, и погибе у Ваљеву, и погребен у Јовањи;

6. Вилип капетан Обућина Прањанац, родом Рудничанин, Турком страшан на краини;

7. Никола Чупић, капетан у шанцу Чачку, родом Морачанин Херцеговац, на краини стража;

8. Мијушко Кујунџич капетан, родом од града Никшића, у Врибици, погибе на Смедереву;

9. Ристо, син капетана Раке, капетан, родом од Пожаревца, на краини от Видина стража;

10. Гаврил Жудивич капетан, родом Херцеговац, у Голупцу, на краини Дунава стража;

11. Коста капетан, родом Цинцар, на Параћину крепки стража от Ниша, на Рашави погибе;

12. Марко Синђелић обор-лаћман, родом из Вишеграда, погибе на Забучу;

13. Јоан Косанић обор-лаћман, родом Тометинац, страшан Турком;

СТРАЖА ПО КРАЈИНИ, СТРАШНА ТУРЦИМА.

14. Јоанос мајор, родом Немац, у Мајданпеку и у Омољу, страшан Турком на краини;

15. Мато Пурић капетан, родом Римјанин, страшан Турком на краини. Крепко срдце његово кое повениeм не поштадио себе но отишао у Травник преко лавови уста и змиеви уста, страшна места прошао безбедно... Возвратио се."[220]

ЗАПУСТЕШЕ ЗЕМЉЕ: УГАРСКА, СРПСКА, БУГАРСКА, ХЕРЦЕГОВСКА. — СВЕ ДО СОЛУНА, ПА И ДАЉЕ.

КАКВУ СРБИЈУ ЗАТЕКОСМО, послушајте мене скитача Стефана даскала Раваничанина. Рећи ћу вам и што би од нас избеглих инока, а од народа што с нама пође још и црње, што већ донекле знате. Из Сентандреје ми Раваничани дођосмо Дунавом у варош Сусек, па после неког времена низ воду у Футог, па после опет неког времена у Фрушку где нађосмо сасвим запустео манастир Врдник. Тад би „такова скрб, беда же и нужда, јакова не била никогда. И сим земљам запуштение бист: угарсцеи, србсцеи, болгарсцеи и херцеговсцеи, и до самога Солуна и Костантина Града христианом велиа, Србљем же најпаче велиа беда, глад и пленение и местом остављение... Уви, оци и братие, уви таковие скрби! Најпаче убогим иноком ва то време скитајуште се от места до места в земљи угарсцеи и немецкој от Немцов и от Угров и от самих мними [тобож] христиан"... Па стасмо оправљати своје ново станиште, Врдник у Фрушкој, а тад се није могло наћи „нити волови, нити коњи, понеже опустили земљу Турци и отерали у плен. Но грађу и покров принесоше христиани о себе. И келије оградисмо од древа и обедницу совершихом по својој возможности." Црков покрисмо буковом шиндром.

Тада опет отпоче рат. Немци потукоше Турке под Варадином, ступише унапредак, освојише Темишвар, па следећег лета кренуше на Београд и освојише га и Сервију сву до Пореча и сеја варош бист граница.

„Тогда мње јединому обретох сја в животе, од Раваничана стари, и желание имеја видети Раваницу, задужбину Ла-

зара царја сербског, [па] јеште миру неутвердившу сја појдох и обретох пусту и весма порушену [Раваницу], и по своду древеса узраствившу, јако на вратом и припрате познати падшеј, ис темеља Турци разорили барутом многим и сву црков изнутар опаливши огњем и сламу многу метнувши у церков и запаливши, и тогда образи светии посупнише и потамнише, јекоже и днес познавает сја на стенах црковних внутр. И једва пожда [почеках] сеју зиму, а на пролеће дозва мајсторе и с божијеју помоштију поче црков обнављати*...

РАВАНИЦА ПОД ДРВЕЋЕМ, У РУШЕВИНАМА.

„Тожде лето јегда почехом црков понављати, тогда во предели сеј нашој велиа глад бист; не могаше се обрести жита, точију прое кукурузне, и сего оскудно обреташе се у Сервији и у месту нашем, понеже беше земља опустела, без народа остала бјаше много лет и поарана и запуштена конечно.“[221]

А ГЛАД, И ОСКУДИЦА У СВЕМУ, НАЈВИШЕ У ЉУДИМА.

Слично Раваници, и остали манастири нађоше своје Стефане — Ресава, Боговађа, Горњак, Враћевшница. Јест да с војском дођоше и језуити, али смо овде ми били сасвим на свом, па нам не могоше дохакати. Оправљасмо своје задужбине поред све глади и пустоши, забрана окупаторске администрације, јер нам то беху и школе и зборишта, вашари

* О, благочастиви сироти Раваничанине, док си се свијао над згариштима једне високе културе овде, да л знаде шта се тих деценија подиза и завршава Европом? Дом Инвалида 1706, Версаљ 1708, Цвингер у Дрездену 1715 катедрала св. Павла у Лондону 1723 Сен-Силпис у Паризу 1733, а за Шенбрун крај Беча припремаше се радилиште... И сви ти народи знаше за огањ на којем си се ти пекао...

и договори хајдучки, места весеља и заупокојених помена. Крепости других у нас не беше тад, тврђава градских ни замака. Њих десетак, у овом делу што се опрости турске власти, и око десетак хиљада српских домова, у свему до 80.000 душа — било је све што тад имађасмо. Ми нисмо знали али смо осећали тајну наредбу његовог апостолског величанства Карла, упућену команди Београда, која се преносила и на целу Србију:

„Треба да вреди као принцип да се Срби сведу на што мањи број; то мора остати заувек непромењено*. У Београду, као крајњем граничном месту и првом зиду целог хришћанства, немачка нација у свако доба мора бити прва по снази и по броју.“[222]

НЕМАЧКИ ПРИНЦИП: „СРБИ ДА СЕ СВЕДУ НА ШТО МАЊИ БРОЈ.“

Тако, дакле. И поред свега до сад за њ учињеног.

ДОЛЕ ПАК НА ЈУГУ, југо-истоку и југо-западу полумесец је и даље сјао својим старим сјајем. И сабља турска се напајала. Била је то више прождрљи-

* А овога су се принципа немачки господари заиста чврсто придржавали тад и кроз векове после ове наредбе; у панонским пределима током целог XVIII и XIX века, у Србији поново 1914 — 18, у Југославији 1941 — 44. Зар не звучи као наставак горње инструкције наредба Хитлеровог генерала Бема од 25-IX-1941: „За целу Србију има се створити застрашујући пример који мора најтеже да погоди целокупно становништво“! Даље ништа више не наводимо, јер је много сличних наредаба и њихових последица исувише добро познато.

вост пећинских људи, раздражена јаким мирисима, него систем прибраног непријатеља.

1720—1723. „Доходи Арслан-паша у Биело Поље и са њим коњаника Ч, сиреч четириста, и пешака Т, сиреч триста; и седе дана 9 и глоби место зјело, и таде се не расипа варош колико бист зло. И таде побише Славниће и Мустава Клилчија, а Милић утече. И који би рекао да су биези срамотни, тај је срамотан;ниесу срамотни него кориснi, и да га уфати ага — не остану."[223]

„Откупише христани светое евангелие от Турака, Вук даде 1 грош, Радун 3 тимуна, Бежан 3" ... „приложи Петко пепелар сие евангелие от Романове келие и обрете га ва турские руце и откупи га за 1320 [аспри] и приложи га ва град Кратово ва соборнују цркв".[224]

„Глоби Хамет-паша монастир [Дечане] за некоега калуђера именем Арсение што се удави у Бистрицу, узе 170 гроша."[225] [око 30 дуката.]

„Бист страх велики во всеј земљи от проклетих Агарјан. Погибе Јосиф — смирение наше."[226]

„Доходи мубашир од урумлискога паше на царкву [Никољац на Лиму] и ћепш чини и узе гроша 41, и седе дана пет и узе гроша 6."[227]

„1723. Тада беше велика у земљи глад и невоља; не беше ништа, не беше сиена, не беше воћа никаква, не беше берићета о чем људи живу"... „Тожде лето бист помор тежак у Пирот."[228]

1725/6. „Во таја добра зима поче лута болес, име јеје чума. От месеца октомрии хрисани по мало, Турци непрестано. Кога влезе априлии хрисани пагеа по 7 на дн, и бист рекоха [ридање] и бист плач велик. Друзи бегаха, ја не бегах. Како прегледах хубави јунаци, хубави невести, красни девојки, красни децаката дн ката час како преслуших толико плач, како овци на бачило, много плачка претегнах. Мсец маја 31 дн, тои дан биха Петров месопуст, тои дан дојде таја лута болес у мене и ме изгоре и срдце и снага... Кои бега утече, кои не бега не остана. И кои велит „немам страх от чума" да јест проклет от бога. Бист мор мсец"... [не доврши записивач].[229]

У ДОБРУ ЗИМУ ОТПОЧЕ ЉУТА БОЛЕСТ...

Умира свет много. Дечански записивач забележи да умре војвода Боно, онда владика темишварски Јанићије, па владика-ћехаја (викарни) Саватије. „У тие дни умрие начелник и гласовит господар Ферхат-ага, стид бијаше и везира от того Турчина, зерем би на оџаку до самрти. И то лето би мирија на Јаћема и не дође ни пети чловек, него помрие, а боја не учини него се умири."[230]

1727. „Дође из Цариграда шесет и четири товара јасприх да се по Босни пишу сејмени на Перзијане, и почеше се писати на 7 марћа и одоше на 2 априла и прид њима серашћер Ахмет-паша Алипашић... Прво [пре] нег пођдоше млого по Босни зла и зулума починише, на ти начин да не биаше Абдулах-паша у травањском пољу од њих утекао би га на ноже разниели; са свим тим сав му чадор разкопаше. Даклем, кад тако чинише везиру, шта чињаху сиромаху?"[231]

...И ЗУЛУМИ ОД ВОЈСКЕ ШТО СЕ СКУПЉА.

1728. „Би велика мука от триклетие сејмена Босни и Херцеговини"...[232]

„Ахмет-паша Скопљак... поче градити град у Сарајеву на 1729 с великим трудом и харачом од све Босне.“[233]

...И СЕЈМЕНА, И ПАШИНИХ ТЕВТИША.

„Да јест ведомо каде Хода-паша глоби Бихор и Биело Поље зјело [по који пут већ?] колико се не може сказати; само од варошана узе 600 гроша; исто доба држа 2 лета без промене и узе и од Бихора и од Комарана више од 900 кеса“...[234]

1731. „Тожде лето изиде Топал Осман-паша тевиш. Диже се с Босне и отиде по Арнаутлуку и много Арнаута посече и поплени бес числа. Паки се не врати на Босну но отиде у Ниш.

У САРАЈЕВУ И ПО 280 ГРОБОВА НА ДАН.

Тожде лето бист чума у Сарајеву, и по 280 гробова на дан.“[235]

„Бист велики потоп дрински 1731 јануара 31 дан, уочи светога Тривуна“... „Декемвриа 9 дан било млние и гром на Запад. Не знам што ће бити, теке запамтих.“[236]

Ја ћу ти, књига громовник, рећи што ће бити: Аште ли число то и то грми, чуј:

1732. „У Фојници поче куга, а прво чељаде умри на 20 студенога хришћанско у варошу, а прво (пре) тога на годину почело је морити у Сарајеву и у Јајцу; а кад наста година 1732 отрова се сва Босна. За уписати колико људи помри хотило би се млого карте, и времена“ [манастир Лашва].[237]

ОТРОВА СЕ СВА БОСНА ОД КУГЕ...

„Ове се године отрова сва Босна од куге“ [Сутјеска].[238]

„Зима би толико жестока да се не море жестиа; не остави струка зеља, не остави нигди челе, не остави струка од ситне стоке, ништа на та[ј] начин; имаде 38 година да сам у овому манастиру не могох овоме чути, да нисмо на Ускрс јајца посветили овога годишта, ниесмо нити га могосмо имати“ — забележих 22 ожујка ја фра-Марко из Васиљева Поља.[239]

...А ЗЕМЉА ОД НЕРОДИЦЕ.

А тевтиши су, и поред тога, јурили земљом, паше чулусе и хараче убирали, насилници преметачине вршили и злато тражили, свугде, и до утроба мумија:

„Светаго Јевстиа отнесли на ину страну почивати, мњу на Црној Реце; свтаго-же Арсениа раздробили и разсекли безбожни Скити, и једва глава јего обретает сја. О господи, придоша и јазици [народи] свирепи в достојание!“[240]

КАО ЖЕТОН НА КОЦКАРСКОМ СТОЛУ бише земље словенске између ћесара и султана. Час би један час други крај, заједно с народом, био увучен у хазардну игру. Године 1737 ћесар Карло пружи руке ка Нишу и Бањој Луци, а султан одоздо њему у сусрет.

„Сего года [августа 12] поиде Немац на Турчина воевати преваром, пре рока, и приде с војском, со силоју многоју, у Срем презимова. Тогда народу у пределе сеи, Сремској и Бачкој, бист велика тегота воршпаном, возећи сено, зоб и брашно, и провунту у табор под Земун; и сеје зиме паде снег рано, ноембра 4-го освану, и ние спао снег до априла 6-ог; тогда бист зима љута.“[241] *1737—1738.*

БЛЕДА НАДА И ВЕЛИКА ЗАБЛУДА, ШТО ЋЕ СЕ ЖЕСТОКО ПЛАТИТИ.

„Послаше [Немци] катане србске и поараше Лешницу и упалише, и многе Турке побише, и многи плен добише катане и ајдуци. Бист комендант пред њима Вук Исаковић оберштер и Трифон капетан Исаковић. Паки сеје зиме турска чета разби катане бачке, у селу Бадањи, неке исекоше и прочеје заробише; ту и капетана Раку заробише, бист

Н҄ч77З7 лето прнхоше Немцн
наннша нгдзеше Ннша
н те есенн прндоше т8рцн
нгдзеше его

Година 1737: Запис урезан у олтарску апсиду манастира Каленића.

из Такова; и одведоше их везане у Зворник град, а главе ајдучке, који су погинули, пометаше на бедем на којье; тогда велика радост бист Турком.“[242]

„Би принцип на Бањој Луци 1737. Иде и не узе турске земље“...[243]

„Сего пролећа поиде Немац от Белиграда со силују на Турчина, и освоји Ниш Немац, и отуду поиде Немац под Видин“...[244]

Поред одреда српских, оних капетана граничара страшних Турком, скочи и народ листом — из жеље да се ослободи и по савету попова и епископа, да би се сви ујединили под једним макар и окрутним жезлом. Заузеше Нови Пазар, Лешницу, Крушевац, Пирот, Му-

стаф-пашину Паланку. Око патријарха се окупи 3.000 наоружаних Брђана.

„...и ничто не получи [Немац на Видину], но поиде натраг Нишу, а Турци за њима... Тогда многа скорб бист христијаном, и порабоштение и пленение од Турков“.[245]

„Ох, что не пострада тогда род християнски, којеју ли мукоју не мучени биша! Нест возможно сего времене писанију предати, страха ради турскаго. „Тогда се и Косово плени.

НЕ БЕШЕ ОВАКВА ЗЛА НИ У ДИОКЛЕЦИЈАНОВО ДОБА.

„Више что да реку: нест било сице ва дни Диоклитјанови“ — и гледах и трпех Петар Андреић у Пећи, трговац иначе.[246]

А у манастиру Лешку бележим, име не потписујући: „Да се знае кда беше ва Ниш војска. Тгаја Немац судева Турком, и велики страх беше, а кратовски попови скубеху телија [?] та се хранеху“. „Избеже Немац проклети из Ниша. И тогда Турчин прииде и исече и пороби 630 християна, 1737 месеца октомбра 1.“[247]

ОПЕТ ИЗБЕЖЕ ПРОКЛЕТИ НЕМАЦ, А РАЈА ОСТА ПОД ТУРСКИМ МАЧЕМ.

„Одоше Турци опет под Ужице и прид њима Ибрахим-паша Алипашић из Скопља и узеше га на виру. Одпратише цесарове људе к Биограду, а што је била раја турска извишаше Турци, изсикоше и у робство немило окренуше“...[248]

„Уз ово время данци, коморе, чулуси, тевтиши, примети, војници, зулуми и триста невоља и мука било је да се веће не могадише никако поднием ни надават колико на капији, толико муселимом, кадиами; in somma: ни обноћ ни обдан није миерно било. Најпотле,

докле паша би на војсци доли око Бање Луке, и што куда, наметнуше на Сутиску сто коња и 50 људи и прид њима мене гвардиана, и иђо и градисмо 15 дана сарајевски град што не биаше Хамет-паша Скопјак доваршио; и тако из Вареша, из Крешева и из Фојнице све сиромаха карстјана".[249]

СРБЉИ СЕ ПОНОВО ДАШЕ БЕКСТВУ УЗ ДУНАВ...

„В тој рати патриарх Арсение четверти, пекски, дане се бегу, и шњиме народ мног, иноци многи и владика нишки Георгие Поповић, от сеја предели, од Пећи, и Новог Пазара, и од Косова, и сва Сервија, дадоше сја бегству уз Дунав за Немцем. Тогда мног народ христиански Турци заробише и у плен одведоше; тогда бист скорб и жалост велија, и прииде патриарх с народом у Белиград, и сва армада немецка прииде под Белиград"...[250]

А ту у Београду — док су Турци победоносно беснели над рајом, и немачке трупе исисавале последњу кап хране у крајевима што их задржаше — отпоче већ толико пута играна коцка земљама и народима. Јачи тренутно, надигра.

...А ТУРЦИ И КУГА ЗА ЊИМА.

„Знаменују что јако везир Хајваз Мехмед-паша прими на 1739 года августа 6 дне [по старом] в недељу славниј главу Сервии Белград. Тогда и куга бист по Влашкој, Сервии, Срему, Бачкој, даж досјазушти сами пресловушти цар-града Вјени, и держа един год и совише, грех рад наших. Много претерпе и терпи јадна Сервиа и Мачва"...[251]

„...Постиже нас праведни гнев божји, и посла преблаги бог кугу, напрасnују смрт и болезан на народ и државу цесарску; и најпре поче морити у

Темишвару и по Банату, по том прииде у Бачку и по том прииде у шанац варадински ноембра 1-го сего года више именоватог; и отуду преиде у Карловце, и отуду у Лединце ноембра 17-ог сего года, и по том по свем Срему и по свој Бачки, и до самог Беча бист куга, и мори за три лета... Јегда поиде табор немецки од Земуна, сухим и водом Дунавом горе к Варадину, тогда порази јего бог болестију љутоју, и смерт посла на војску, и не токмо на воинство, но и на скоте, коњи и волови многи помајкаше, многи и многи људи остадоше без марве своје који су били на воршпану у војсци: на коли носе јармове и коже волујске Сремци и Бачвани, и од Земуна до Варадина није се могло проћи друмом од трупија мертви лежећи људеј и скотов, и од смрада; такожде и Дунавом; трупија мертва лежећи при брегу, не могаше сја Дунаву преступити и воде заватити од тешка гада и смрада; и то беше у месецу сектемвру и ноемвру" — писао је Раваничанин у манастирском летопису у који се већ записа толико црних дана.[252]

ДРУМОМ СЕ НИЈЕ МОГЛО ИЋИ ОД СМРАДА ЛЕШИНА, НИ ЗАХВАТИТИ ВОДЕ С РЕКЕ ОД ТЕШКА ГАДА.

А његов сабрат, у селу Уљанику у Славонији, бацао је брзи поглед на седам година иза себе:

„Та лета бист дажд вели на земљи, бише тешке воде и земља не даде плода своего. Би глада доста седам година. И бист глад у Посавини".[253]

Патријарх Арсеније IV, бежећи кроз овај јад и чемер, немирне савести што под турски мач подведе узалуд толики живаљ, очајан због предаје Београда без одлучног боја, уверен да су српски

народ и његови градови били само предмет нагађања, писао је у Карловцима у некој тамној ноћи септембарској 1739:

Надгробное Белиграду

„Постој путниче християнски, кои может бити приходиш, и Погребение сатвор плачевное. Зде лежи Белиград с своими костима, в драгоценој пештери погребени, која християном уж много

ЈЕРЕМИЈАДА ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА IV.

стала. Једва крвава родих се, безкрвна умирају рука обручника, кои мње себе в веки нерушимаго зактевал злим лукавством, горшим саветом и најневаљалшим, в несквернии вападает чувства, ил удове.

„Також мње јестаством, воинством и художаством украшену невидиму невесту издает за курву, и смрти за подсмех.

„Но мир мојеју ценоју купљен јест, мир више скупи нежели мили. Вера, надежда, љубов, мене жртвоваеш, савештание, Белград ратију, ние рати степен несреће захтевају несрећнаја! И мене кого железо не преломило — перо обараст, ах нокат, ах перо орлово!

„Уж са мноју ношт јест, и луна мене покривает, под којего-ж страхоју мње полпепелноју после тражит будете, но не обрештете, спочиваем в покоју, без крста, без свешчи, и никако, сожалуете:

Разверзи, Бели Граде, двери своје,
и појаст вепар чеда твоја!“[254]

У дугој ноћи, неки месец касније, један други летописац је писао:

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

„Декемвриа 20 [године 1739] бист тресание земљи во времја ићиндији и у сеје ношти в полношти. И многи домови распадоше сја от тресанија и стене градске распадоше сја многе. Тогда су људи многи умрли од куге у селу Лединци“.[255]

ГРАДОВИ ОД ЗЕМЉОТРЕСА А ЉУДИ ОД КУГЕ ПАДАШЕ.

НОВА ГОДИНА ЈЕ ОТПОЧИЊАЛА.
С надама новим, ил недаћама старим?

1740.

„Јануарија 24-го тресение бист земљи два крати: по полудне и во полношти, велми [снажно]. Того лета болезан крепкаја, и горкаја костобоља; и многим људма и женама и јуношама и девицама изодпадоше ноге и руке, и многи осташа топали и без руку. Тогда бист между народом велика скорб, и туга, и плач неутешна, и многи домови опустише од куге“.[256]

МЛАДИЋИ И ДЕВОЈКЕ БЕЗ ШАКА И СТОПАЛА.

Тако је отпочело тамо, у Срему.

А овде на Лиму:

ГЛАД.

„Да јест ведомо свакоме кои би видио, каде би зла зима, паде снег месеца сеп. 5 дан и држа до месеца априлиа 25 дан; и бист сиена ока по 4 аспре и бист зјело глад по васеломy турскому пределу, бист товар пшенице 20 гроша и каришика [мешавина] по 16 гроша и овса 8 гроша“...[257]

Око Пљеваља:

„Бих глад велик по всеј земљи. Бих череr жита за тири гроша. Људи помриеше от глади“.[258]

...И ГЛАД.

У Црној Гори и Херцеговини:

Година 1741: Запис на књизи Старе цркве у Сарајеву о тешкој зими, скупоћи и немирима у вароши.

„Бист крепка глад ва Ерцеговини и Скендерии и ва окрсних странах иже под властију турскога салтана. И бист зде ва наших пределах [манастир Острог] ока урметина [кукуруза] по десет динара, а пшенице по дванаест, и многи измроша от глади такове. Господи, проче сохрани предели наше от таковаго прештениа твоего“.[259] *...И ГЛАД.*

„Скупотина и глад велика по свој Урименлији. И бист жито по 1700

аспри; во 12 гроша, ован 400 [аспри]; масло 90 аспри ока; сир 30, со 12, ракија 120, вино 10 ока“.[260] [А годину дана раније, у ратно доба, крава је стајала 6 гроша.] *...И ГЛАД*

Па се оваква глад пренесе и у следећу годину.

Око Ниша и Пирота:

„Беше зло мошне. Бучук [пола товара] жита пет стотин аспри! Беше зло за чудо големо. Једно јагње за три гроша, ока сол пет пари, ока вино 4 пари, ока ракија 10 пари“.[261] *1741.*

Око Сарајева:

„Би скупост тешка: товар пшенице за три хиљаде аспри, кукуруз и по 10 гроша, тако и просо; сир по 8 динара ока, биелога лука 7 гроша бист [ока]. — И ту зиму убише Турци аџи-Алагу Грошића; Куљ га уби каменом. То бист при Али-паши. И то лето седе на Босну Авди-паша и Турке за Грошића исиече и другием куће разори из темеља“.[262] *...И ГЛАД*

У осталој Босни — у Лашви:

„Године прошасте какогод је почео рат за исказати невоље и потрибе које поднесе по Босни сиромаш хотило би се млого времена, тко би хтио свака исказати. Лани би сина ока по 3 динара, десетак прохе по 100 јаспри, ока пшенице по 120 јас., меса овчијега по 40 јасприх, а говиђега по 24 јасприх, један ован по 1200 јаспр., а јање по 600 јасприх, једно јаје по 6 јасприх, ока лоја притопљена по 120 јас., јунга масла по 240 јаспр., ока уља за 160 јасприх — и то све како гди: скупље и јефтиније“.[263] *...И ОПЕТ ГЛАД*

„Би овизије времена од рата бањалучкога [1737] до сада скупоће дости;

...А ОНДА КУГА.

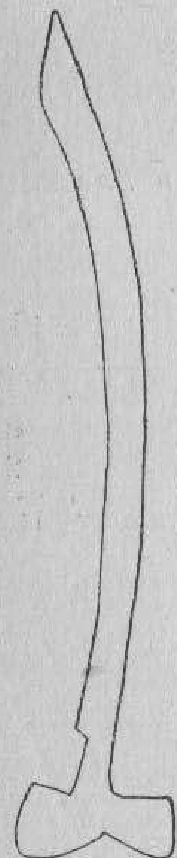
и биаше дошло време да јаје кокошие купују по јаспри 6, месо овчие на оку по јаспри 40... и то дура за дуго. Уз то време једосмо једнога Адвента масло, а уља не биаше нипошто" — бележи фратар у Сутјесци.[264]

„1741 јави се јасна звезда от востока така.. и та звезда исхождаше по захожденију слнца, и захождаше прежде слнца, и служи 40 ношти. И того числа бист чума у Белиграду с богињама заједно" — рукоју Спиридон Гујановић јеромонах манастира Хопова.[265]

1742.

„У Сарајеву у јесен поче други пут куга морит и не устави се до друге године, а друге године то јест 1742 об литу поче морити на млого миста у Високом, око Сутинске, око Вареша, у Крешеву, у Фојници, у Травнику, у Зеници, у Неретви, у Црном Врху гди помори велику обител Хелезовића. Исте године промину се Сарош Мехмед-паша а дојде Ћумрут Мехмед-паша на 27 октобра у Травник и ови је био везиром и ови зададе голем страх како униде у Босну босанској господи"... бележе многи босански летописци.[266]

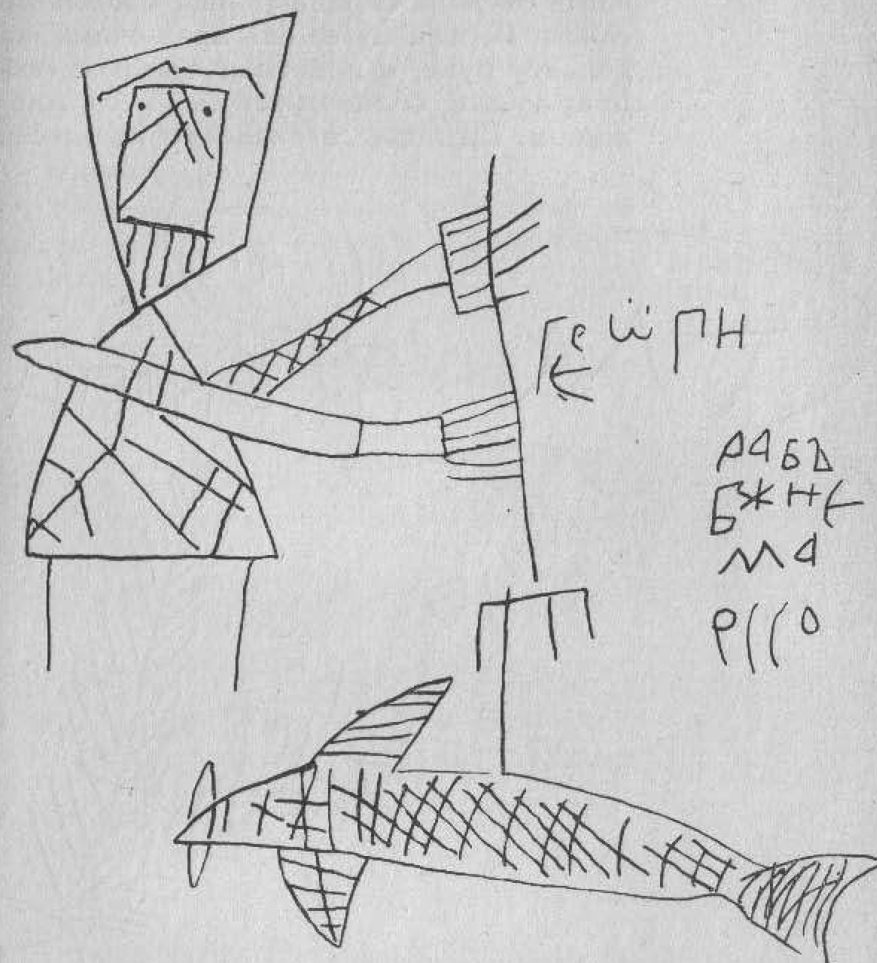
„Анастасиа, да јесте ведомо каде бог промену учини: даде лета за зиму и не бис древам цвиета кроме дрена!" — записа се у Јужној Србији.[267]

Оцртан јатаган на зиду манастира Копорина

БЕЗ РЕЧИ И ДАТУМА. У годинама безродице поља и насиља Турака и Немаца, у данима помора стоке и људи човек се враћао прамајци дивљини од које се био давно одродио. Немоћнији

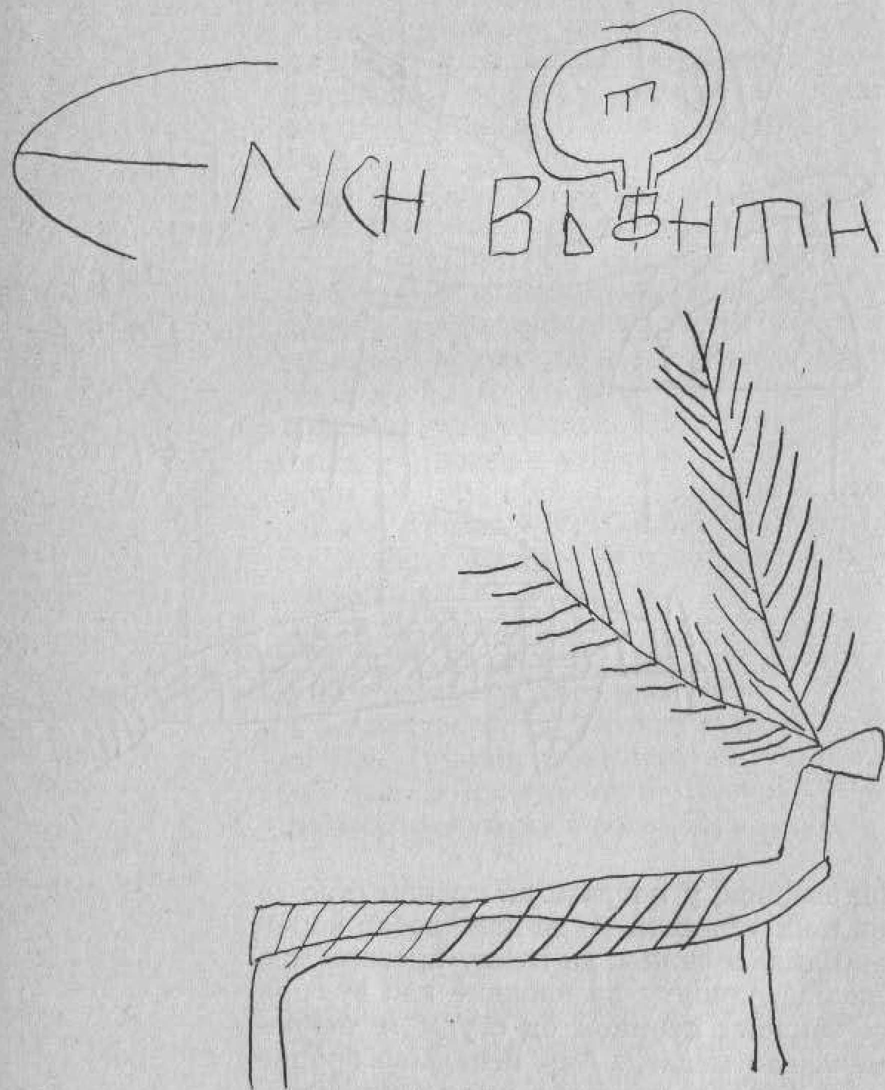

Георгијев и Марков цртеж на зиду цркве у Ариљу.

од зверова, у потрази за храном стао се на њих угледати — да нађе добар корен као дивља свиња, да птицу превари као лисица, кошуту да нападне као вук, да се заклони пећином од студи и невремена као медвед. Али некадање брзине и издржљивости више имао није. Остало му је нешто лукавства и вере, па се

њима служио. О риби је нарочито много сањао. Играла му се она пред очима, на дохвату руке, и пркосила седефом своје крљушти, облином збијена меса, множином. Па ипак се знала да измигољи

„Јелене ухватити“ на зиду цркве у Ариљу.

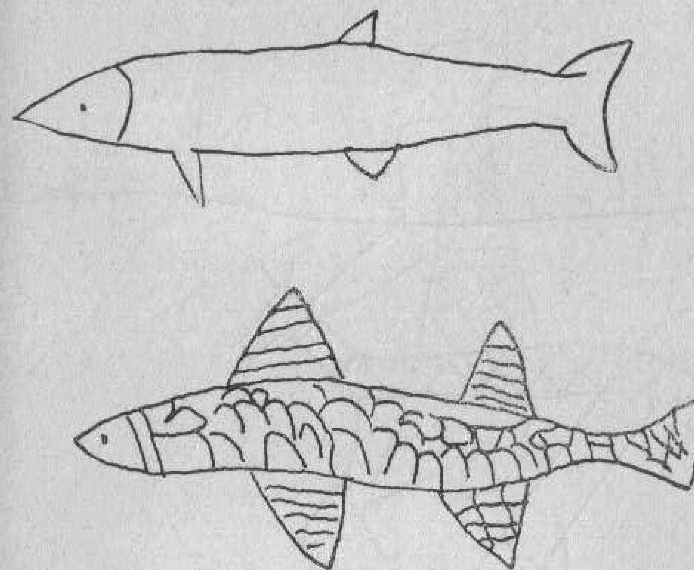

из јадне мреже и да заобиђе вршке и удице. А била је такорећи готов обед: ватра је за њу тињала у оближњем збегу, и нејач ју је ишчекивала разговарајући са узнемиреном утробом.

Омамити је и зачарати!

Та човек је имао веру, за разлику од видре чија му је хитрост сасвим недостајала.

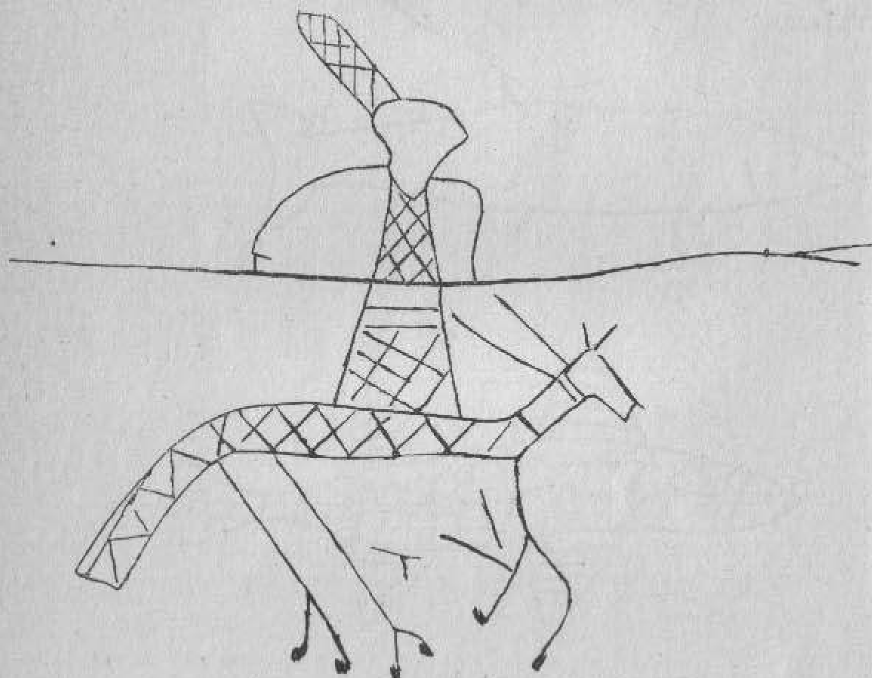

Рибе на зиду цркве у Ариљу.

Господе, у дому твом разореном и напуштеном молим ти се, ако ти јеси бог мој, учини да штука брза застане за часак и да је погоде моје ости! Велика, велика риба, да је се сви наједемо до ситости. Ево оволика, урезујем је у свете стене Ариља, твог разореног дома. И овако ћу је уловити трозупцем својим, ја Георгије и раб божие Марко.

Погледајте моје гладне очи, и моју дугу запуштену браду, и испружене руке с остима што чекају да се спусте брзином муње а на зупцима њиховим да беласне и праћакне се дар животодајни.

И ми други, толики, привиђамо и зачаравамо и уцртавамо шилима и удицама и прутилима дрвеним на сваком по-

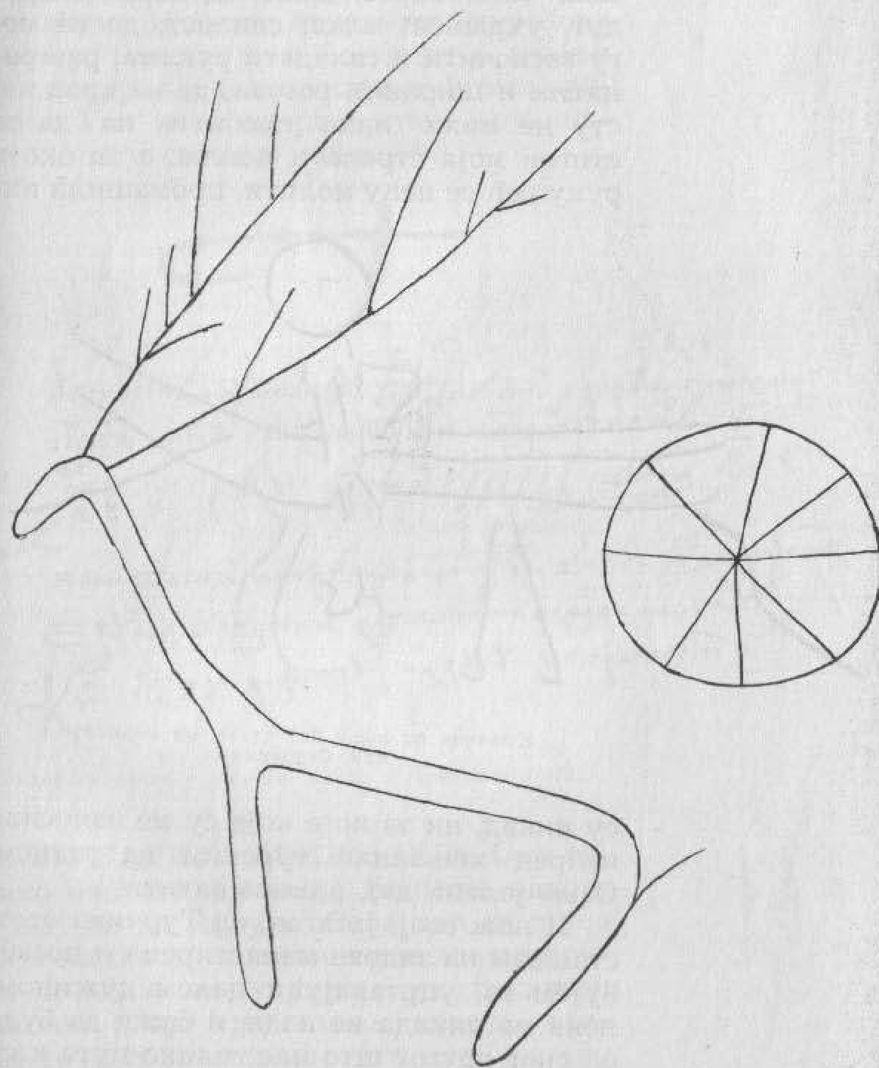
Коњаник у трку, на зиду манастира Копорина.

свећеном месту и камену, јер иако су зарасла у шикару пуну отровница и птичије нечисте и гамади свакојаке она су опет наша, Сопоћани, Студеница, Љубостиња, Грачаница, Давидовица, Маглич, Козник, Брвеник, Никољац, Ђурђеви Ступови, Морача, Кулич, Голубац, Горњак, Копорин, и на њима је

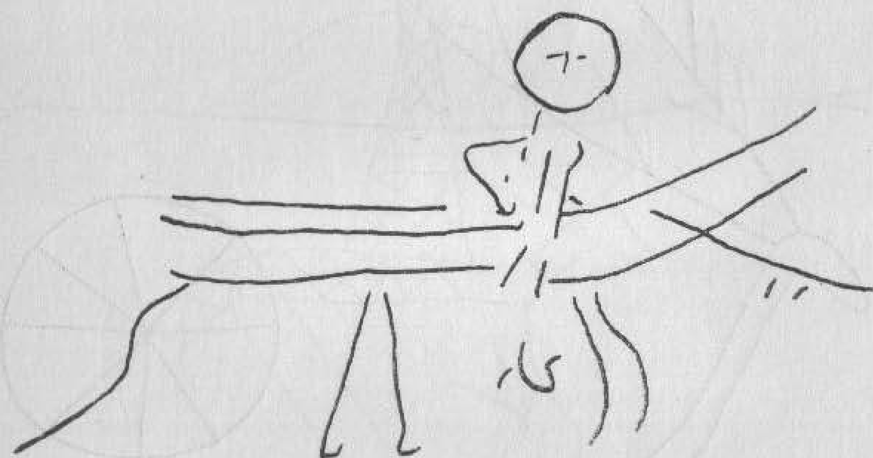

печат духа оних што нам их подигоше за одбрану и утеху, и земља ова нама је дата за храну, и воде њене, и шуме, и недра њена, па ево заклињемо богатство њино ловину нашу.

Јелен на споменику деспота Стефана у селу Марковцу.

Јелен нека се укљешти у снажне рачве дебла, или нека се замаје брстом у шикари и травом негаженом док му се прикрадам тихим кораком, лакшим од поветарца у грању. И да би био крупан, многопарог, већи од наше глади; дуг, ухрањен; млад, свиласт, да га могу заскочити и свладати рукама; разгранатих и широких рогова, да се кроз честу не може лако пробити, па да га стигне моја стрела и копље, а за око и руку већ се неђу молити, промашили ни-

Коњаник на коњу без главе, на мермеру ман. Студенице.

су никад, ни за ноге које су ме износиле испред коњаника турских на равном. Само јелена дај, „јелки ватити"!

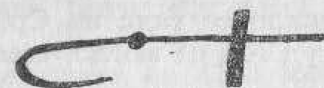
И нож свој, јатаган, од Турчина отет, стављам на зидове манастирске и посвећујем га, уцртавајући целом дужином; нека ме никада не изда, и бржи да буде од оног другог што нас толико пута кла.

А ја, Михаило грешни, чарао сам на самом јеванђељу, најсветијој књизи,

на задњој дрвеној његовој корици, још 1702 у Македонији, полазећи на чифлук Наглавце, е да би се што оаснио. У реци има доста јегуља, а у нас љута глад, па ево пишем удицу коју ћу бацити у воду. Ухватим ли коју, послаћу и брацу моему и другу искреному кир Јову ђакону, можда је и болестан а гладан је посигурно у ова насилна и нужна времена. Уви мње, грешна душе моја, пошто сам у свачему човек![268]

Михаилов запис с удицом, негде у Македонији 1702.

ШУМАДИЈУ ПОКРИ МУК. Она толико запусте, да више не беше никога у њој ни да зајауче. Села као да више није ни било; по пећинским манастирима и ћелијама утулише се писареви жишци. Ако си жељан човека, тражи га међ зверовима; ако пак његову сподобу хоћеш да видиш, наћи ћеш је на ропским радовима запуштених спа-

хилука — човек није, али личи на створ људски. Тражиш ли писане трагове то-
1743. га доба, гледај стене и рушевине зидина, што смо и ми чинили, и можда ћеш моћи видети понеки словни урез. „Много тогда бившу и смртоносију велију по васеи земљи и туга велиа чловеком. Тогда бише гради пусти и доми млоги

СВАКА СКРБ НА ЉУДЕ ОД ГОСПОДСТВУЈУЋИХ.

пусти и свака скрб на људи от господствујуштих, тако решти старим људем: јако никогда мучна времена узнахом" — забележи чак у Ливну нека избеглица.[269] Бежало се тада из Србије на све стране, куд год се могло, само у њој не бити.

Босну и даље куга мори, стално а увек изненадно, у налетима. „Исте године [1743] у Фојници умарх фра-Антун Седић диак профеш у манастиру на 2. авгушта од куге, и нитко не знаде да је од куге; после њега умарх троје дице манастирске до 13 данах, и ту се фратри оситише, ал залуду, зашто помар 6 фратарах... и седмеро дице".[270] Шта би даље, докле се рашири, како је издржаше села — од вођења хронике о куги калуђери фрањевци дигоше руке.

И природа се на ове крајеве беше окомила у ово време, од неба до река, од Црне Горе и Лике, преко Македоније и Босне, па горе до Дунава.

ГОДИНЕ ЗНАМЕЊА И ЧУДЕСА; ЗВЕЗДА С БАРЈАКОМ, СУНЧЕВА СМРТ, СНЕГОВИ СВЕ ДО ЂУРЂЕВАДНЕ.

1744. „Да се знает кога се јави звезда знаменита на небеси сиреч са барјак месеца декемвриа, да стоит до месеца февруариа 13 кога се јави на среде небо и на запад идеше и напред; мала беше а после по малу по малу бист јасна, јакоже и Даница утрења. Паки того-жде месеца јави се от встока 17 дн со оним

барјаком пред слнцом, и мало време пребист и того-жде месеца февруариа погибе" — пут јој је пратио неки диак манастира Трескавца под Златоврхом, крај Прилепа.[271]

„Пође дожд месеца јулиа 19 дн и 1748.
престаде сектемвриа 26, и толико људи имаше муке от глади"... на Лиму.[272]

„Јави господ знаменија и чудеса велија на земљи: Погибе сунце месеца јулија дан 14 в лето 1748 — тако да се знае" — диак Михаило у монастиру св. Панталејмона јаже јест близ села Нерези.[273]

„Помрче слнце на 1748 месеца сектемвриа 28 дан" — негде у Србији.[274]

„Би зла зима, и поче ити снieг на 1749.
Стеван-дан по Божићу паки иде до Ђурђева-дне, и би глад" — записа се на Цетињу у манастиру, сажето и отсечно.[275]

А у Полимљу, у селу Цурову, на надгробној плочи:

„Зде почивает раб божи Негован Де- 1750.
спотов јегда давал оку злата за оку тлака (очињци, уродица), тога не могав предобити нег умре од глади жалосна јему мајка".[275a]

Небеска знамења бише и пролазише

ЗУЛУМИ И КУГА И ГЛАД ПАК
НИКАД НЕ ПРОЛАЗИШЕ. „Ове годи- 1756.
не би чулуса јаспри 216.120, велим чулус голем [1.800 дуката]. Ове године отиде аџи-Мехмед паша з Босне, а у то време биаше се Царна Гора опет почела одметат, и Турци за гори реченог паше

уфатише у Царној Гори њечесова Пецирепа, и дава за се цекина иљаду и три Турчина ал га Мехмед паша наби на колац у Травнику, што чувши Царногорци набише они 8 Турака на колац и капетанова сина"...[276]

ПЕЦИРЕП НА КОЦУ.

„Октомвриа 25 приде у Мостар ћехаја Сопасалан- паше на Царну Гору и с њим краина сва"...[277]

„Престави се раб божи Петар диак попа Стојана син 1756 месеца февруариа. Заклан бист и сасечен на Горицах от проклетих Агарјан" — усечено на зиду цркве у Никољцу на Лиму, десно од западних врата,[278] а село Горице је на средокраћи између Бијелог Поља и Пљеваља.

ЗАКЛАН И САСЕЧЕН ЂАК.

1759. „Побише се проклети Арнаути, монастирски воевода погибе, манастир се много глоби и беда велика бист в тое времја и много изгинуше Харнаути" — рукоју својеју Јоан ђакон у Дечанима.[279]

„Тешка куга још од лани онамо унутра по турској земљи, и дошла је чак до Ушћупа [Скопља], и ближе амо"...[280]

1761. „Сва се Босна биаше поплашила од овога паше, као да ће бити човик запчиа тежак, ама би јаспреша тежак; нити биле ктје смицати убоица, већ аман јаспре, говорећи: Ја ниесам касап, већ кујунциа!"[281]

ПАША ЈАСПРЕША

„Страшно је владала животињска болест у Сарајеву, тако да човјек није могао путем проћи од смрада лешина покрепалих крава. Године 1761 показа се куга најпрво у селу Слатини близу Горажде" — бележи Мула-Мустафа Башескија, хроничар сарајевски, који се

куге толико нагледао да јој је све предзнаке похватао.[282] Предзнак је куге, по њему, кад се много света роди, кад се зачну свађе по махалама, кад небо зацрвени, кад се не поштују стари обичаји, једном речју толико их је да се не треба чудити што „куга не излази из Сарајева".

„Удри смрт у говеда, указа се најприо од Метковића. Не оста нигди симе од говеда"...[283] 1762.

„Велика нужда беше, чума по Загоре това време".[284]

А друга чума покоси Рожаје: „Изиде Осман-паша на Рожае, и поара и попали — не остаде ништа живо, месеца октомврија дан 18".[285] 1763.

ПОТРЕ ПАША РОЖАЈЕ ГОРЕ ОД КУГЕ.

„Потопи Ибар Карановац месеца декемврија 11, и деси се у недељу уочи понедељника".[286]

„Како стигли сиромаси оци и редовници у Травник, махом их све у зиндан затвори [паша], et quidem у вријеме куге"...[287]

„На 1756 бист бој с Прајзом (Прусима). И держаше рат 7 година. И помирише се на 1763 године. И потлем тога бист глад велики; и бист жито по 5 новаца ока" — записано у Славонији, у селу Ново Топоље.[288]

Запалио се и сав изгорео Крешевски манастир у Босни, на Ускрс, 7 априла „у време куге бо је било". Дубровчанин трговац, због чије је непажње и дошло до пожара, такође се разболи од куге и умре за 16 сати. „Иза тога се фратри сиромаси разбигоше, који гори на Град, који на Каменик, који у зидину и огаревине манастиерске онди"...[289] 1765.

1767/8. „Ох, ох, зло ти беше от проклету војску, тагаја идеху на Москова“...[290]

„Лето 1767 показа сја један човјек от Черние Гори именем Стефан Нециј [мали]; глаголаху да јест Московит и огласише јего корољем и толика знамениа да твори и да језди на коњу по мору; и устрашише се Турци зјело јего чарованија и баемеи и повоеваше. Турецкое воинство великое водвиже-сја на предреченаго чародјеја и антихристова предтечу Стефана и част једну сакрушише Турци от воинства јего, и пленише Бјелопавлиће Турци зјело и ту многија богатства взјаше. Оли жалости в та времена и зулума от Турак, и гоњение велие...[291]

СТЕФАН НЕЦИЈ, ЛАЖНИ МОСКОВИТ.

„[попленише Турци] Бјелопавловиће и још штокоје село у оному оддољу гдино и Бјелопавловићи; и та су села одовда скраја како се из Никшића у Царну Гору пође. Та су села била се скоро приложила к Царној Гори и одметнула се од Турака, како се чује. Тада Турци разведоше сву чељад тизију села у робје. Погину много Царногораца, ама погину и Турака; нити Турци могоше униић диље онамо унутра, већ се вратише“.[292]

ГИНУШЕ ЦРНОГОРЦИ, АМА И ТУРЦИ!

1769. „Ведомо да јест когда воиска пођи от Пљеваља и от Новога Пазара на Озију и под Бендер и Татарану в индат. Пред пљевальском воиском Мемед-паша Селмановић Мемед-пашин син, и ш њим пође хиљаду сеимена [и] 200 коњика. И купи се та воиска 5 недеља и пô. И многи зулум христјаном починише сеимени“.[293]

Како изгледаше тај зулум о којем ти овај влашки калуђер из Тројице Пљеваљске пише у једној реченици, рећи ћу ти у појединостима ја фрањевац из манастира Сутјеске у Босни, да видиш шта бива кад се Турци купе за ратни поход и свако удара на рају свој ратни намет. И то се увек тако дешавало, па кадгод поново чујеш да се војници пишу, сети се овога што следује, јербо се то понављало много пута као А л е л у ј а на миси:

„Почеше писати баше на Москова, и отворише се бајраци у Сарајеву крајем јануара; и рекоше дахие №120 бајрака. Еле и у Високому отворише 3, међу коизим парвога отвори Хотуз-Уч Сали-ага, човик a nativitate sua мучан, кога за placat зулум и приетњу би такорсе дато му, и његову бајрактару одабаши гроша 67,5; а војводи Дугачићу који такорсе начини тии посао гроша 2.* То се чу по Сарајеву, а по Високому махом, и тако почеше долазити и њеке аге и баше, сарајевске толико височке, тер би зулума прико начина. Ту се шимље параше, ту врата жегоше, ту пушкама

ДА ВИДИШ ШТА ЈЕ ЗУЛУМ!

КРОВ СКИДАШЕ И ЗАПАЉЕНЕ ГЛАВЊЕ БАЦАШЕ...

* У редовима што долазе, грошеве ће много пута поменути овај фрањевац (јер на њих би веома осетљив), а ми им праву вредност тешко можемо сагледати. Да бисмо се помогли, претварајмо их у злато, на које је и данашњи човек похлепан. Оних година о којима је реч, ишла су четири гроша у један млетачки цекин. А према злату се и тада све одмеравало, сва роба, а нарочито животне намирнице. Ако, дакле, грошеве ових фрањеваца будемо делили са четири, добићемо приближно данашње дукате. — Међутим то неће дуго вредети; грошеви су се често кварили, па им куповна моћ падала.

на пенчере з арњима и з драмалуцима бацаше се, колико обдан колико и обноћ, до толико сата ноћи зор чинећи, по стрејама главње бацајући да се манастиер ужеже; и тако сиромаси фратри увенуше од страха, а помоћи ни из Сарајева од забита [власти] а ни из Травника.

...СТАЈЕ ПООБИЈАШЕ.

„И тако изобиаше штале и одведоше коње које нађоше у шталама све до икакова miranda res!... Исто учинише своизим Туркам гди знадиху што боље и зенђилије, јербо се пописаше у ти број гдигоди се који гори наођаше, et quod valde notandum est: ово писмо [попис] би брез икакве улефе цареве; јербо дође ферман да се попишу они који имаду о чему свому доћ до њега, а да зулума није никому од раје ни од фукаре; ама тога уписници ништа не слушаше, јербо не би никаква запчије; и тако по језгру Босне, и гдигоди се писаше баше би зулум тежак, и чак по Сарајеву њекием, тер многием. Исто би базарћаном бегом, а од Влаха [Срба] и керстјана [католика], и манастиера, особито овога, јербо је у пустињи, ништа више и не говорим, већ само казаћу колико ови манастиер примета даде агама [У Крешеву погину уз то вриме о.п. и добри фра-Лука Микулић, novit. mgr. и то би убјен у вартлу изненада од њекога Ћел-Нухана из Тасличе, који се онди у Крешеву издигао].

АГА ЗЛИЦА, ЧАУШ КРВНИК.

„Даде дакле, како реко, ови манастир парво, ut supra dixi, даде Отуз-Учу Сали-аги из Високога гроша 53, одабаши његову гр. 15 бајрактару његову, и војводи који то годи гр. 3,5 — Item даде Сулејман-башаги [тако он себи име надио да је башага, а није већ други, ама је много зао човик] гр. 100; његову пак чаушу [који је катил-крвник] и одабаши 17,5. — Добро гори реко да је ага варло зао, јербо кад дође на конак у Смаршницу з бајраком посла овди конакчију гори реченога катила, а ми да не дадемо ем конака ем...! Толик је зор бе око манастиера [а свакојако би и то дочекав исто и више дали примета] реко, дадосмо гр. 100 њему.

„Исти ага међуто посла њеколико баша своизије и обише хар Обралића и хата му одведоше, и њега мало не прободоше с копјем да не буде сакрио се за врата авлије; такођер отеше добра коња у Кривикатића из Обара, и руку му дополак присикоше, и на толико миста ранише. — Item Зукановићу Омерсаги из Високога гроша 45, а другу му њечесову Мустафи гр. 11; зао Мустафа и паклени човик; и тии ага собом чак овди долази прид манастир ш њеколико друга и то узе. — Item аџи-Смаиловић, alias Крепић, поручи [а то је ага височки] да му се да примет, и дадосмо му по човику намистивши гроша 31. — Item сандал-аги Сарајлији, mediante Чалуковић с Обара, дадосмо 16. Item [ови вражи човик опали нас наопако и узе у два пута голем примет], реко. — Item дадосмо Сали терзи бајрактару из Сарајева, који је био арачлијом нашием и емином у Варешу приа два пута приа, човик баш паклениј, који и з бајракод дође у Сутиску овди, и дадосмо му приа гроша 143, и то приа бајрака, пак кад бајраком дође би му дато гр. 95, —

АРАЧЛИЈА И ЕМИН ПАКЛЕНИ ЧОВЕК.

БОЈ ОКО ТУЂЕ ИМОВИНЕ.

и тако њему саму што се даје примета у јаспра бива гроша 238 и одвише конак свему бајраку. А његову бајрактару гр. 18, а одабаши и чаушу гр. 11. — Item бајрактару Јошићу Сарајлији [ови тешко чупа манастиер, и шимље над царквением триемом двие изциепа и 4 шимље з горње стране Травника од гаја биаше одадро и раставио напола од осталога крова, и мало карв не паде прид манастиером, јербо међуто биаше још дошло 6 баша Височана, да и они ишту примета, еле се учини међу њима кавга, гди Сарајлије разбише Височане] тому би дато гроша 20 и золота. — Item дођоше њечесове зле 4 баше, пак домало дана три баше; и ови људи највише ватром поплашише, јербо дви ватре наложише — једну на великием вратима, другу на пилские вратие — и да не биамо изнутра почели водом гасити, а одонуда чематле [комшије] почеше их молити, ем одовуда почесмо се годити, тер одмакоше ватру, а би баш велика врата у дну прогорила скрозју у то доба и трием церквени биаху мало провалили гдино [су] шашовци: Тием двоима дадосмо каноти опакием људма, парвој 4-ци гроша 15, а који ји одтискоше, Ћене Сарајлије људи терзи бајрактар, гроша 4,5; а другој троици, који ктиаху Омер-пашу нашега Имамовића убити прид манастиром каноти зли и пјани, тизием дадосмо гроша 30, да би отишли, и зло које не пало овди веће а мрак близу. — Курлану од Фојнице и дружини гроша 70. — Све довле дато гроша 699 и 60.

ВАТРЕ ПОД ВРАТИМА.

„Item уз то времеме даде се осталием башама како кому се могло одмолити, и опет: јербо ниесу сви једне силе и злоће били [а alias да буду, боже сачувај!], тизием уз ова два мисеца и по, и што чематлима давасмо пешкеша да нас пазе, и што каквие мита по Високому, и онди каноти мујезину, војводи, Мостарлићу — даде се у све гроша 290 in circa... Отиђоше нам 3 коња брез јаспре, а четвртога узе аџи-Семиз и даде нам 30 гроша.

МИТО СУСЕДИМА И ДОБРИМ ТУРЦИМА.

„Мисеца марца би чулуса пашина што ови манастир даде гроша 452 и 80“.[294]

Вредност новца моћи ћеш, далеки читаоче, осетити ако се опоменеш да се по читав дан, до мркла мрака, изнад упаљених ватара под манастирском стрехом нагађало око 15 гроша, и око сваке паре његове, и аспре. Би тада грош велик и тежак као воденични камен. А сада додај к томе, да када нови везир дође [а он се мењао скоро сваке године, па и по два и по три пута преко године] сам себи одређује ко ће му колики чулус — а то је поклон — дати. И што је још црње, а што се чешће догађало, то је да чулус не предавасмо самом везиру кад стигне у пашалук, већ његовом ћехаји који би долазио раније и који би поред пашина чулуса узимао нешто и за себе; и не једанпут се дешаваше да везир све то не призна кад заседне на своје место, па се морало све испотекар давати. Толико о чулусу, те имај и то у виду кадгод му име чујеш.

„В лето 1769 года месеца марта 16-го знано да јест јегда побегосмо от ја-

ничара под камен близу реки [недалеко од Призрена] и ту ноћисмо 7 ноћи, дондеже мимо иде гнев божии".[295]

1770. „Знати се когда бис тешки зулум од проклети Турака. Изиде тевтиш од Призрена и Мрла-бег на Рожае; Рожајци се не даше, а бег паде у Трговиште [Нови Пазар] с војском. Војска изеде жито и сир и масло и поклаше волове и краве и овце и овнове, и християнски домови од зулума опустеше. Сиротиња биежаше по леду и сниегу и плакаше љуто и горко зјело. И тада Трговиште опуште од зулума. И тако људи говораху да је војске 7 хиљада. И војска лежа 4 недеље, 1770 лето; месеца декемвриа 3 дни војска дође, а диже се месеца јануариа 2 дана"... А те зиме ударише и велике воде свуда; „априла дан 12 потопи Дунаво Немачку земљу и Биоград и Каравлашку, и би потоп велик".[296] Рекох ли већ, да несрећа никада сама не иде: рат и куга, куга и глад, војска и зулум, зулум и оштра зима, а сада ево и потопа. „Тефтишима" пак Турци називаху оно што ће после Немци звати „казненим експедицијама". Вук каже: „Тефтиши су од прије бивали особито послије ратова кад се појаве многи хајдуци: на то одређени Турци изиђу у народ пак се намјесте на једноме мјесту и ондје сабију сав народ у оборе [као стоку] и мучећи га и уцјењујући ишту да им се издаду хајдуци, па ако им се ко изда, набију га на колац. А тефтишима се губе и други људи осим хајдука који се нађу да су криви, а глобљавају се готово сви".[297] Паше су касније за свашта слале тефтише: кад би добили какву при-

ДА САЗНАШ ШТА ЈЕ ТЕВТИШ!

јаву, кад су посумњали да се не ради по шеријатском праву, кад би се негде десило какво убиство или пљачка, кад би се гласкало да је у неки крај дошао некакав странац, једном речју — кадгод би им устребало новца или пљачке, или кад је ваљало исхранити ордију.

„Маја 23 дан. Да се зна када стаде врело реки Брезници за 8 сахата и тогда имеу Турци рат велију с императорицом всеросиском и беше велика мука от Турак нам християном, а најпаче лику нашем... монашком, и в сиа времена много штетоваше Турци манастир наш свето-троически [код Пљеваља] и по всја дни ненавидеше".[298] *1771.*

„Седех у Кнез-село и велику нужду протерпех от проклети Турци, идаху на Москов, колеху волове" — поп Георгије Спасин син, околина Пирота.[299] *1773.*

„... и узе мубашир [пашин изасланик, комесар] гроша 80 ајактерие,* зао бо човик биаше веома; који јоштер, будући дошао з бујрунтиом по гвардиане као да су што криви и да су под черимом [под глобом], однио бујрунтију на мешћему [да се прочита], зато колико емин фојнички толико кадиа глоцнуше њеколико гроша, а чаушл-ага у Трав- *1774.*

А ШТА ПАК МУБАШИР!

* И овде ти морам, читаоче, свести очи на пост-скриптум. Ајактерија је, просто речено дијурина, трошак који се даје службенику за излазак на терен. Занимљиво је да на турском та реч значи: зној ноге! Дакле, онај коме је долазио позивар морао је платити што је Турчин због њега ноге утрудио. Овога пута то је калуђере стајало 20 дуката само позивару, а остало ћеш већ видети.

нику, — тер тешко лонцу уз камен стојећи".

1775. „.. а мисеца октобра око половице стиже нови паша, и махом узе чулус... И тако бише 3 чулуса у години дана жалоснием манастиром".[300]

1776. Овога лета, да би се још једна несрећа нагомилала на народ српски, растераше Грци све српске епископе, продајући њихова места својим људима пошто бејаху пре неколико година купили од султана, Пророкова наместника на земљи, столицу православног патријарха у Пећи. Српски архијереји, који не беху заточени, лутајући планинама скупише се у Црној Гори и отуд се обратише за помоћ московском митрополиту да се он за њих заузме код руске царице а она на порти у Стамболу, не би ли им се вратили престоли; а за сву ту помоћ, платиће оним што српски народ једино и има:

ЧИМЕ ЈЕ НАРОД СРПСКИ ЈЕДИНО МОГАО ПЛАЋАТИ.

„Росии с временом заплатит-сја кровију от национа сербскаго, што јест најдражајше — архијереј Самоковски, Иштипски, Скопски, Новопазарски, Нишки, Ужички, Белиградскoj, Босанској, архијереј Херцеговачкој каториј вси изгнани и лишени своих престолов, и скитајут-сја пустој гори, а иніи заточени на различнаја места и никакова епархија не имејет своего природнаго архијереја Сербина".[301]

Тако, ево сад и грчке цркве, поред досадашњих поробљивача и робовласника Немаца, Мађара, Млечића, језуита, Турака. Неко тело, неко душу, а сви скупа имуће знојем течено. Толико.

САМО КУГА И ГЛАД. Говориће о њима муслиманин Мула-Мустафа, фрањевци Сутјеске и Лашве, православни калуђери и попови, и безимени људи из Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације, Лике, Косова, Србије. Ево шта видех ја Башескија:

„На Илијин-дан појави се куга те до Ђурђева бијаше у 3—4 махале слу- 1782.
чајева, али послије, када се је дан продуљио, завлада јаче те бје дневно мртвих по 20—30, што пред Царевом џамијом [у Сарајеву] а што пред Беговом, и то било у подне или у ићиндији, а што ће послије бити не знам. Многи мушки и женскиње долазили су да то гледају; а и јест чудо виђати на једном мјесту по 20 мртвих. Иза Ђурђева до један мјесец послије дешавало се је пред Беговом џамијом сваким даном и у подне и у ићиндији по 20—30 џеназа [спровода], а једнога дана клањало се је у Беговој џамији 23, а други пут 21 џеназа, а у Царевој само у подне 9 џеназа [хроничар не гледа шта се збива пред осталим џамијама, а њих је у Сарајеву много]. Шта ће бити након мјесец дана, то се не зна. — Иза Ђурђева било је дневно по 33 џеназа у Царевој џамији, а у Беговој у подне и ићиндију 34. На 6 јула било је у Царевој џамији 9 у подне а 3 џеназе у ићиндију, дочим је у Беговој било 24 у подне а 9 у ићиндију. На Илијин- дан, када је пошаст навршила годину, поче харати и међу господом и међу старцима; пустошила је наиме око 10 мјесеци само дјецу сиромашку, те умријеше и двије моје цурице, а када је од куге умро Увејс, син

РАЧУН ОД КУГЕ САМО КОД ДВЕ ЏАМИЈЕ У САРАЈЕВУ.

ТРЛА ЈЕ ПРВО ДЕЦУ СИРОМАШКУ, А ОНДА И ГОСПОДУ И СТАРЦЕ

шејха Хаџи-Синанове текије, снијели смо га у тевхид [на скупну молитву уз учење светих изрека], а када смо стигли у Сараче и свјетина се нашла у стисци, зачу се вика. Тому бијаше поводом, да је на шејх-Осман-Деду навалио фанатични имам Кебкабирске махале „путимерак", смркнути великобради Мула Омер, велећи му: „Што се дречиш, о ти изумитељу новотарија!" На то га шејх-Осман хитро ухвати за његову велику браду и баци на земљу, те за тили час почупа браду Али-баши Скендеровићу, а свјетина, псујући кадиће, оде до на Баш-чаршију... Од када се куга појавила умирало је осам мјесеци мало свијета, а четири мјесеца много, тако дневно по 20—30, а након године пошаст је смалаксала, а пошто су прошле три седмице иза Илијин-дана, у трећој десетини рамазана, биле су у подне само 3 џеназе у Беговој џамији... Божје чудо, будући да је пшеница била изашла на шиник по 10 гроша [два и по златна цекина], показа се за мало времена куга и свјетина не проба ни мало плодине по селима; али успркос тому, јер је пшеница врло родила, спаде цијена шинику на 100 пара. Укупни помор од куге у нашем граду био је попрјечно с дјецом, кршћанима и жидовима 8.000 душа. А исто је толико било и прије 20 година."[302]

20 ДО 30 ДНЕВНО

8.000 ЗА ГОДИНУ У САРАЈЕВУ.

1783.

„Још прошасте године 1782 почела је куга у Сарајеву још у пролетје, и приа, пак све мори полагано; једни говораху: ние куга већ огањ малар, и оспице, in fatti било је и тога доста свуда и помрие чељади доста, особито мла-

ђарие; пак ове године 1783 распали се око нас ђене, idest у Високому, и по селима, у Крешеву, Фојници, Бзеници, Травнику; а око нас по овизиу селие ђене, колико турскием толико нашием. Et quidem у Сутисци овди у њекога Ивана Јурића, применом Бајтала, гди пијући Височани Турци кужни о Ивању дневу отроваше га кугом, тер до мало дана умрие он и жена му и троје дице, оли 4, и тако не оста му нитко. Пак иза тога други многи помриеше у Сутисци; et quod est mirabilius, баш уочи Илина дњева, idest 19 јулија, разболи се у манастиру у Доњој Петници обноћ Иван Марачић из Слапнице родом, кои овди служаше као remeta, ал под најам, и умрие други дан у колиби у долу, и би укопан у гробју овђеному доли под Стјеницама дни 22 јула. И тако послиеди куга у овој жупи сутјешкој с Иве, да умрие од ње около 900 чељади, и више; ево само овди у Сутиској Вароши 140, у тому броји се њеколико Сарајлиа и Сарајки бјежанаца около 20; и то до мисеца јануара 1784. — Ко не виде, а није експерт, тешко може веровати каква је наша беда била ове године [Qui non vidit, neque expertus est, credere non potest, quales fuerunt hoc anno miseriae nostrae]."[303]

А ПО УНУТРАШЊОСТИ: КО НЕ ВИДЕ, ТЕШКО МОЖЕ ВЕРОВАТИ.

„Тадај би гладна година, пресели се многи вилает ,побеже у ону земљу. Жито бијаше у Никшићима по шест пара, у Кочи по 4" — записа поп Сава Копривица, за чију књигу Пајсисје натр једно коло хартије.[304]

ГДЕ КУГЕ НЕ БИ, ГЛАД КОСИ.

„Велики глад би по свему свиту куд се чује и по краљевина, и само цесаровина би сита. У Сплиту јечама ока 40

за гроша 6, шенице велика кварта за гроша 10. И виру ово је истина, о глад је помрло чему ни конац ни броја. — Лука Кулиши писа у виру како је згор" [на једном примерку Пољичког статута.][305]

1784. „Опомињем те, штиоче, да за три цијеле године писани нијесу догађаји спадајући на ови манастир, јербо осим других узрока куга је морила, тер у великој овој муци ако је тко и био који би писао, није му се милило"... [манастир Крешево, у Босни].[306]

ЗБОГ КУГЕ ПРЕСТА И ПИСАЊЕ ЛЕТОПИСА.

„У лету 1784 бист велика суша, да се изрећи не може, и ничто нити жита нити сена не бист по свие орсазие, и бист у месецу фебруару цена житу у Госпићу кварта шенице по 7 петица, кукуруза 6,5; просо и јечам по 5,5."[307]

САМО РАТ И ГЛАД. Једна је неман отходила, а друга остајала. Али недаћа самоћу не подноси. Уместо куге, глади је у друштво рат долазио. Немци, по који већ пут, пожелеше све југословенске земље. Бечки ћесар и свероси-ска царица повукоше на мапи, лењиром, преко целог Балкана линију: западно мени, источно њој! И земљама југословенским поново отпоче вршај.

1788. „Знати се... ко беше аз грешни, немаше хлеба. То време беше скупо жито, ока 4 паре, карлица 8 гроша. Беше велика нужда за хлебац и бијаше немирно време, брат брата пленаше и хараше" — Сава Подгоричанин у манастиру Девичу у Дреници.[308]

ЈА ГРЕШАН ХЛЕБА НЕМАДОХ, А ЗАПИСУЈЕМ.

„Дојде везир турецки у Софију на немца. Тогда бист велико смушение на христиани и озлобљение, месеца априла 29."[309]

„13 априлија доби Јозеф цесар град Шабац от Турака, на велики четвртак. От четири сата ноћи, у зору, почео га бити топом и до 12 сати разбио га и ушао у њега и млого Турака живи увагио [700 и 50 роба зароби], и заробили була и деце, наша војска, и превели преко Саве и дотерали у град Варадин; буле њиове и децу вратио у Турску с неколико Турака" — што видех ја кнез вароши Ирига Нићифор Марковић.[301] И Немац је Турчину робље враћао, што раније чинише и Турци, у прошастом рату, јер они међусобно ратоваше по прећутној етикецији и неком почитанију, које ће се зар и на Раце односно рају односити?

ЈОШ ЈЕДНОМ: ЈОВО, НАНОВО! И НЕКА ОВО БУДЕ ПОСЛЕДЊИ ПУТ.

„Многе монастире Турци попалише и опустошише, и запалише монастир Вољавчу близ града Рудника, јако [око] 2 сата, и от того насилија разбеже се братија."[311]

„Весто же [знано] буди всакоме брату сие мое писмо у време рата 1788 кад бјаше цесар Јосиф римски [и] императрица московска с турецким царем султан-Абдул-Амидом. И то време погореше монастири у целом пределу белиградском, а најпаче у ваљевском... и цркве мирске... И свештеници и народ побеже у Срем И Турци посакривении у пећину монастира Ћелија пленили сав круг књига, и тако понели књиге. Било турецке војске 10.000 [људи]. И тако се дивно чуде створило: Како је коњ

који је књиге носио између толико воинства задео се под једно криво древо и књиге отпале, а коњ очо, и ни видео ко от толике војске, веће на месец после нашли код села Палуа из Врелаца христијани"... на једној од тих, тако спасених књига, записао игуман у Ћелијама хаџи-Симеон.[312]

Іωзефъ
789 месеца октомра 13-го доби Беωградъ нашъ цесаръ = спредводителствомъ своега фелтмаша Лаудана и ту млого војске погинуло наше а турске и више јробља турскога наши заробили а блага и адићара безъ брохъ добили На исти начинъ више речени фелтмашъ добио Смедерево, Дубицу, Градишку Ново, и проче градове Такођеръ и принцъ Кобуркъ велику срећу и имао и млого градова от турака добио
То пре ти бистъ Кнезъ вароши Иригу
Н. Нићифоръ Марковичъ
Кои млого напасти претрпио у овомъ рату от војске

Година 1789: Запис Нићифора Марковића из Ирига.

1789. „Месеца октомра 13-го доби Биоград наш цесар Јозеф спредводитељством свога фелтмаша Лаудана и ту млого војске погинуло наше а турске и више, и робља турскога наши заробили а блага и адиђара без броја добили. На исти начин више речени фелтмаш добио Смедерево, Дубицу, Градишку, Ново и проче градове. Такођер и принц Кобурк велику срећу имао и млого градова од Турака добио" — прича вам и даље

ПИШЕМ ЈА, КОЈИ МНОГО НАПАСТИ ПРЕТРПЕХ ОД ВОЈСКЕ.

„кнез вароши Иригу Нићифор Марковић, кои млого напасти претрпио у овом рату от војске".[313]

Мој Нићифоре кнеже, а шта ли тек претрпе народ Ирига и Срема и Баната и Славоније војску хранећи и воршпан издржавајући изложен силовању ћесарских и оних одреда султанових што се залеташе преко границе, а шта народ Босне и Србије преко којих се као таласи час једни час други преливаше подједнако острвљени и потребити. Да вам о томе речем нешто и ја Хаџи-Рувим, онај што ће га после гуслар опевати а Турци посећи; ево идем од манастира до манастира и гдегод нађем празан лист књиге, исписујем га мукама нашим; па чуј:

„У томе рату бист пленение на предел белиградскују, то јест на пашалук. У томе рату многе церкве христијанске погореше и мнози христијани поробише се. И сеј протокул у Босни у месту Сребрници неки благоверни христијан Јефтан, рождением от места Сараева, избавил ју от Турак [и дао — мени — хаџи-Рувиму]... и у предели ваљевској многе церкве погореше и монастири; и 1⁰ изгоре мон. Боговађа... 2⁰ мон. Рибница... 3⁰ изгоре церква у Славковици... 4⁰ у Керчмару церква... 5⁰ у Печници церква... 6⁰ мон. Ћелије... 7⁰ мон. Пустиња... 8⁰ у Буковици церква... у Пулучцу церква... 9⁰ мон. Новаци... 10⁰ у Бранковини церква... у Дивци церква... 11⁰ у Јабучју церква... у целој предели ваљевској само осташе две: монастир Грабовац и церква у Пауни... Гори нигде не би ни! У том удари из Скадра паша

БИЛО ЈЕ ТАКО. ДА ГОРЕ НИКАДА НЕ БИ!

1791.

са Арнаутом, и пороби и попали сего лета 1791°.

„И све се то бјаше заборавило, и жалосна мати сеишњему рада; чу се глас гораче пелена, да Немац даје Белиград Турком натраг со окреснии градами, јако и би после того. Држаше Белиград Немци целу годину; ден от дне: ево немецко, ево турецко! И бјаше у Белиграду фелтмашер Вајес, непријатељ рода нашего"...[314]

ИЗ ДАНА У ДАН: САД ЋЕ НЕМЦИ, САД ТУРЦИ!

Србија се и сада стаде расељавати, не као ранијих бежанија, јер толико у њој народа не беше, ни старог поверења, али своје остатке остатака наново пречисти, нарочито из Посавине, Мачве и Поморавља. Претстава те беде заувек се урезала у сећање тринаестогодишњег Матије Ненадовића из Бранковине.

„Крене се сав народ к Сави. Тако исто и све оне нахије од Мораве које су се с Турцима завадиле; своје фамилије спреме у Ћесарију, а мушкарци остану у војсци. Ја добро памтим кад су натоварили све на кола, заокупили стоку, па смо се онда сви кренули и дођемо у село Скелу према Купинову... пак после преко Саве пређемо у Ашању... Кожа ми се и сада јежи кад се опоменем онога народњег преселенија, јер се јошт добро опомињем како је народ пиштао и мучио се. После, једне зиме (не памтим које године) очима сам гледао као ђак где свако јутро по осам и по девет мртви фрајкораца донесу из квартира и стрпају у стражару код школе у Ашањи, пак онда иза дударе по 12 њи стрпају у једну рупу и земљом заспу. Затим, да је јошт већа пропаст и жалост, удари нека болест у сав овострански народ те

НИ ПОЛОВИНА СЕ ЖИВА НЕ ВРАТИ ОД ИЗБЕГЛИХ.

помре. — Не могу рећи да се половина вратила овамо, колико је онамо прешло."[315]

А у то време „бист снег велик 6 педи и више, и бист мраз велик 20 дни. Облекоше се ледом и мала древа падоше на земљу, покри их снег, и бише лугови јакоже поља равна, и много људие помреша и скоти и птице без числа."[316]

„Слишаша Серби жалосне гласе, вопише, утробам проплакаше! — записујем опет ја Хаџи-Рувим. — Уви, уви, ни семо ни овамо прибежати ко може! И бист јављено на знање всем котори купци [јесу] у Белиграду да своје движиме ствари износе из Белиграда; то бист 10-го августа, а до 14-го числа септембра дођу Турци у Белиград, и судие, кадие, муселими у свако место, всјака душа умре, и нападе страшниј час смертниј на њу. И много би зван народ от Немаца, и нико не оде, боећи се преваре от Немаца, кроме владика белиграцкиј [последи бист епископ будимскиј]. И читлуке упразнише јеничаром конечно. И трећи паша дође из Цариграда и донесе неке адалете [законе о правди], везане твердо аки паучином."[317]

1793.

АВАЈ, НИ ТАМО НИ ОВАМО!

ЗАКОНИ ПАУЧИНОМ УВЕЗАНИ.

Ево тих праведних адалета:

„... Ох, боже благи, велике жалости од жалосног христианског народа, што је зулум велик дотужио од стране царске! Мајстору од живота фаиде није, ко има коње и волове од њих фаиде нема, царска војска све подави, а све кажу да ће цар платити а ништа не плаћа. Сиротиње доста, муке и тегобе, те не може више да живи"...[317a] у Полимљу.

„Да се знае кога разбиха Дупница и дупничката црква обраха, и загина духовник Хрисанта от Света Гора... по това доиде един паша у Црвени Брег, та обраха и црвенобрешката црква. Страх би и погинаха много чловеци и жени. И оставиха си жените децата што бех на боска по горага по два дни; после ги находиха."[318]

ЖЕНЕ СУ ДЕЦУ СВОЈУ ОСТАВЉАЛЕ.

„1793 лета бијаше глад: жита 1 ока 15 новаца, кукуруза 1 ока 10 нов. стајаше."[319]

1794. „Нека се зна каде Гатчани похараше Дробњаке и попалише... и цркву и ову књигу узеше гатачкие Турци, пак се намери у Рустем бега диздара клобучкога, те је изкупи, те се донесе у манастир Косијерев игуману Кирилу Андриашевићу", а она се некад писаше у Студеници, па се потом пресели у Херцеговину, тамо издржа паљевину и пљачку Дробњака, па се поново врати у манастир Косијерово, а одатле у манастир Житомислић, а сада — ко зна где је?[320]

ПУТ ЈЕДНОГ СВЕДОЧАНСТВА.

„Да се знае која година додоше крежалие, много зулум учинише. Ох, ох, ох, зулум учинише во лето господње 1796" у околини Ниша писа поп Никола.[321] Али застанимо за часак и одврнимо очи од зулума на југу, јер —

СРЕМ КУГА МОРИ. Дошла је на сасвим припремљену баштину. Српски живаљ којега је тамо одувек било, и онај што се насели 1690, и онај из 1739, и овај од 1790-тих година, онај што пре-

оста иза свих помора, ратних пустошења и клања — чергарио је као номад равницама Паноније. Власти му сталног станишта не даше, нити су га слободна трпели земљопоседници. „Славонија је земља робова или кметова. Изузев католичке и православне попове, официре и краљевке и спахиске чиновнике, сви су остали кметови, и сељаци и варошани... Сви Илири [Срби] који су 1690 године овамо дошли, постали су кметови који нису могли имати непокретна имања"... „Нека нико не долази овамо да тражи лепе вароши и трговишта. У варошима је већина кућа од дрвета или од набоја, а покривене су трском, травом или сламом... Сељачке су куће од земље, и покривене су сламом или трском, место стаклених окана разапето је платно на прозорима. Ако гдегод на прозору има стакло велико као шака, онда је у тој кући или богат или врло вредан газда. Куће су више налик на свињце него на станове разумних створења."[322]

ИЗГЛЕД НАСЕЉА СРПСКИХ ПО СЛАВОНИЈИ И СРЕМУ.

А у слободној Војној граници беше и горе. Стално на опрези од турског напада, стално под притиском аустриских власти, стално пред покретом уназад или унапред, на Турке или Французе, граничарска породица најмање је могла мислити на своје домаћинство. „Њихове колибе налик су на станове америчких дивљака. У целој кући једна је одаја; кућа пак нема ни прозора ни огледала, ни стола, ни столице, ни пећи, ни постеље. Породице од много чланова живе у једној одаји, заједно са свињама и живином. Цело посуђе састоји се из једног котла, једнога ножа, и неколико

„ЊИХОВЕ КОЛИБЕ НАЛИК СУ НА СТАНОВЕ АМЕРИЧКИХ ДИВЉАКА".

древених кашика и чинија; место виљушке служе се прстима".[323]

ТАКВЕ ЈЕ МОГЛА ЈОШ САМО КУГА ПОЖЕЛЕТИ

Трећа врста овог народа, она ослобођена свега, живела је животом троглодита: по ритовима, пустарама, шумама, у кровињарама на брзину састављеним, спремни за тренутан покрет од немила ка недрагом, из жупаније у дистрикт, како их одакле повитлају. Све је на њих ударало, они свему давали цевапа.

1795—1796.

Овога лета удари куга. Прво по селима Војне границе: Дечу, Крњешевцима, Крчедину, Буковцу, па на Карловце и шанац Петроварадин. Заустави се и залеже у Иригу, Нерадину, Гргетегу, Ривцима, Јаску, Крушедолу, Шатринцу, Вуковару, Великим Радинцима, Бешенову, Гргуревцима, Каменици.

„У Иригу и Нерадину, где је куга јаче беснела, разбежали су се здрави и болесни, па су падали где је кога смрт стигла. У великој забуни народ мртве није ни носио у гробље него их је плитко укопавао или само земљом затрпао на ономе месту где су лежали. Авлије, баште, гумна, поља, шљивици и виногради беху пуни таквих лешина." С мртвима су закопавана и њихова оруђа и алат „мотике, секире, ножеви, вретена, преслице, а код ђака: дивит, перо, папир, књиге и лењир."

АВЛИЈЕ, БАШТЕ, ГУМНА, ПОЉА, ШЉИВИЦИ И ВИНОГРАДИ — СВЕ БЕШЕ ПУНО ЉУДСКИХ ЛЕШЕВА.

„Многе и премноге куће пусте осташе. Где је било по 10 по 12 у кући, то је све помрети морало, ако не буду кудгод избегли" — бележио је на јеванђељу парох иришки Стеван Везелић. „Такови помор био и страх што у свету не може бити страшније, да на дан по

20, по 30, по 35 душа умирају" само у једном месту.[324]

После неколико месеца пошасти „Варош [Ириг] беше велика, а у њој мало људи, јер су многи помрли а многи се разбегли у шуме. Многе куће стајаху пуне покућства, али људи у њима не беше. Свуда смо наилазили на робу изумрлих породица, на одело и на крпе болесника и умрлих. Свакојаки дроњци лежаху разбацани по улицама, на раскршћима, по баштама и виноградима... У месту и около места небројени гробови одаваху мртве покопане без обзира на прописе. Лешина беше свуда, по авлијама, баштама и на улицама"...[325]

ПОСУЂЕ, ОДЕЛО, РОБА, ДРОЊЦИ ПОМРЛИХ РАЗБАЦАНИ НА СВЕ СТРАНЕ.

У Иригу куга покоси 2.548 житеља, од 4.813 колико их варош имаде годину дана раније. Само од Марковића, родбине нашег записивача Нићифора, помре 29. Око 108 породица сасвим се затре. Њихова презимена често говоре о пореклу и свежини досељења: Мачванин, Ужичанин, Пазарски, Србијанац, Хорват, Чалманац, Бачванин, Буђановачки, Бешеновац, Земунчев. У малом Нерадину помре 425, у Гргетегу 69, у Ривцима 60, у Јаску 140 — у свему: у 13 насеља 3.435 душа, колико власти пописаше. Колико их куга пожe по ритовима, граничарским колибама, на путевима — земља крије.[326]

3.435 ПОМРЛО, 108 ПОРОДИЦА САСВИМ ЗАТРВЕНО.

1801—1803.

НАНИЖЕ, КА ЈУГУ, косила је глад. Тихо и упорно, клатећи се од краја до краја, као онај што не види конца свом послу а зна да га мора обавити.

Око Београда:

„Бист крепка глад; 100 ока жита 20 гроша, пшеница; кукуруз 15 гроша.“[327]

У Јужној Србији:

„100 ока пшенице 18 гроша, а кукуруза 10 гроша.“[328]

ВЕЛИКА ГЛАД.

„В лето 1802 бист зла година на ову земљу у свему“ — бележи Дечанац.[330]

„Би сушна година; од Ђурђева-дне до св. Луке не паде киша, и глад: 20 пара ока жита, и сиена из Језера у врећах доношаху Дромљачине, у Пљевље продаваху“.[331]

ОШТРА СУША.

„Престави се мој покојни родитељ именем јереј Спасое. Тогда бист глад велика зјело. Изиде брашно ока пара 8, масла ока пуља, зејтина ока гроша 2, соли ока пара 10, пиринча ока парâ 30, лука биелога двие главице за пару, осмак опса гроша 3 и пô, сиена ока паре 4, сламе оке 2 пара 5, и то ништа не спаде ни би јевтиние до новине“ — остави извештај непознати писар у Никољцу на Лиму, сачинивши га „1802 ноемри 9 у недељу.“[332]

ЉУТА СКУПОЋА.

У Црној Гори и Лици:

Али, док овај попов син с Лима имађаше бар да наброји пошто је шта, његов исто тако безимени савременик у Приморској Крајини и Лици не нађе многих усева ни за семе идуће године:

„1803 бијаше неблагополезно лето и суша, глад по свие царства докле се могло чути. Бијаше изгорела земља и... всија плоди, нити купуса, нити граха,

нити зелија бијаше, кварта проса за семе и тогда се не могаше наћи, 24 петице кварта ражи, јечма по 18 петица и пол [5 ф.]. Купуса из Пазаришта за четири вреће зелена, стара, изгорела листа 38 петица. У овом лету бијаше народа доста мертва от глади, и да не буде милостива цесара мало би тко жив остао.“[333] Исто и у Црној Гори, те се уреза, да би се запамтило, на зид манастира Мораче:

НЕ МОГАДЕ СЕ НАЋИ НИ ЗА СЕМЕ ЗРЊА.

„Ва лето 1803 беше велика глад и беше ока жита пара петнаест, и ока соли тако, и беше велико крвопролитие: језик на језик, и друг на друга. И гори беше немир него глад.“[334]

ДИЖЕ СЕ ЈЕЗИК НА ЈЕЗИК И ДРУГ НА ДРУГА.

И у Врх-Босни:

„Аз Јоан упанти вријеме у Сарајеву на 1803 шиник шенице гроша 40, сијено аз знадох на оку по 6 пара.“[335]

„У Бирчу глад би велика: ока пшенице пара 8, ока кукуруза пара 6.“[329]

„И того лета многи једоша ком и отучке кукурузове млеша и једоша до новога жита“ — на псалтиру утоличког пароха.[336]

Широко и дуго гладова народ славински. Ако ме упитате шта је новац, о којем је овде реч, тада вредео, не бих вам знао друго речи сем толико да се у то време, пре глади, добар радник плаћао месечно 10 гроша највише, било их је и за 6—7. Значи, да је за шиник жита морао радити бар четири месеца. А шиник је мера чудновата, којом су се служили кроз цео турски период на целом

Балкану, и — нигде уједначено. Тај округли суд од луба захватао је, како где, од 10 до 80 ока зрнасте хране или брашна. У Србији и Македонији 10 ока жита, у Северној Далмацији шиник је пола товара тј. 50 ока; а постојало је и „шиниче" знатно мање од великог. Ако узмемо средњу и најраспрострањенију меру шиника од 20 ока, онда је раднику за тих 20 ока хлеба ваљало радити 120 дана; ако узмемо највећи, шиник од 80 ока, ни тада цео дан рада неће вредети једне оке хлеба у гладним годинама [једва да ће домашити један килограм].

ЗА ШИНИК ЖИТА РАДНИК ЈЕ РАДИО 4 МЕСЕЦА.

„Погодисмо Милоша за месец 10 гроша; дадо му за један месец, све му исплати.

„Знати се когда погоди Милисава за два месеца 12 гроша, 2 чабра жита [чабар пшенице, чабар ражи]. Дадо му 3 гроша, пак 7 гроша" — забележено у Девичу у Дреници 1778 кад глади није било.[337]

ОБИЋИМО КРАЈЕВЕ ОКО СРБИЈЕ следећих десетак година. Велики век се надносио над Европу; царства се мењала, уметност цветала, наука напредовала, а дипломатски поклисари путовали. Ево Француза Хенри Пуквиља како одлази на конзулат у Јанини:

1806—1817.

„Кад сам погледао како се ово место, Нови Пазар, пружило по долини и како су му куће поређане као у амфитеатру по застраницама брегова, учинило ми се за тренутак да сам у каквој европској

вароши. Али кад пређох Рашку, све то мину за час, и приспевши у градић врх вароши, гроза ме обухвати гледајући поврх његових зидова мноштво одсечених глава људских, што их Бошњаци беху ту натакли као трофеје својих победа у рату против Србијанаца. Хиљадама гаврана тужно гракћући ждераху те жалосне остатке, а моји татари одушиваху гневу своме псујући своје побеђене непријатеље"...

ХИЉАДЕ ГАВРАНА ИЗНАД ПООДСЕЦАНИХ ГЛАВА.

„На четири миље од Приштине стадосмо се пети уз један поток пун нанесених стабала шумских, а на једну миљу даље спустисмо се у царство смрти. Да би досадио хајдуцима Бећир-паша беше запалио непрегледне шуме, којих један део већ беше претворен у пепео, а други још гораше, тако да смо ми три миље путовали кроз пожар, који се устављао малко пред вароши Гњиланом..." Од Гњилана ка Куманову „опет почиње слика јада и пустоши. Све беше или спаљено или у огњу; једни се делови шуме крхаху са страшном треском, а друге истом хваташе огањ."[338]

НЕПРЕГЛЕДНЕ ШУМЕ У ПОЖАРУ, ЗБОГ ХАЈДУКА.

„В недељу всех светих набодоше Огњена Речанина на колац у Пећи, да се зна!"[339]

Била је то наплата за реч што му се омакла у махали, чак можда за блесак очију окренутих ка Ибру. Таква је љубав саблазан и светогрђе правоверних, као кад би им ђаур на рз насрнуо. Тако ту, у Пећи, и крајевима око Шумадије. А на оне удаљеније, што су своје животе ћутањем умели да очувају, Турчин је друкчији данак ударао; њима је ваљало у гомилама и под барјацима ићи

ПОВОРКА РАЈЕ СРЦА НЕВЕСЕЛА.

ка северу, да послуже као путари и аргати, најчешће као теглећа марва које је све мање остајало иза помора и ратних покоља. „Знано буди када прође раја мостарска, с невеселим срдцем и пред њима два бајрактара Ристан Лучић и Илија Кнена Кнежић“ уреза у

Година 1809: Запис угребен у фреску на јужном зиду припрате манастира Милешеве.

фреску Милешеве домаћин калуђер, или неко из поворке док се одмараше у порти манастирској, души да олакша.[339a]

„Од Јурева до Велике госпоје не паде киша него једанпут, и поједе черв, осуши се летина, надлежит глад достојноје плача, па му се овому лету ни тица у гори не весели, а камо ли сиромашки народ који шње гладом и жеђом. Њиве су нам пусте остануле, источници ладни

пресанули“ — записа Стефан Почуча у Островичкој цркви.[340]

„И удари асталук [куга] у турско царство, сила напрасно љуто мори“ — Илино Брдо.[341]

„Мори 1813.

„1814 би куга у турској земљи страшна.

„Знано буди када удари асталук, мори Босну и Херцеговину и Урументлију [Македонију] и Скендерију и Шумадију, напрасно, што није горе и жестокие... Пак би гладна година 1814. Ока жита цванцика.

ЧУМА ОД ИСТОКА ДО ЗАПАДА.

„Знано буди када би куга. Поче морити 1813, паке престаде 1815 годи! — чертах бреноју рукоју Пахомиј јеромонах“ по многим црквама око Пријепоља и Пљеваља.[342]

„На лета 1814 доде... чума от исток до запад да измори от света половина. Зашто и други пат јес доходила чума, ала толко ва свет неје морило ко сега“ — даскал Теодор Пирдопски.[343]

„Сие писание мње грешнаго Теодосија јеромонаха Дечанца, јегумана манастира Лесновскаго со братијеју. Бист в сие лето чума велика по всеј турецкој земљи: и по градов и по села и по морски лимани, и тогај бегаше Кратовци у манастир Лесновски 14 куќа са все чељади, и седеше 5 месеци...

„И отиде Иван да донесе вода, не донесе вода...“ Шта ли би од Ивана?[344]

БИ ТЕШКА ГЛАД, И ПОМОР БИЈАШЕ, И РАТ.

„Знати се у Пећ чума кат би 1815 лето, и бист жито веома скупо. Млого сиротиња муку протегли.[345]

„Тешка глад и помор бијаше и рат, 1815 лето бијаше“ записујем у Босан-

ском Броду поп Божо Секулић, а у селу у Појезној: „Бист глад свуда, бист ока жита 1 грош, дукат бист 9 гроша“.[346]

„На 1817 да јест ведомо каде би гладна година; пшенична брашна ока грош, тако и кукурузно, опсено брашно ока пара 25, сијена товар гроша 25, ока граха грош, ока конпира пара 15, товар сламе гроша 15. Много муке поднијесмо и глади, стока полипса од глади.“[347] Товар сламе се плаћа колико у мало боље дане товар пшенице!

„Жито скупо: 1 ока форинта“ — Срем.[348]

„Гладна година: ока брашна цванцика, грош; много муке“ — Санџак.[349]

РАТ РАТОВИМА, ГЛАДИМА И ПОМОРИМА, И СВЕМУ ДОСАД РЕЧЕНОМ.

А У СРБИЈИ ЗА ТО ВРЕМЕ тешко се рађало и крваво изгревало једно слабачко сунце. Страсно ко сила којом се животи замећу, с напором лаве узавреле под планином. За његов дан посматрач никаквих изгледа видео није, а утроба га носити више могла није. Час када и гранит пуца, кад и вековити хоризонти нагло мењају лик. То је народ српски, сведен на језгро, после свих пораза превара силовања издаја помора и уништавања водио сада само својим снагама битку за сопствени голи живот. За сва поколења унапредак, докле их буду рађала ова материнска поља и грејало ово топло безосећајно сунце.

Његов Вожд, у најсудбоноснијем тренутку налагао је сваком који се могао борити:

„... Да се сваки свои послова ману, и тако трговци да се ману трговине сваке, маистори маисторие свое да оставе, а земљеделщи свое све работе да оставе, и пољска дела и воденице, и сви једнодушно, до једнога, да пођу, и са

Карађорђев позив на свенародну одбрану од турака, примерак упућен Милошу Обреновићу 21 јуна 1813.

свима силама, сви, и старо и младо да устанемо и да се од непријатеља бранимо.“[350]

Биле су то речи ишчупане из утробе земље, покуљале ко лава. Карађорђево је било само грло.

Буктиња запаљена не за једно раскршће, већ и за све наредне мрачне ноћи. Милошева је била само рука.

КРАЈ НАШЕГ ПУТОВАЊА, СТРПЉИВИ ЧИТАОЧЕ!

Један је народ закорачио с крвавом муком, али одлучно, ка областима у којима живи неће завидети мртвима.

ПОМЕНИК ЗАПИСИВАЧА

ИЗВОРИ

ПОМЕНИК ЗАПИСИВАЧА

Историје владара имамо. И летописе догађаја, и монографије великих људи, и студије знаменитих покрета. А да ли се може рећи да имамо и историју народа, оног његовог дела што га сачињавају мали свакидашњи људи — орачи и чобани, зидари, занатлије, горосече, кириџије, најамни работници, немоћни старци и недоучена младеж? Такву у нас, а и другде на страни, ја не видим. Време њеног писања још је пред нама, њега тек ваља стићи. Дође ли тај час, вешт писац наћи ће података, не увек довољно али свагда добрих и несумњивих. Њих су нам оставили баш такви мали људи — сироти наши писци и записивачи, најчешће безимени, бележећи их успут, вршећи неки други посао.

Оставише нам их као свој уздах, често крик, а сасвим ретко као своју тиху радост. Има их најразноврснијих, о свему што чини вредност људског живота или што га угрожава — о глади и болестима, елементарним несрећама, рођењу и смрти, жетвама и сушама, о ратовима како их је видео он, тај мали човек, не онаквим какви се приказују у историском зрцалу. Време све ублажава, заравњује и отсликава кроз трепераву завесу, лишавајући ствари и догађаје топлине људског даха. Жели ли неко далеки живот да осети, да га се дотакне као хлеба или жеравице, ваља му копати. Жар је у дубинама, запретан. Ту је, уосталом, и најсадржаније завештање предака. Један његов део су и ови многобројни записи кратковремених пролазника. Особеност наше минуле историске прошлости између осталог и у томе је, што су овакви људи често били једини носиоци наше друштвене мисли; они су наши и филозофи, и политичари, и књижевници у појединим временским раздобљима.

Састављајући књигу која је читаоцу у рукама, сматрао сам се обавезним да испишем сваког записивача који ми је помогао у раду, а дао се разазнати у маси анонимних сарадника. Ова књига управо и јест њихово дело. Па поменимо их зато с пуном поштом и усрдијем, како следују:

XIV ВЕК

БОЖИДАР, што писа „в дни благочастиваго кнеза Лазара кадно дође цар Јамурат на Ситницу и бише бој месеца јуна 15 дан на Косову" . . . . 1389.*

БОЈКО, писа „у великој тузе" . . . . . . 1392.

БУНИЛО, сироти диак митрополита Дамиена XIV.

ВАРЛАМ јеромонах, игуман манастира Градца „в дни кнеза великаго Лазара" . . пре 1389.

ВАСИЛИЈЕ грешни, што пишући књигу јаукну: „Ох, љуте мње беде!" и „Молите за ме, братје!" . . . . XIV.

ГРИГОРИЈЕ втори, епископ рашки, коме отачство би гроб, мати земља, богатство греси; писа „в дому светих апостол иже в Расе" (у Пећи) . . . . 1305.

ГРИГОРИЈЕ „именом мних а не делом" из манастира св. Пантелејмона . . . . . око 1350.

ДАМЈАН, који много ради за друге, под најам, па накрају пожеле: „Почини, грешни Дамијане, от нуждние сие работе" . . . . . XIV.

ДИОНИСИЈЕ који писа у дане кад се „престави господин и цар србски, син св. краља Уроша IV, Стефан Душан" . . . . 1355.

ЈЕФИМИЈА, ћерка господара Драме . после 1371.

ЈОВАН јеромонах трудољубиви и учени, чији минеј „пренесен бист в Средац и отуд пренесен бист в Загорје при Асени цари и положен бист в граде Трапезице" . . . . . . XIV.

* Погледај шта стоји под истом годином у предњем делу књиге.

МАРТИМИЈАН из Бањске . . . . 1351.

МИРОСЛАВ грешни . . . . 1371.

МИХАИЛ што писа „годишта по боју кнежеву... И бог да извести што патих от страха турчскаго овамо. От улог не устах ни с места... ни могох бегати ни ино што рекох". 1390.

НИКОДИМ, архиепископ српски . . . . . 1319.

НИКОДИМ МРЧЕТА, писар Вука кнез-Лазарева . . . . 1387.

НИКОЛА грешни поп што „писах у тамници седећи у Kознику, гладан и жедан и зиман и велма невољан" после . . . . 1371.

НИКОЛА монах, игуман студенички . . . 1329.

НИКОЛА што писа „под Борчом градом" . . XIV.

НИКОЛА и РАДОСЛАВ, диаци, писари велике госпође тепчијине, у „време јегда тепчи велики српски Мишљен призида гробницу на Глодех" . . . . око 1330.

НИКОЛИЦА што уздахну: „О, колика туга беше по земљи за кнеза за Лазара доба!", а потом се преко многих страница изјада на личне невоље: „Хартиа зла а чрнило и опте хуже" „хартиа се испече, а перо се сахну, а сам умрех од зноја", „зла ми је хартиа, простите", „сгреших гладан", „што ми се стужи окајаному и грешному... усухомуде" и то све око 1389.

НОВАК поп што посведочи „да је ведомо всакому... колика туга беше по земљи када се уби кнез" . . . . 1389.

ОЛИВЕР (и ништа више) XIV

РАЈЧИН СУДИЋ, којег ћесар Војихна држа у пиргу затворена пет месеца „ничим кривех, јере ни потворише невером... не даде ми правину, суд или белега. Ох, ох, што ми је тужно в тескоте сеј и в смраду сем!" . . пре 1371.

РОМАН инок хиландарски, писа „в дни цара кир Стефана Уроша Србљем перваго, в лето“ 1347.

СИМЕОН, и поп ТОДОР, и ЈАНИЋИЈЕ и ковач РАЈКО који писару сковаше шилце и хараксало, и које он записа и благослови али свог имена не помену . . . . 1350.

СИНАДИН граматик, што гледајући какво време наступа пожурива себе на рад . . . 1371.

СТАНИСЛАВ ЛЕСНОВСКИ, писац великог војводе Оливера . . . . 1342.

СТАНИСЛАВ логотет . . . . 1394.

СТЕФАН, што „много печален писах сију књигу“, а благосиља Васиља „јере ми донесе кинаварац“ и попа Ђорђа „јере ми донесе јагодице... грешник аз што сам патил“ . . . . XIV.

ТЕОДОСИЦ што чрта по пергаменту . . . . 1355.

ТЕОДУЛ грешни . . . . 1336.

ТЕОКТИСТ мних, писар великог војводе Николе Стањевића . . . . XIV.

ЧРНАЦ ЛЕСНОВСКИ, који „не бех писац, но повеленијем господина ми епископа Арсениа начртах сих књиг“ за задужбину великог деспота Јована Оливера . . . . 1353.

XV ВЕК

АНДРЕЈА диак, што писа „по кончине благочастнаго деспота Стевана седмо лето, в царство безбожнаго цара Мурат-бега турскаго, в области Скопскаго града в селу Витомирцех“ 1434.

АРСЕНИЈЕ ђакон у Сутесци у Ибру . . . . 1435.

БОГДАН поп из Трстеника . . . . 1433.

ВЛАДИСЛАВ граматик дуголетни, записивач сазнања о Маричкој и Косовској битци и сведок многих турских насиља . . . . . 1430—1480.

ВЛАДИСЛАВ, који „начрта књигу сију треми прсти тленими“ . . . . XV.

ВЛКША поп и ЂУРАЂ ЗУБРОВИЋ властелин који у камен урезаше своју тугу за деспотом на месту његове смрти . . . . 1427.

ВРСАН КОСАРИЋ, сужањ благајски, од којег помен оста у речима исписаним на тамничком зиду . . . . XV.

ГАВРИЛ, писа негде у Македонији . . . XV.

ГЕРАСИМ инок што работа „в Чрној Горе, в стране Скопија граде“ а за деспотицу Јевдокију кћер Ђурђа Балшића великаго господина 1409.

ГРУБАЦ диак . . . . 1434.

ДАМЈАН ђакон манастира Копорића, у Зети 1453.

ДАНИЛАЦ ЛЕВООКИ, летописац . . . . . 1416.

ДИМИТРИЈЕ диак из Кратова, који по наредби архиепископа бугарског кир Доротеја исписа за архиепископију охридску књигу језиком српским, јер у њој не би других до на грчком . . . . после 1466.

ДИМИТРИЈЕ ђак од Призрена . . . . . . XV.

ДИМИТРИЈЕ КАНТАКУЗИН, српски писац, Грк пореклом, потомак истоимене велике новобрдске породице чијих више од двадесет мушких чланова исекоше Турци као сужње у Цариграду 1477, — писа у другој половини века . . . . XV.

ДИОНИСИЈЕ неумешни . . . . XV.

ДМИТАР диак што „начрта из Владкова извода“ своју књигу негде око Пљеваља. пре 1492.

ЕВСТРАТИЈЕ што изводи „из бугарские книги на српски чин“ . . . . 1434.

ИВАНКО диак, писа за кнеза Стефана „в дни цара Бајазита“ . . . . пре 1402.

ЈОАН од Параћина, писа „в пустини лешјанској господину деспоту самому повелевшу“ . 1412.

ЈОВАН поп из дана „господина деспота Вука“ 1481.

ЈОСИФ грешне руке, од Призрена . . . . XV.

КОНСТАНТИН МИХАИЛОВИЋ јаничар из Островице, писац Турске хронике, зване и Јаничареве успомене, незаменљив сликар једног доба . . . . . . око 1496.

МАРДАРИЈЕ од Призрена, што работа, работа, па рече себи: „Почини от великаго труда!" . . . . 1423.

МИРЧАТА диак, „в дни Стефана воеводи" . 1463.

НИКОДИМ, патријарх српски, чија књига са записима би у Патријаршији Пећкој, затим у Тројици Пљеваљској и Сопоћанима . . . . 1452.

НИКОЛА поп . . . . пре 1457.

ПРИБИЛ поп из места Брнице у држави Ђурђа и Лазара, коме би „рука грешна а ум блудљив а очи јако вода, тело све јако прах, а мисли ме сметаху... понеже Турци војеваху, и рати велици биваху, а по писанију века сего близу јест амин јего" . . . . 1409.

РАДОСАВ, монах браничевски, што ожали деспота Стефана и би мучен од мађарских витезова мада се од њих само добру надаше, и о свему томе остави потресно сведочанство 1427.

РОМАН С ЛИМА што писа „в многометежно време в лето" . . . . 1442.

СТЕПАН диак, писар сина Ђурђева Гргура... после . . . . 1456.

СТЕФАН доместик из града Смедерева, писа за деспота Лазара сина Ђурђева уочи коначне пропасти државе српске . . . . 1457—8.

СТЕФАН мних од Призрена, који писа „високому и славному и многоузможному господину деспоту Стефану" . . . . пре 1427.

СТЕФАН поп писа „в дни злочастиваго и злонравнаго и неситаго Јуде Мехмед-бега цара" . . . . 1476.

ТРОФАН поп, који гледа како гра̀д поби сву земљу у суботу и недељу . . . . 1450.

XVI ВЕК

АВАКУМ из Новог Брда, који писа кад човек човека хтеде да попере и када људи не хтеше мењати кило жита за толико соли . . 1571.

АВРАМ презвитер из села Болехнићи, између Пљеваља и Чајнича, који поред осталог остави и запис о спаљивању моштију св. Саве . . . . 1595—9.

АГАТАНГЕЛ записивач на зиду манастира Петра Коришког . . . . 1572.

АНДРИЈА РУСИН из града Сјанока, писа у Сланкамену по жељи и заповести прото-попа Ђурђа . . . . 1513.

АРСЕНИЈЕ мних (само толико!) . . . . . . XVI.

БОГДАН поп грешни, што ради у жупи Требову, у селу Рогље . . . . 1593.

ВАРЛАМ монах . . . . 1588.

ВАСИЛИЈЕ ВИЛЕНДАРАЦ, негде у . . . . XVI.

ВАСИЛИЈЕ митрополит новобрдски, писа за манастир Грачаницу . . . . 1592.

ВАСИЛИЈЕ мних из Ремете „обдржештим Персом в нуждное време" . . . . 1568.

ВЕНИЈАМИН чрнац манастира Тројице на реци Врхобрезници код места Пљеваља, који, пошто заврши своју књигу, саже главу и сплете руке и преклони колена и паде лицем часној земљи јако пред лицем всех вас, о високомудри читатељи, зјело с умиљенијем да му опростите невољне грешке и сагрешенија, јер као што здрави не траже лекара ни он неискусан не очекује одушевљење; и испод свега скри своје име у црте тајне буквице, која ипак би разрешена . . . . 1596—1604.

ВИКТОР чрнац, писа „у Стругах, у Језеро, у светаго Георгиа" . . . . 1590.

ВИСАРИОН расодер из Тројице врх Брезнице близу места Пљеваља . . . . 1579.

ВЛАДИСЛАВ диак, ради „у пустињи светаго Саве", а потом путова из Милешеве у Сарајево . . . . 1508.

ВУК диак из Овчарско-Кабларске Клисуре под гором Јелицом, писа у дане љуте и претужне — „Ох, тешко земљи, и туга и метеж!" Боравио у Никољ-Пазару . . . . 1554.

ВУК презвитер из места Врхубосне, зване и Сарајево, писа по повеленију кнеза Михаила од места Пљеваљ, када у тим крајевима беше велико умножение агаренских чед а православне вере велико умаление, у дане нечастиваго цара Селима . . . . 1517.

.ГАВРИЛ смирени . . . . 1582.

ГЕОРГИЈЕ јеромонах манастира св. Михаила на реци Тари, који прво своје писање окуша у љута и прискрбна времена . . . . 1593.

ГЕРАСИМ митрополит зетски, писа у манастиру Шудикови на реци Лиму. „Не бех прежде писал ни у мајстора учил, тере не бих вешт слову да лепо направим" . . . . . . 1573.

ДАМЈАН диак из села Орешца близу Бихаћа града што писа „в дни области агаренских чед" . . . . 1597.

ДАНИЛО јеромонах . . . . 1592.

ДИОМИДИЈЕ митрополит руднички, који многим скрбима испуњен би „ово от убожства, ово от беди и от Агарен, ово-ж от злих и ненавистних" о чему остави запис и књигу сачињену у поткриљу горе Штурац у манастиру зовом Враћевштица . . . . 1579.

ДИОНИСИЈЕ инок манастира Враништице . 1598.

ДМИТАР диак писао у Тројици Пљеваљској, па му књига после два и по века послужи сабраћи за залог, али је откупише за 150 гроша (око 37 дуката) калфе кујунџиске у Сарајеву и вратише у његов манастир на Врхобрезници . . . . 1572.

ДОБРОВОЈ „бреноју рукоју а ум беше огорчио, у зле дни и у тешке, у дни цара султан Сулимана" — писа у једном овчарско-кабларском манастиру . . . . 1552.

ЗАХАРИЈЕ из Боговађе . . . . 1567.

ЗАХАРИЈА и ПАХОМИЈЕ из м. Благовештења рудничког, радише за рачун монахиње Јефимије од села Чумића: „до зде писа Захариа из Лахча, а от зде грешни Пахомие от Сопокани" . . . . XVI.

ИЛАРИОН монах негде на Косову . . . . . 1505.

ИСАИЈА смерни, писа у Никољу „на реце Мораве под Кабларом и Овчаром" . . . . 1594—5.

ЈЕВДОКИМ из манастира Вранове Главе, који не би дух свети већ је „с чловеки беседовал о сујетију мира сего" и пролазности ствари . . . . XVI.

ЈЕВСТРАТИЈЕ (и ништа више!) . . . . . . XVI.

ЈЕРОНИМ јеромонах манастира Бођана . . 1540.

ЈЕФРЕМ из Троноше, коме „не може мутан ум чиста слова списати" . . . . 1571.

ЈОАН писар и посник манастира Петра Коришког . . . . 1573.

ЈОВ, који писа у манастиру Русиници (близу Мушутишта — Призрен) „в глубокие старости, паче и болезни" . . . . 1513.

ЈОВАН, диак манастира Тројице, који писа у љута и прискрбна времена „в дни султан-Сулејмена" . . . . 1545.

ЈОВАН ђак, писа „в лета љута и напрасна" султан-Сулејмана; књига му некад би у Сечој Реци код Косјерића, а изгоре у Београду 1941 . . . . 1532.

ЈОВАН окајани из Тројице Овчарске . . . XVI.

ЈОВАН поп из Кратова . . . . 1569.

ЈОВАН расодер из Боговађе . . . . 1566.

ЈОКСИМ расодер у св. Павлу на Атосу . . . 1595.

КОЗМА монах манастира Воиловице „близ великие вароши Панчева" . . . . 1567.

КЦЛЛОКАКСИВОКА (чији тајнопис нико још не разреши), који писа стакленим очима „понјеж престар бех" а у тешка времена династичких борби Селима и Пајазита, када човек би раван црву — како забележи . . . . 1560.

ЛАЗАР од места Кратова . . . . 1571.

ЛЕОНТИЈЕ капоноша, који тајном буквицом рече да му хартија би лоша а јавном да ради „в та љута и метежна времена" . . . . 1599.

ЛЕОНТИЈЕ писац књига у библиотеци Максима деспота, првих деценија . . . . . . XVI.

ЛУКИЈАН многогрешни . . . . XVI.

МАКСИМ јеромонах крушедолски . . . . . 1540.

МАРДАРИЈЕ (само толико) . . . . XVI.

МАРКО чрнац јеромонах манастира Фенека, коме Арсеније еклисијарх винце дава док писаше, а чију упорност потврђују и речи му: „Очи, гледајте; руце, пишите; дондеже прстју (прахом) покриете се в таму земљанују, идеже чрв неусипљеми" . . . . 1573.

МАТЕЈ, можда из манастира Ораховице, писа 1593.

МАТЕЈА игуман манастира Јовања на реци Морави под планином Овчаром . . . . . . 1571.

МЕТОДИЈЕ митрополит призренски . . . . 1579.

МЕТОДИЈЕ названи ТАХ, јеромонах, писа „в Епикерневе монастире" . . . . XVI.

МИТАР диак који писа у месту Сарајеву „на дому Михала кујунжие Десисалича в велицеи части и усрдију" . . . . 1565.

МИТРОФАН, очевидац глади и помора 1534 и 1560.

МОЈСИЈЕ из Кувеждина, у потКриљу Фрушке Горе . . . . 1593.

НИКАНОР инок манастира Ремете . . . . 1579.

НИКАНОР митрополит призренски . . . . 1530.

НИКИФОР многогрешни „писах чртах" у манастиру Јовању при реци Морави и тајном се буквицом потписа ККВВПУТТОР . 1563—1567.

НИКОЛА поп-Јованов црта у крају пљеваљском око . . . . 1565.

НИФОН јеромонах (и ништа више) . . . . 1504.

ПАНКРАТИЈЕ јеромонах, писар деспота и архиепископа Максима . . . . 1514.

ПАНКРАТИЈЕ јеромонах, чијим настојанијем и повеленијем сачини се рукопис у манастиру Петковици „иже в подкрилие Цера планине" 1590

ПАХОМИЈЕ што писа „в многој нужди" а за чију књигу „даде некто аспру, други две, а други пет и шест аспри — все село 80 аспри" (два дуката) . . . . 1540.

ПАХОМИЈЕ из манастира Војсиловице, а писа за манастир Русиницу . . . . 1560.

ПАХОМИЈЕ из манастира Тројице у области Призренској писа у лето крепке глади и насилованија љута и погубе од Измаилћана . . 1575.

ПЕЈА поп софиски, писац и путник по многим земљама јужнословенским . . . . око 1520.

ПЕТАР диак из Бешенова . . . . 1569.

ПЕТАР диак, који заплете у тајнопис своје име али остало читко писаше у потКриљу Фрушке Горе на реци Реметици „ва време же када бише амира султан-Сулеимена с множеством Измаилтен под градом Сигетом, и тадај га узеше в лето" . . . . 1566.

ПЕТАР из Новог Брда, радио за манастир св. Архангела „више Трпезе Горње" . . . . . . 1588.

ПЕТАР поп земунски у селу Борче . . . . 1567.

ПЕТКО ђакон из села Чрни Врх, коме пола хартије за књигу купише земљаци а пола Степан старац с братом Иванишем . . . . 1519.

РАДОСЛАВ из земље Рашке, писа у доба варварског цара Пајазита . . . . 1504.

РАТКО диак, писа на реци Радовашници у поткрилију Цера планине . . . . 1551.

РОМАН расодер окајани, писа в лето када се „подиже цар турски султан-Сулеиман на западне стране и преиде Саву воду на Шабцу граду по мосту" . . . . 1567.

САВА духовник и АНА монахиња, што заједничким трудом зделаше једну књигу у Душановим Арханђелима код Призрена . . . 1518.

САВА монах и његов сарадник старац ВАСИЛИЈЕ, који рукоделисаше књиге у манастиру Тројици близ реке Врхубрезнице тешком руком и умом мутним од мисли јавгаренских . . . . 1538.

СТЕФАН СРБИН доместик . . . . XVI.

ТЕОДОР ПАПРАЋАЦ . . . . 1588.

ТЕОФАН поп од Призрена, који уздахну: „Ох, мње грешному! Велика печал в ти дни наиде на ме писавшаго сиа блажена књига" 1592.

ТОДОР РИСАНИН, што настави писање Вуково, у првој половини века . . . . XVI.

УТЕХ, који за писањем „жалостен седе" и своје име уплете у наслов и цртеж рибе . . XVI.

ХРИСТИФОР ХИЛАНДАРАЦ . . . . . . 1520.

ЦВЕТКО од Призрена . . . . XVI.

ЧЕЛАДКО диак, ако се добро разреши његово име скривено у тајнопису, јер ништа друго о себи не остави . . . . XVI.

XVII ВЕК

АВА-КИР, монах худи који писа на стлпу карејском . . . . 1633.

АВАКУМ из манастира Хопова, којег судба баци у Сарајево где написа књигу за манастир Житомислиће . . . . 1690.

АВАКУМ јеромонах Тројице Миле и сестра му — што откупише књигу од Турака за дукат . . . . 1687.

АВРАМ ДИМИТРИЕВИЋ из поткриља Старе Планине, из села Сушице, диван минијатуриста и краснописац . . . . 1669—1674.

АВРАМИЈЕ РАВАНИЧАНИН, даскал и посник, који живљаше у планини више манастира, у колиби саграђеној сопственим рукама; и који дању књиге писаше, а ноћу са зверима планином ходаше; и који име своје под многе књиге није хтео стављати, јер немаше „ангелски језик, но руку брену и тлену, и разум врло оскудан, и ум слаб и маломоћан, не знадох како ваља ни перо зарезати, нити имадох од кога научити, па како да се дрзнем и име своје да запишем", пре . . . . 1687.

АНАНИЈА инок манастира Враћевштице чрта за Герасима от села Голетића . . . . . 1618.

АНАНИЈА, који наче чртати књигу од неког много раније започету . . . . XVII.

АНТОНИЈЕ хиландарски . . . . 1655.

АРСЕНИЈЕ ТРОЈИЧАНИН, родом Сарајлија XVII.

АТАНАСИЈЕ ДАСКАЛ СРБИН, који „родих се ја усред змија и шкорпија" и гледах „всеконечное погубљение рода сербскаго" јер земљу српску пустоши „прво помор, а потом опет мач и помор заједно, а затим плењење и глад љута" кад људи једоше псеће месо и месо сабраће помрле од глади, и то би пре и после . . . . 1690.

АТАНАСИЈЕ инок худи . . . . 1643.

АТАНАСИЈЕ сирак, који се порадова крају свога писања као Ноје крају потопа, а још „тогда зима велика и љута беше, твореше ми и мастило јако камен от многие љутости мраза" . . . . 1617.

БОГДАН диак, ученик диака Дмитра, груба тела слична човекову подобију, писа у области Пирота у селу Глоговици . . . . XVII.

ВЕНИЈАМИН, расодер Ништевац, чрта своју књигу у Гори Атоској . . . . 1601.

ВИКТОР КРУШЕДОЛАЦ, „мали и скуди телом, на грехи велик“ . . . . 1662.

ВУКЕН, поп копаонички, што нам остави сведочанство на највиднијем месту у цркви у Кривој Реци о тешким данима године . . 1621.

ВУК САРАЈЕВАЦ мајстор у Раваници фрушкогорској (Врднику) . . . . 1699.

ВУК СИН ПРОТОПОПА РАЛЕТА, писа при реци Лужници, у селу Карану, у поткрињу горе Чрнокосе, близу места Ужица, у времену кад се „данци стицаху по четири и по пет“ за једну годину, и кад му би „дух унил и ум смуштен“ . . . . 1608.

ГАВРИЛ архиепископ пећки, обновитељ запустелих места, као оног у поткрињу горе зовом Ковиље, у Старом Влаху . . . . . . 1651.

ГАВРИЛ ЖИТОМИСЛИЋАНИН . . . . . 1670.

ГАВРИЛ инок, писа у Тројици Пљеваљској, код Врхобрезнице, а име своје овако скри: „Аште ли хошташи уведети име писавшаго зри: троица и јединому дајушту ответ, паки двоица, и еште десеторогуба десетица осморици ответ дајушти, паки троица в десеторици, и сим ответ дает един велмуж иже от Грк утаи се, в Словенех же славит се худи и грешни инок“ . . . . 1633.

ГАВРИЛ инок, лепореки писац манастира Тројице „на реци Врхобрезници, близу места Пљеваља у Херцеговини“, а иначе родом од Стефан-Поља у међуречју Пиве и Таре 1649.

ГЕОРГИЈЕ чрноризац од Добриловине што виде напасти многе и малу радост на Јасичју, а записа се тајном буквицом . . . . 1689.

ДАМАСКИН (само толико!) . . . . 1633.

ДАНИЛ архиђакон, „више славна града Будима... в велицеј бури и метежу“, а и манастир његов тада плати крвнину Турчину 500 гроша (око 60 дуката), за неко убиство, пошто „облагаше нас сељани“ . . . . 1613.

ДАНИЛ КРПАЦ из Папраће, којега судба отера чак у Москву да тамо пише српски . . 1621.

ДОМЕНТИЈАН од Призрена . . . . 1635.

ЕПИФАМИЈЕ од Козија . . . . 1679.

ЗАХАРИЈА ДЕЧАНАЦ у Будиму граду . . 1677.

ЗАХАРИЈЕ расодер, који књигу Ћирјакову нађе код измаилћанских чед и наговори Новака Бесаровића да је откупи за манастир Тројицу врх Брезнице . . . . 1695.

ЗАХАРИЈЕ чрнац чија књига написана у манастиру Милешеви отпутова до Северина . . 1633.

ИЛАРИОН игуман хиландарски . . . . . . 1623.

ИЛИЈА од села Карача, трпећи велику нужду 1683.

ЈЕРОТИЈЕ ПИВАЦ што тајним записом проклињаше Реџеп-пашу Шеића од Требиња . 1695.

ЈЕФИМИЈА монахиња што откупи за 30 динара књигу од „богомрског Агаренина“ нaричући над разарањем земље криком сељанке и речима великог песника, а своје име записа тајном буквицом . . . . 1682.

ЈЕФИМИЈЕ јеромонах светогорски, који „в пустини убо пребиваjушта телом, по истине же в мире мудрованием“ . . . . . . 1646—1664.

ЈЕФРЕМ, сем имена у тајној буквици и године писања не остави никаква другог трага о себи . . . . 1613.

ЈОАКИМ јеромонах из манастира Дреновице, који сем имена у тајној буквици никаквих других података о себи не остави, али његова књига многима послужи за остављање драгоцених записа . . . . XVII.

JОАН, који би сведок ужасних пустошења и убистава по земљи српској 1598 године, па избегавши у св. Гору о свему томе остави запис . . . . 1601.

JОВАН и НИКОЛА и ГЕОРГИJЕ живописци манастира Ломнице у Босни, који беху док радише „у много страхова от Турака и от софте и от много зла њиевога" . . . . 1608.

КИРИJАК, пишући у поткрињу Овчара и Каблара, на реци Морави, у манастиру Никољу, остави своје име уплетено у акростих 1618.

КИРИЛ ХЛОБУЧАР остави своје „руконачертание" године . . . . 1640.

КРСТА ГРАМАТИК, преписивач књига и записивач драгоцених података . . . . . . 1660.

ЛЕОНТИJЕ „архимандрит пелагонски и прилепски, у манастиру званом Поток" . . . . 1614.

ЉУБЕН из Темске, убог и унил трпећи најезду Маџара . . . . 1692.

МАРКО поп липљански, записа се тајнописом 1629.

МИХАИЛ „инок в ските св. Анни" . . 1622—1638.

МИХАИЛ, јеромонах светогорски . . . . . 1682.

МОJСИJЕ патријарх пећки . . . . 1646.

НИКАНОР ИЗ МИЛЕШЕВЕ, чију књигу преповеза Живан Црногорац у м. Бођану када тамо би донесена . . . . крај XVII.

НИКИФОР ДЕЧАНАЦ, сведок смутњи и борби око престола патријаршиског између Грка Калиника и Србина Василија . . . . . . 1670.

НИФОН писар Тројице Призренске, којег у дане писања „нападоше триста неприазни — Уви, зле хартие!" . . . . XVII.

ПАJСИJЕ смерни, који многе послове обави и многе записе остави вавек „у великој нужди" 1634.

ПАХОМИJЕ инок од манастира зовом Сопоћани . . . . 1614.

ПАХОМИJЕ светогорац, писа за манастир Милешеву . . . . 1648.

ПЕТАР диак из Товарника . . . . 1676.

ПЕТАР чрталац чрнилу, из манастира зовом Житомислићи, и који исти чрталац чрнилу пишући другу књигу кроз „16 дни не окусих вина ни ракие" . . . . 1612.

РАТКО РАJКОВИЋ диак манастира Тројице Пљеваљске . . . . 1614.

СТЕФАН ИЗУГРАВАЦ што доведе себи за помагаче „два брата от српские земљи, Висариона јеромонаха и попа Нефтарију" . . . 1699.

СТОКО, поп од села Костенца, који призива бога с неба да види шта се чини на земљи . 1611.

ТЕОДОР ОД ПРИЗРЕНА што виде пролеће у новембру . . . . 1651.

ТЕОДОСИJЕ инок у поткрињу горе Овчара и Каблара, на реци Морави, „в некоем худем градилишти в велице стени зовом Лествица" 1630 1638.

ТЕОФАН, богат гресима убог добрим делима, што чрта у време љутих насилија от владајуштих тогда, у манастиру Житомислићу . . 1649.

ТЕОФАН ХОПОВАЦ расодер, нарикач над пропашћу и пустошењем земље српске . . . 1688.

ТОДОР, писац имена скривена у тајну буквицу . . . . XVII.

ЋИПРИJАН из Сентандреје више „славног града Будима" . . . . 1694.

ЋИРJАК јеромонах манастира Раче . . . . 1644.

ХАЏИ-ЕВЛОГИЕ, књигограф хаџи-Максима патријарха, који своје име скри у овакав запис: „Име ми обрештеши хаџи-троица в јединстве и једин в двоици, десетица трогуба, и троица в јединстве, петорица сугубо, и троица в двоице", па ко се потруди запис може разрешити, а он писа око . . . . 1671.

XVIII ВЕК

АРСЕНИЈЕ ПИВАЦ ГАЛОВИЋ, звани Хаџи-Игуман, обновитељ манастира Пиве . . . . 1799.

АТАНАСИЈЕ ДОВОЉАЦ из Чуруга или Травника . . . . 1728.

БЛАГОЈЕ ЛАЗИЋ, писа у Пакрацу . . . . 1779.

ВАСИЛИЈЕ архиђакон патријарха Калиника 1723.

ВАСИЛИЈЕ КОСЈЕРЕВАЦ из Ломнице, краснописац . . . . 1722.

ВАСИЛИЈЕ НЕДЕЉКОВИЋ јеромонах хоповски . . . . XVIII.

ВИСАРИОН обновитељ књига дотрајалих и његов сарадник ГЕОРГИЕ књиговезац, са радом изгледа у манастиру Ораовцу на реци Лиму сиреч Маражић 1736
и Тројици Пљеваљској . . . . 1745.

ВУЛЕ САМАРЏИЈА из Гусиња, откупи књигу од Турчина после пљачке Црне Горе од Махмута Бушатлије . . . . 1787.

ГАВРИЛ из манастира Трескавца . . . . . 1720.

ГАВРИЛ инок, поче своју књигу писати у Коморану а заврши у Ђуру . . . . 1734.

ГАВРИЛ ЈОПОВ, писа „кад ускочих у Грахово“ . . . . 1784.

ГЕОРГИЈЕ РАДОВИЋ Пећанин, откупи књигу у Скадру после похаре Црне Горе . . . . 1785.

ГЕРАСИМ ИЗ ДЕВИЧА, што гледа како Турци идоше на Аџема и радова се лепом раном пролећу . . . . 1745.

ЂЕРАСИМ ИЗ КРУПЕ, близ града Обровца, „седешту ми ва кели мојеј приде ми помисал написати сие“ . . . . XVIII.

ЕВЛОГИЈЕ ЈОАНОВИЧ, духовник будимски, сведок пресељења хиљаду српских домова из Бачке и Баната у Украјину . . . . . . 1751.

ЖИВКО ВУКАИЛОВИЋ Бјелопољац, сведок речних поплава и турских погрома . . . 1722.

ЖИВКОВИЋ мних хиландарски, заврши књигу „в шести час ношти“ новембра 19 . . 1708.

ЗАХАРИЈЕ ДЕЧАНАЦ, учени ђак Данилов 1805.

ИСАИЈА јеромонах, „черта бреноју рукоју својеју“ августа . . . . 1785.

ИСАИЈА ПОЛОШКИ, који нађе истоимени манастир пуст, те га оправи и записе остави 1716.

ЈЕВРЕМ монах што писа у великој хитњи „ва манастире Ресави“, у месту некадашње славне писарнице . . . . 1736.

ЈОАКИМ ХИЛАНДАРАЦ, који склапа одабране текстове за ојађене у болници манастирској . . . . 1782.

ЈОАН ДЕЧАНАЦ . . . . 1759.

ЈОВ јеромонах манастира св. Павла на Атосу 1704.

ЈОВАН ђак из Зовика, у Босни . . . . . 1721.

ЈОВАН епископ карансебашки, вршачки, логошки . . . . 1753.

ЈОВАН МАРТИЋ од села Смаилагића, запољен у Гомионици, писа . . . . 1714.

ЈОСИФ еклисијарх пећки, писа док се обнављао град вас око манастира „ва тешка и мучна времена“ . . . . 1720.

ЈОСИФ „непотребни ни богу ни чловеку“ . 1742.

ЛАЗАР писар од Загорја „ниже Брињa крај Дунава, от село Цибар“ . . . . 1704.

МАКАРИЈЕ СВЕТОГОРАЦ . . . . 1701.

МАРКО ДАНИЛОВИЋ из Бачке, из шанца Кањиже . . . . 1743.

МАРКО, МИРКО, ЛАЗАР и РАДОМИЛ, који здружено откупише опљачкани рукопис манастира Студенице и поклонише га манастиру Боговађи . . . . 1796.

МИХАИЛ калуђер манастира Милешеве који допре до Сентандреје „више Столнога града Будима“ и ту писа . . . . 1704.

МИХАИЛО из Маркова манастира . . . . 1747.

МОЈСЕЈ ДЕЧАНАЦ . . . . 1754.

МОЈСЕЈ ФРУШКОГОРАЦ . . . . 1747.

МОЈСИЈЕ јеромонах и ВАРТОЛОМЕЈ монах преписивачи хронике Георгија Бранковића у Крушедолу, „из оригинала“ . . . . 1774.

НИКАНОР МЕЛЕНТИЕВИЋ, писа Вићентију Поповићу митрополиту: „оцу, пану, пастиру и благодетељу моему премилостињејшему. Мир. Тишина. Здравје. Длгоданствие и душевное спасение“ . . . . 1717.

НИКОДИМ ТРОЈИЧАНИН, који једва „жив остах от отрова што владика херцеговачки Антим отрова ме на правди божјеј“ и писа „своеручно марта 19 у смуштенију от болезни мојеја, што проклети Грци содејаше многом чловеку ва оно време“ . . . . 1768.

НИЋИФОР МАРКОВИЋ, кнез вароши Ирига, који многе напасти претрпе од аустро-угарске војске служећи јој у рату . . . . . . 1788/9.

ПАВЛЕ СКАТОГОРКВИЋ, што откупи једну књигу за цекин и на њој остави запис о зими и глади . . . . 1741.

ПАХОМИЈЕ што „чрта между планинам Каблара и Овчара при реци Мораве, близ места Чачка“ . . . . 1756.

РАДОСАВ РАДОЕВИЋ „повезач от Пећи“ . 1774.

САВА звани Нагнакајгана, поправљач старих књига у манастиру Крушедолу . . . . 1741.

СИМА МИЛИКИЋ Мостарац . . . . 1750.

СИМЕОН ЂОРЂИЋ Сарајлија . . . . . . 1782.

СИМЕОН ТРОЈИЧАНИН и ђакон ДИМИТРИЈЕ, обновитељи старих рукописа . . . 1727.

СОФРОНИЈЕ СТЕФАНОВИЋ игуман манастира Фенека . . . . 1792.

СТЕВАН ВЕЗЕЛИЋ, парох иришки, који нам остави неколико записа о страшној куги у Срему . . . . 1795.

СТЕФАН ДАСКАЛ РАВАНИЧАНИН писац, живописац, златар, учитељ — бежанац из Србије 1690 и повратник у Раваницу 1716, учесник Велике сеобе Србаља и очевидац многих недаћа, писа после . . . . 1729.

СТЕФАН ЗОРАНОВИЋ, јеромонах „Врдника Раваничког ва подкрилију Врушкија Ґори“ 1739.

СТЕФАН ЈОВАНОВИЋ из Ужица . . . . . 1756.

СТЕФАН МАРКОВИЋ магистар „в месту Верлики“ . . . . 1772.

СТЕФАН НИКОЛИЋ сапунџија из Сарајева што откупи веома драгоцену књигу од Турчина 2 августа . . . . 1738.

СТЕФАН РАЧАНИН . . . . 1701.

СТОЈАН „худи јереј плачно и жалосно“ писа 1774.

ЋИРИЛО ИЗ ХОПОВА, хроничар Велике сеобе Србаља, писа око . . . . 1721.

ХАЏИ-РУВИМ ВАЉЕВАЦ, који се књиге старе читајући наслађива „меда и сота слаштајша“ и по њима више записа остави 1788—1804.

ХРИСТО граматик од манастира Бошаве, чије слово „аште и грубо јест в видени, но сладко — јакоже и пчела љута јест но плод јеје сладок јест“ . . . . 1742.

ХРИСТИФОР од манастира Житомислића, који черта по књизи у Сарајеву . . . . . . 1755.

ИЗВОРИ

СКРАЋЕНИЦЕ:

ЗиН . . . . . . Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. I—VI, САН Београд — Ср. Карловци 1902—1926.

РиЛ . . . . . . Љуб. Стојановић: Стари српски родослови и летописи, САН, Ср. Карловци 1927.

КаНБ . . . . . Љуб. Стојановић: Каталог Народне библиотеке IV, Београд 1903; Св. Матић: Опис рукописа Народне библиотеке, САН, Београд 1952.

Крушедол . . . . Сава Петковић: Опис рукописа манастира Крушедола, Сремски Карловци 1914.

ЗЈС . . . . . . Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, уредио др Рад. М. Грујић, Скопље 1936.

ГлСУД . . . . . Гласник Српског ученог друштва (Друштва српске словесности), св. 1—75, Београд 1847—1892.

ГлЗеМ . . . . . Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, од 1889 па даље.

Цон. I, II, III . . . Проф. Б. Цонев: Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София, т. I, София 1910; II, София 1923; и III... въ Пловдивъ, София 1920.

Јаничареве успомене . . . . Константин Михаиловић из Островице: Јаничареве успомене (ред. и превод Ђ. Живановића), Споменик САН бр. С VII, Београд 1959 г.

Остали извори наводе се без скраћивања.

1) Према фотоснимку оригинала у Лењинграду.
2) ЗиН бр. 4944 и Ст. Новаковић: Примери књижевности и језика, Београд 1877, стр. 372. Оригинални рукопис у Бечкој дворској библиотеци.
3) Ђ. Даничић: Живот св. Симеуна од Доментијана, Београд 1865, стр. 98. Оригинални рукопис у Бечкој дворској библиотеци.
4) ЗиН, бр. 134 и 135.
5) ГлЗеМ 1901, стр. 328.
6) ГлСУД, св. 56, стр. 328.
7) КаНБ, стр. 57.
8) „Време" од 16-I-1929 године (стр. 4) и Ђ. Сп. Радојичић: Антологија старе српске књижевности, Нолит, Београд 1959 г. (стр. 114 и 328).
9) Ст. Новаковић: Примери књижевности и језика, стр. 236.
10) ГлСУД, св. XI, стр. 111.; и Новаковићеви „Примери", с. 236.
11) ГлСУД, св. 56, стр. 340.
12) КаНБ — Опис рукописа, стр. 21.
13) ЗиН, бр. 182.
14) КаНБ — Опис рукописа, стр. 140.
15) РиЛ, стр. 223.
16) ГлСУД, св. XLII и Живот деспота Стефана Лазаревића, СКЗ бр. 265, стр. 102 и 91 (превод Л. Мирковића).
17) Исто. СКЗ бр. 265, стр. 116 и даље.
18) Према оригиналу, село Марковац, заселак Црквине.
19) ГлСУД, св. XLII, стр. 323.
19a) Ст. Новаковић: С Археолошке изложбе у Кијеву, стр. 17; и Ч. Мијатовић: Деспот Ђурађ Бранковић, књ. I, стр. 147.
20) ЗиН, бр. 269.
21) Шафарик; Паматки, Праг 1870, стр. 77., и други летописи.
22) „Политика" од 12-IV-1959, с. 11.
23) Гл. Елезовић: Турски извори за историју Југословена — Два турска хроничара из 15 века, „Братство" XXVI, 1932, и посебно, стр. 19.
24) Јаничареве успомене, стр. 64 и даље.
25) „Братство" XXVI (1932), стр. 68.
26) Исто, стр. 102 и даље.
27) На истом месту, а посебно стр. 59.
28) Јаничареве успомене, стр. 86 и даље.
29) „Братство" XXVI (1932), а посебно стр. 64.
30) Јаничареве успомене, стр. 67 и даље.
31) Исто, стр. 36.
32) Шафарик, нав. Паматки, стр. 79.
33) Серафим Ристић: Дечански споменици, Београд, 1864, стр. 13., и ГлСУД бр. 56, стр. 339.
34) Шафарик, Паматки, 79.
35) Исто.

36) „Братство" XXVI (1932), стр. 109.
37) Исто, стр. 79 и даље; посебно стр. 31.
38) Исто; посебно стр. 63 и 64.
39) Јаничареве успомене, стр. 49 и даље.
40) „Братство" XXVI (1932), стр. 81.
41) Исто; стр. 113; посебно издање стр. 65 и даље
42) Вук Ст. Караџић: Даница за 1826, стр. 19.
43) ГлЗеМ 1901, стр. 347.
44) Серафим Ристић: Дечански споменици, Београд 1864, стр. 12 и даље.
45) „Братство" XXVI (1932), стр. 82.
46) ЗиН, бр. 6178.
47) Према оригиналу.
48) Према оригиналу, библиотека м. Дечана И. бр. 67.
49) „Братство" XXVI (1932), стр. 88.
50) Према фото-снимку оригинала; и Ј. Шидак: Хисторијска читанка за хрватску повијест I, Загреб 1952, стр. 100
51) ЗЈС, стр. 165.
52) ГлСУД, св. XI, стр. 154.
53) РиЛ, стр. 259.
54) ЗиН, бр. 393 и 399.
55) ЗЈС, стр. 159 и 166.
56) Ј. Шидак: Наведено дело стр. 102 и даље.
57) РиЛ, стр. 261.
58) Глиша Елезовић и Гавро Шкриванић: Како су Турци после више опсада заузели Београд, изд. САН, Беогад 1956, стр. 39—71.
59) Исто, стр. 65 и 67.
60) РиЛ, стр. 262; и ГлЗеМ 1901, стр. 335.
61) ГлСУД, св. XXXVI, стр. 189.
62) Бенедикт Курипешић: Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, изд. „Свјетлост" Сарајево 1950, стр. 17.
63) Исто, стр. 18—38.
64) ГлЗеМ 1901, стр. 313; и ЗиН, бр. 492.
65) ГлЗеМ бр. 487.
66) ГлЗеМ 1901, стр. 297.
67) ГлСУД, св. XLIV, стр. 289; и ЗиН, бр. 499.
68) РиЛ, стр. 266.
69) ЗЈС, стр. 182.
70) Цон. II, стр. 26 (бр. 489).
71) Вук Ст. К.: Даница за 1826, стр. 13.
72) Вл. Р. Петковић: Старине, Београд 1923, стр. 23.
73) Вук Ст. К.: Даница за 1826, стр. 16.
74) РиЛ, стр. 265—6.
75) ЗиН, бр. 580.
76) ЗиН, бр. 594 и 595.
77) ГлСУД, св. XLIV, стр. 289.
78) Цон. I, бр. 308; и ГлСУД, св. XLIV, стр. 289.
79) ГлЗеМ 1901, ст. 316.
80) ЗЈС, стр. 180.
81) ЗЈС, стр. 162 и 195.

82) ЗиН, бр. 654.
83) РиЛ, стр. 266.
84) ЗиН, бр. 664.
85) ЗиН, бр. 649.
86) Кроника Антуна Врамца, према фото-снимку оригинала.
87) ЗиН, бр. 698 и 6362.
88) ЗиН, бр. 718, и ГлСУД XL, стр. 198.
89) РиЛ, стр. 268—269 (бр. 942, 946, 956.)
90) Рукописни зборник у м. Никољцу на Лиму, према оригиналу.
91) ЗиН, бр. 789; ГлСУД св. 51, стр. 63.
92) Крушедол, стр. 194 (рукопис бр. 73)
93) Прочитано с оригинала
94) ЗиН, бр. 713; и према оригиналу.
95) Кроника А. Врамца, према фото-снимку оригинала.
96) РиЛ, стр. 268. (бр. 937.)
97) ЗиН, бр. 717.
98) Као под 95.
99) РиЛ, стр. 267, (бр. 923б) и на више других места.
100) Као под 95.
101) J. Шидак, наведено дело, стр. 123—4.
102) Исто, стр. 126.
103) Исто, стр. 123.
104) ЗиН, бр. 849.
105) ГлСУД, св. XXV, стр. 86.
106) ГлЗеМ 1901, стр. 305.
107) ГлЗеМ 1901, стр. 303.
108) ЗиН, бр. 894; и ГлСУД, св. XLIV, стр. 296—7.
109) Према мађарској хроници Вук Винавер: Прве устаничке борбе против Турака, изд. „Просвета“, Београд 1953, стр. 25.
110) ЗиН, бр. 3736.
111) ЗиН, бр. 942.
112) КаНБ, стр. 70.
113) ЗиН, бр. 944.
114) ЗиН, бр. 948.
115) ЗиН, бр. 940.
116) ЗиН, бр. 970.
117) Вук Ст. К.: Даница за 1826, стр. 5—7; и ГлСУД, св. XXV, стр. 75—76.
118) Вук Ст. К.: Наведено дело, стр. 3.
119) Цон. I, стр. 435 (бр. 426).
120) ЗиН, бр. 975; и Споменик САН 99, стр. 66.
121) Цонев III (библиотека у Пловдиву), стр. 53.
122) В. Р. Петковић: Старине, стр. 16.
123) ЗиН, бр. 1039.
124) Споменик САН 87, стр. 97.
125) ЗиН, бр. 6605.
125а) Према оригиналу у Кривој Реци на Копаонику.
126) ЗиН, бр. 6630.
127) ЗиН, бр. 1080.
128) ЗиН, бр. 1133.
129) ЗиН, бр. 6635.
129а) Даница за 1826, стр. 32—3; и ЗиН бр. 1141.
130) ЗиН, бр. 1176.

131) ЗиН, бр. 1167, 1166.
132) В. Р. Петковић: Старине, стр. 38.
133) ЗиН, бр. 1205.
134) КаНБ — Опис, стр. 235.
135) Цон. I, бр. 306.
136) ГлЗеМ 1901, стр. 304.
137) ЗиН, бр. 6751 и Цон. I бр. 225 (стр. 145); и по оригиналу.
138) Цон. I, бр. 251 (стр. 161); ЗиН, бр. 6792; и по оригиналу.
139) ЗиН, бр. 1344.
140) ЗиН, бр. 6397.
141) Према оригиналу у Музеју српске цркве И. бр. 2.
142) Према оригиналу на зиду; и В. Р. Петковић: Старине, стр. 11.
143) Према оригиналу на зиду; и В. Р. Петковић: Старине, стр. 11.
144) Ђуро Орлић: Епидемије у БиХ у XVII вијеку, Сарајево 1956.
145) ГлЗеМ 1901, стр. 302.
146) Зборник Филозофског фак. у Београду 1955, стр. 181, 182, 186.
147) Годишњица Николе Чупића XVII, стр. 82.
148) Исто, стр. 151.
149) Рукописи Свеучилишне библиотеке у Загребу, бр. 4076.
150) Цон. III, стр. 97.
151) ЗЈС, стр. 216.
152) Цон. III, стр. 31.
153) ЗЈС, стр. 205.
154) Годишњица НЧ XVII, стр. 99.
155) Исто, стр. 98.
156) Исто, стр. 85.
157) Цон. II, стр. 231.
158) ГлСУД, св. 56. стр. 335.
159) ЗиН, бр. 1624, 1627.
160) И. Руварац: Старинар за 1888 г., стр. 78.
161) Цон, III, стр. 246; ЗиН, бр. 1578, 1577.
162) ГлСУД, св. XXV, 76; ЗиН, бр. 1665; Вук Ст. К.: Даница за 1826, стр. 8.
163) ЗиН, бр. 1678.
164) Према оригиналу; и В. Р. Петковић: Старине, стр. 12.
165) Према оригиналу у Милешеви.
166) ЗиН, бр. 1796; и ГлЗеМ 1901, стр. 37.
167) Цон. III, стр. 42.
168) Вук Ст. К.: Даница за 1826, стр. 9; ГлСУД XXV, стр. 77; и ЗиН, бр. 1824.
169) ЗиН, бр. 1878.
170) ГлЗеМ 1901, стр. 294.
171) ЗЈС, стр. 244.
172) ГлСУД, св. 56, стр. 357.
173) ЗиН, бр. 1872.
174) ЗиН, бр. 1892.
175) ЗиН, бр. 1895, и И. Руварац: Старинар за 1888, стр. 81.
176) ЗиН бр. 1920.
177) Код Д. Ј. Поповића: Велика сеоба Срба 1690, Беогад 1954, стр. 17.
178) Споменик САН, V, стр. 31. (Превод Ђ. Сп. Радојичића)

179) Путописац др. Браун, код Новаковића: С Мораве на Вардар, Београд 1894, стр. 51.
180) Цон. I, бр. 434.
181) ЗиН бр. 1862.
182) ЗиН, бр. 1870.
183) КаНБ, стр. 376.
184) ГлЗеМ 1889, књ. III, стр. 79.
185) Цон. I, бр. 295 (стр. 204.)
186) ЗиН, 1917.
187) ГлСУД св. XX, стр. 7.
188) По оригиналу у Дечанима И. бр. 97. и ЗиН, бр. 1935.
189) ЗиН, бр. 1964; и према оригиналу.
190) Према оригиналу.
191) Као под 187 (наставак) и ЗиН, бр. 5283—5.
192) РиЛ, стр. 329; и Споменик САН, V, стр. 37.
193) Споменик САН, V, стр. 32; и Старинар за 1888, стр. 47—50.
194) РиЛ, стр. 329; Споменик САН, V, стр. 37.
195) ЗиН, бр. 5258, 5712.
196) Као под 193.
197) Цон. III, стр. 182.
198) Код Д. Ј. Поповића: наведено дело, стр. 46.
199) Исто, стр. 89, 93, 48, 111.
200) ГлСУД, св. XV, стр. 264.; и Д. Ј. Поповић, нав. дело, стр. 101.
201) Д. Ј. Поповић, наведено дело, стр. 116—130.
202) ЗЈС, стр. 221.
203) ЗиН, бр. 7227.
204) ГлЗеМ 1901, стр. 306.
205) Ђ. Даничић: Стари завет, књига пророка Исаије 6/11.
206) ЗиН, бр. 2020.
207) КаНБ, стр. 377.
208) ГлЗеМ 1889, књ. IV, стр. 127.
209) ГлЗеМ 1901, стр. 329 и ЗЈС, стр. 196.
210) ГлЗеМ 189, књ. IV, стр. 127.
211) ЗЈС, стр. 208.
212) ЗиН, бр. 7399.
213) ЗЈС, стр. 208, и ЗиН, бр. 7435.
214) По фото-снимку оригинала, и ЗиН бр. 2306.
215) Крушедол, стр. 228.
216) ЗиН, бр. 2305, 2307.
217) ЗиН, бр. 2317.
218) ГлЗеМ 1889, књ. IV, стр. 127.
219) Цон. I, бр. 52 (стр. 46.)
220) ЗиН, бр. 5367—78; и РиЛ, стр. 332.
221) Споменик САН, књ. V, стр. 37—38.
222) Д. Ј. Поповић: Србија и Београд, стр. 222.
223) ЗЈС, стр. 238.
224) ЗЈС, стр. 146, 148.
225) Према оригиналу у Дечанима, Ин. бр. 89, лист 286 б.
226) Према оригиналу у Дечанима.
227) ЗЈС, стр. 227.
228) ЗиН, бр. 2420, 2418.
229) Цон. II, стр. 57.
230) Према оригиналу у Дечанима, Цет. октоих

петогласник, лист 188, б.
231) ГлЗеМ 1889, књ. IV, стр. 128.
232) ГлЗеМ 1901, стр. 58.
233) ГлЗеМ 1889, књ. IV, стр. 128.
234) ЗЈС, стр. 230.
235) ЗЈС, стр. 270.
236) Споменик 99, стр. 68, и Октоих цетињски у Црквеном музеју.
237) ГлЗеМ 1889, књ. IV, стр. 128.
238) Исто, 1924, стр. 10.
239) Исто, 1918, стр. 116.
240) ГлСУД, св. XL, стр. 189.
241) ГлСУД, св. XX, стр. 12 и даље.
242) Исто.
243) ЗиН, бр. 7747.
244) Као под 241.
245) Исто.
246) ЗиН, бр. 7734—37.
247) ЗиН, бр. 7739—40.
248) ГлЗеМ 1889, књ, IV, стр. 131.
249) Исто, 1924, стр. 13.
250) Као под 241.
251) Цон. I, бр. 293, (стр. 201.)
252) Као под 241.
253) ЗиН, бр. 7747.
254) Гласник Историског друштва у Новом Саду 1932, стр. 430.
255) Као под 241.
256) Исто.
257) Према оригиналу у Никољцу на Лиму; Зборник, лист 224 б.
258) ГлЗеМ 1901, стр. 298.
259) ЗиН, бр. 2810.
260) ЗиН, бр. 2758.
261) Цон, П, бр. 493 (стр. 29).
262) Према оригиналу у старој цркви у Сарајеву.
263) ГлЗеМ 1890, књ. II, стр. 220.
264) ГлЗеМ 1924, стр. 20
265) ЗиН, бр. 5368—78; и РиЛ, стр. 332.
266) ГлЗеМ 1890, књ. II, стр. 220.
267) ЗЈС, стр. 248.
268) Према оригиналу. Нетачно објављен у ЗЈС, стр. 162.
269) ГлСУД, св. LVI, стр. 349.
270) ГлЗеМ 1890, књ. I, стр. 221.
271) Споменик САН 87, стр. 100.
272) ЗЈС, стр. 249, и по оригиналу.
273) Књига у Црквеном музеју у Београду.
274) Универзитетска библиотека у Београду, бр. 8.
275) ЗиН, бр. 7934.
275а) Насеља српских земаља, књ. I, стр. 273, Београд 1902.
276) ГлЗеМ 1924, књ. II, стр. 8.
277) Исто, 1901, стр. 52.
278) ЗЈС, стр. 233.
279) Према оригиналу у Дечанима.
280) ГлЗеМ 1924, књ. II, стр. 11.
281) ГлЗеМ 1926, књ. II, стр. 22.

282) ГлЗеМ, XXX, 1918, стр. 29—102 (Кроника Муле-Мустафе Башескије, превод Риза еф. Мудеризовића.)
283) В. Мошин: Ћирилски рукописи ЈАЗУ, Загреб 1955, бр. 7, стр. 33.
284) ЗиН, бр. 8097; Цон. I, бр. 322 (стр. 306.)
285) ГлСУД, св. LVI, стр. 331.
286) ЗиН, бр. 3253.
287) ГлЗеМ, 1926, св. II, стр. 25.
288) ЗиН, бр. 8099.
289) ГлЗеМ 1926, св. II, стр. 26.
290) Цон. I, бр. 52 (стр. 47).
291) ГлЗеМ 1901, стр. 305.
292) Исто, 1926. књ. II, стр. 34.
293) Према оригиналу у м. Милешеви.
294) ГлЗеМ 1926, св. 2, стр. 36 и даље.
295) ГлСУД, св. XL, стр. 192.
296) ЗиН, бр. 3355, 3354.
297) Вук Ст. Караџић: Српски рјечник под р. „тефтиш“.
298) ГлЗеМ 1901, стр. 292.
299) КаНБ-Опис, стр. 237.
300) ГлЗеМ 1926, стр. 6 и 8.
301) ГлСУД, св. XXII, стр. 357.
302) ГлЗеМ, XXX, 1918, стр. 29—102 (Кроника М. М. Башескије).
303) ГлЗеМ 1926, стр. 30.
304) КаНБ-Опис, стр. 248.
305) В. Мошин: наведено дело, бр. 16, стр. 42.
306) ГлЗеМ 1917, стр. 81.
307) ЗиН, бр. 9182.
308) ЗЈС, стр. 269.
309) Цон. I, бр. 63 (стр. 55).
310) Према оригиналу у приватном поседу; слично ЗиН, бр. 3603.
311) ЗиН, бр. 3604.
312) ЗиН, бр. 3601.
313) Према оригиналу у приватном поседу.
314) ЗиН, бр. 3650—51.
315) Мемоари Проте Матије Ненадовића, Београд 1867, стр. 19.
316) ГлСУД, XL, стр. 191; и КаНБ, стр. 64.
317) ЗиН, бр. 3652.
317а) Насеља српских земаља књ. I, стр. 283.
318) КаНБ—Опис, стр. 249.
319) ЗиН, бр. 8781.
320) ГлЗеМ 1901, стр. 41.
321) Цон. I, бр. 52 (стр. 46).
322) Др Р. Симоновић: Куга у Срему 1795/6, Панчево 1898, стр. 17 и 51.
323) Исто.
324) Исто, стр. 61, 68.
325) Исто, стр. 69 (комисиски извештај).
326) Сабрано по наведеном делу.
327) КаНБ-Опис, стр. 74.
328) ЗиН, бр. 3776—80.
329) Споменик САН 99, стр. 71.
330) Дечанска библиотека, И. бр. 19.

331) РиЛ, стр. 336.
332) Оригинал у Никољцу на Лиму, Зборник, лист 225.
333) ЗиН, бр. 9183.
334) ЗиН, бр. 3805.
335) ЗиН, бр. 3806.
336) ЗиН, бр. 8929.
337) ЗЈС, стр. 268.
338) Годишњица НЧ, књ. II, стр. 276—9.
339) ЗЈС, стр. 164.
339а) Према оригиналу у ман. Милешеви.
340) ЗиН, бр. 8969.
341) РиЛ, стр. 336.
342) ЗиН, бр. 3940—43.
343) Цон. II, стр. 344.
344) Мошин: наведено дело, стр. 138.
345) ЗЈС, стр. 383.
346) Споменик САН 99, стр. 72.
347) ЗиН, бр. 3974.
348) ЗиН, бр. 8782.
349) РиЛ, стр. 337.
350) Према оригиналу: Писмо Карађорђево Милошу Обреновићу, Државна архива Србије, ЗМП I6 72.

САДРЖАЈ

КАД СУ ЖИВИ ЗАВИДЕЛИ МРТВИМА

Штампа „Радиша Тимотић", Обилићев венац 5, Београд